

Přechodové rituály v postmoderní společnosti

(rituály spojené s umíráním, smrtí a pohřebními obřady)

Bc. Pavel Serbousek

Diplomová práce
2009

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně

Fakulta humanitních studií

Ústav pedagogických věd

akademický rok: 2008/2009

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: Bc. Pavel SERBOUSEK

Studijní program: N 7507 Specializace v pedagogice

Studijní obor: Sociální pedagogika

Téma práce: Přechodové rituály v postmoderní společnosti

Zásady pro vypracování:

Zpracování teoretické části–základní terminologie

Zpracování praktické části–metodologie výzkumu

Zpracování praktické části

Zpracování výsledků výzkumu

Doporučení pro praxi

Rozsah práce:

Rozsah příloh:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

GANNEP, A. VAN. Přechodové rituály. Praha: NLN, 1997.

BRIDGES, W. Na prahu změn. Praha: Návrat domů, 2004.

YALOM, I. D. Existenciální psychoterapie. Praha: Portál, 2006.

ELIADE, M. Inicie, rituály, tajné společnosti. Brno: Computer Press, 2004.

LORENZ, K. Osm smrtelných hříchů. Praha: Academia, 2000.

DASS, R. Stále tady. Praha: Pragma, 2002.

DAVIES, D. J. Stručné dějiny smrti. Praha: Volvox globator, 2007.

NAVRÁTILOVÁ, A. Narození a smrt v české lidové kultuře. Praha: Vyšehrad, 2004.

KELLER, J. Nedomyšlená společnost. Brno: Doplněk, 2003.

GROF, S. Psychologie budoucnosti. Praha: Argo, 2007.

Vedoucí diplomové práce:

Mgr. Štefan Chudý, Ph.D.

Ústav pedagogických věd

Datum zadání diplomové práce:

17. února 2009

Termín odevzdání diplomové práce:

15. května 2009

Ve Zlíně dne 17. února 2009

prof. PhDr. Vlastimil Švec, CSc.
děkan

L.S.

Mgr. Soňa Vávrová, Ph.D.
vedoucí katedry

PROHLÁŠENÍ AUTORA BAKALÁŘSKÉ/DIPLOMOVÉ PRÁCE

Beru na vědomí, že

- odevzdáním diplomové/bakalářské práce souhlasím se zveřejněním své práce podle zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, bez ohledu na výsledek obhajoby ¹⁾;
- beru na vědomí, že diplomová/bakalářská práce bude uložena v elektronické podobě v univerzitním informačním systému dostupná k prezenčnímu nahlédnutí;
- na moji diplomovou/bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, zejm. § 35 odst. 3 ²⁾;
- podle § 60 ³⁾ odst. 1 autorského zákona má UTB ve Zlíně právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- podle § 60 ³⁾ odst. 2 a 3 mohu užít své dílo – diplomovou/bakalářskou práci - nebo poskytnout licenci k jejímu využití jen s předchozím písemným souhlasem Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše);
- pokud bylo k vypracování diplomové/bakalářské práce využito softwaru poskytnutého Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně nebo jinými subjekty pouze ke studijním a výzkumným účelům (tj. k nekomerčnímu využití), nelze výsledky diplomové/bakalářské práce využít ke komerčním účelům.

Ve Zlíně .....

.....

1) zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, § 47b Zveřejňování závěrečných prací:

(1) Vysoká škola nevydělečně zveřejňuje disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce, u kterých proběhla obhajoba, včetně posudků oponentů a výsledku obhajoby prostřednictvím databáze kvalifikačních prací, kterou spravuje. Způsob zveřejnění stanoví vnitřní předpis vysoké školy.

(2) Disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce odevzdané uchazečem k obhajobě musí být též nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněny k nahlázení veřejnosti v místě určeném vnitřním předpisem vysoké školy nebo není-li tak určeno, v místě pracoviště vysoké školy, kde se má konat obhajoba práce. Každý si může ze zveřejněné práce pořizovat na své náklady výpisy, opisy nebo rozmnoženiny.

(3) Platí, že odevzdáním práce autor souhlasí se zveřejněním své práce podle tohoto zákona, bez ohledu na výsledek obhajoby.

2) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 35 odst. 3:

(3) Do práva autorského také nezasahuje škola nebo školské či vzdělávací zařízení, užíje-li nikoli za účelem přímého nebo nepřímého hospodářského nebo obchodního prospěchu k výuce nebo k vlastní potřebě dílo vytvořené žákem nebo studentem ke splnění školních nebo studijních povinností vyplývajících z jeho právního vztahu ke škole nebo školskému či vzdělávacího zařízení (školní dílo).

3) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 60 Školní dílo:

(1) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení mají za obvyklých podmínek právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla (§ 35 odst.

3). Odpírá-li autor takového díla udělit svolení bez vážného důvodu, mohou se tyto osoby domáhat nahrazení chybějícího projevu jeho vůle u soudu. Ustanovení § 35 odst. 3 zůstává nedotčeno.

(2) Není-li sjednáno jinak, může autor školního díla své dílo užit či poskytnout jinému licenci, není-li to v rozporu s oprávněnými zájmy školy nebo školského či vzdělávacího zařízení.

(3) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení jsou oprávněny požadovat, aby jim autor školního díla z výdělku jim dosaženého v souvislosti s užitím díla či poskytnutím licence podle odstavce 2 přiměřeně přispěl na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložily, a to podle okolností až do jejich skutečné výše; přitom se přihlédne k výši výdělku dosaženého školou nebo školským či vzdělávacím zařízením z užití školního díla podle odstavce 1.

ABSTRAKT

Studie se věnuje tématu přechodových rituálů, spojených s umíráním, smrtí a pohřebními obřady, v naší současné společnosti. Předkládá charakteristiku přechodových rituálů, objasňuje některé důležité pojmy z kulturní a sociální antropologie a stručně seznamuje s vývojem antropologických teorií. Zaměřuje pozornost na různé fáze procesu umírání, definování smrti a k pohledu na smrt a umírání v proměnách víry. V teoretické části je rovněž oblast, zaměřená na pohřební obřady, jejich historický vývoj a způsoby prožívání rituálů a rituálního chování ve společnosti postmoderní doby. Práce rozděluje, kvůli lepší přehlednosti, celou širokou oblast přechodových rituálů konce života, na jednotlivé dílčí skupiny, které představují rituály odloučení, rituály pomezí a rituály sloučení. Každá skupina takto rozdělených rituálů zároveň odpovídá různým fázím stavu prožívání reality.

V praktické části je věnována pozornost současnému stavu této problematiky reprezentovaná kvalitativním výzkumem podpořeným metodou retrospekce, analýzy dostupných dokumentů a polostrukturovaných rozhovorů. Studie si klade za cíl, pokusit se alespoň z části, zmapovat současnou situaci rituálního chování vybraných jedinců, ve vztahu k umírání, smrti a poslednímu rozloučení s blízkou osobou, a tím se pokusit dosáhnout lepšího pochopení dnešní reality v této oblasti.

Klíčová slova: Rituál, přechodový rituál, kulturní a sociální antropologie, proces umírání smrt, eutanazie, pohřební obřady, truchlení, postmoderní společnost.

ABSTRACT

The study follows the theme of transitional rituals, associated with dying, death and obsequies, in our actual society. It presents the characteristics of transitional rituals; it explains several important terms from cultural and social anthropology and shortly presents the development of anthropological theories. It pays attention to different phases of dying process, to the definition of death and to the view of the death and dying during religion transformations. The theoretic part includes also the sphere of obsequies, their historic development and methods of experiencing of rituals and the ritual behaviour in the society of post-modern period. By reason of better survey, the work divides the large scope of transitional rituals of dying to the particular groups that presents the rituals of separation, rituals of limits and rituals of mergence. Every group of such divided rituals also corresponds to different stages of reality living state.

The practice part is determined for the actual state of this problem that is represented by the quality research supported by the method of retrospection, analyses of available documents and semi-structured interviews. The goal of this study, at least partially, is to map the actual situation of ritual behaviour of chosen individuals in relation to dying, death and last good-by to the close persons and thus to try to better understand the actual reality in this sphere.

Keywords: ritual, transitional ritual, cultural and social anthropology, process of dying, death, euthanasia, obsequies, mourning, post-modern society

Motto:

„A jazyky se nerozvázaly a z ramen nepadla tíha, dokud jsme ho neuložili do země. A třebaže nikdy nevládl, nýbrž tvrdě doléhal a vrýval svou stopu, ve chvíli, kdy jsme ho spouštěli na skřípějících provazech do jámy, připadal nám tak plný významů, že se nám zdálo, jako bychom ani nepohřbívali mrtvolu, ale ukládali sklizeň do stodoly. Byl na těch provazech těžký jako první dlaždice chrámu. A my ho nepohřbili, ale zabudovali do země, konečně proměněného v to, čím je; v základ.“ (Antoine de Saint-Exupéry, 1994, s. 9)

Děkuji Mgr. Štefanu Chudému, Ph.D. za odborné vedení, literaturu a cenné rady, které mi při zpracování práce poskytl.

OBSAH

ÚVOD.....	6
I TEORETICKÁ ČÁST	8
1 PROMĚNY RITUÁLU VE SPOLEČNOSTI	9
1.1 DEFINICE A ZÁKLADNÍ DĚLENÍ RITUÁLU	9
1.2 SYMBOLICKÉ VYJADŘOVÁNÍ A RITUÁL	12
1.3 RITUÁL V MÝTECH A NÁBOŽENSTVÍ.....	14
2. PŘECHODOVÉ RITUÁLY V ANTROPOLOGICKÝCH TEORIÍCH.....	19
2.1 ZÁKLADNÍ POJMY Z KULTURNÍ A SOCIÁLNÍ ANTROPOLOGIE	19
2.2 VÝVOJ ANTROPOLOGICKÝCH TEORIÍ.....	22
2.2.1 Evolucionistická antropologie.....	22
2.2.2 Difuzionistická antropologie.....	23
2.2.3 Konfiguracionismus	23
2.2.4 Psychologická antropologie	24
2.2.5 Funkcionalistická a strukturálně funkcionalistická antropologie.....	25
2.2.6 Strukturální antropologie.....	26
2.2.7 Antropologické teorie druhé poloviny 20. století.....	26
2.3 FÁZE PŘECHODOVÉHO RITUÁLU – ARNOLD VAN GENNEP.....	28
2.4 COMMUNITAS A LIMINALITA – VICTOR TURNER	33
3 UMÍRÁNÍ A SMRT.....	37
3.1 UMÍRÁNÍ A SMRT V DÁVNÝCH DOBÁCH	37
3.2 PROCES UMÍRÁNÍ	40
3.2.1 Úzkost ze smrti.....	41
3.2.2 Fáze procesu umírání.....	42
3.2.3 Vnitřní proměny a přechody umírajícího	44
3.3 DEFINOVÁNÍ SMRTI.....	46
3.4 EUTANAZIE.....	47
3.5 ČLOVĚK A SMRT	49
3.6 SMRT A ZNOVUZROZENÍ V PROMĚNÁCH VÍRY	52
3.7 RITUÁLY SPOJENÉ S ÚMRTÍM A SMRTÍ.....	54
3.7.1 Rituály a rituální chování v období mezi umíráním a smrtí.....	55
3.7.2 Rituály a rituální chování v období mezi smrtí a pohřbem	59
4. POHŘEBNÍ RITUÁLY	65

4.1	HISTORIE POHŘEBNÍCH RITUÁLŮ V PŘEDKŘESŤANSKÉM OBDOBÍ.....	65
4.2	TRADIČNÍ POHŘEBNÍ RITUÁLY KŘESŤANSKÉ KULTURY.....	68
4.3	NOVÉ ZPŮSOBY POHŘBU - KREMACI.....	70
4.4	TRUCHLENÍ A MÍSTA POSLEDNÍHO ODPOČINKU	71
5	POSTMODERNÍ SPOLEČNOST A KONEC ŽIVOTA.....	75
5.1	ZPŮSOBY PROŽÍVÁNÍ POSTMODERNÍ DOBY	75
5.2	RITUÁLY SPOJENÉ S KONCEM ŽIVOTA V SOUČASNOSTI	78
II	PRAKTICKÁ ČÁST	82
6.	KVALITATIVNÍ VÝZKUM.....	83
6.1	PŘEDMĚT A CÍLE VÝZKUMU, VÝZKUMNÉ OTÁZKY.....	84
6.2	METODY ZÍSKÁVÁNÍ DAT.....	87
6.3	VÝZKUMNÝ VZOREK	89
6.4	VALIDITA, TRIANGULACE A ZPRACOVÁNÍ KVALITATIVNÍCH DAT	90
6.5	VÝZKUMNÁ ZJIŠTĚNÍ A ANALÝZA DAT.....	91
6.5.1	Obsahová analýza dokumentů.....	91
6.5.2	Metoda moderovaného rozhovoru – polostrukturovaný interview	102
6.5.3	Metoda pozorování – moje vlastní retrospekce.....	127
6.6	VÝSLEDKY A DISKUSE.....	132
7.	ZÁVĚR.....	138
	SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY.....	141
	SEZNAM TABULEK.....	144
	SEZNAM PŘÍLOH.....	145

ÚVOD

Během mého přemýšlení nad tématem diplomové práce jsem původně zvažoval, že by tato studie mohla navázat na moji první výzkumnou práci věnovanou významu a roli rituálů v rodině. Uvažoval jsem, že bych více rozvinul oblast obecně vnímaných přechodových rituálů, o kterých si myslím, že sehrávají velmi důležitou roli v socializačním procesu jedince, především tím, že zprostředkovávají jeho začlenění do rodiny i do širšího lidského kolektivu. Bohužel po zvážení všech okolností jsem dospěl k názoru, že takto pojatá studie by byla velmi obsáhlá a nemohl bych se hlouběji věnovat celé této problematice. Proto jsem se po zralé úvaze rozhodl, z celého spektra přechodových rituálů, které tvoří podle Gennepa oblast spojenou s těhotenstvím a narozením dítěte, iniciačními rituály, rituály zasnub a svatby a pohřebních rituálů, vybrat právě tu oblast, jež tvoří rituály a rituální chování spojené s koncem lidského života. K tomuto mému rozhodnutí nakonec také přispěla ta skutečnost, že mi v minulém roce zemřel otec na zhoubný nádor, a já jsem tak měl tu možnost hlouběji se ponořit do všech událostí, souvisejících s touto problematikou.

Na první pohled by se mohlo zdát, že téma přechodových rituálů spojených s umíráním, smrtí a pohřebními obřady, je trochu na okraji zájmu oboru sociální pedagogiky, která se především zabývá člověkem, výchovou a prostředím. Já se však domnívám, že komplexní přístup k člověku, razí zejména antropologie. Pro sociální pedagogiku má potom zásadní význam především kulturní a sociální antropologie, která může tvořit, jak uvádí Kraus, jedno z velmi podstatných východisek pro moderní pojetí oboru, a to v souvislosti se „zasazením“ člověka v konkrétním čase a prostoru. (B. Kraus, 2008)

Jsem si vědom, že tato studie přesně neodpovídá Gennepovým představám o pojetí rituálů spojených s pohřebními obřady. Do své představy, s kterou následně ve studii pracuji, jsem zahrnul, kromě samotných pohřebních rituálů, i oblast rituálního chování a představ konce života v období umírání lidí v terminálním stavu. Celou tuto širokou oblast jsem se snažil rozdělit podle Gennepovi teorie na rituály a rituální chování ve fázi odloučení, kdy dochází k oddělení člověka od předcházejících činností, na rituály a rituální chování ve fázi pomezí, během kterých se rituálním způsobem organizuje průběh jakéhosi mezistadia mezi minulým a budoucím stavem, při kterém dochází k rušení struktur. Poslední fáze je potom tvořena rituály a rituálním chováním, jež se váže k opětovnému sloučení, a slouží k adaptaci člověka na nové aktivity a identifikaci s novým sociálním stavem.

Studie se ve své teoretické části věnuje charakteristice přechodových rituálů, objasňuje některé důležité pojmy z kulturní a sociální antropologie a stručně seznamuje s vývojem antropologických teorií. Zaměřuje pozornost na různé fáze procesu umírání, definování smrti a k pohledu na smrt a umírání v proměnách víry. Je zde zmíněna rovněž oblast věnovaná pohřebním obřadům, jejich historickému vývoji a způsobům prožívání rituálů a rituálního chování ve společnosti postmoderní doby.

V praktické části je věnována pozornost současnému stavu této problematiky reprezentovaná kvalitativním výzkumem podpořeným metodou retrospekce, analýzy dostupných dokumentů a polostrukturovaných rozhovorů. Snažil jsem se o co nejlepší výběr respondentů, kteří mají jednak svou vlastní zkušenost s umíráním a smrtí blízké osoby, kteří byli ochotni rozmlouvat, na toto společností poněkud opomíjené téma, a kteří měli dostatečně vyhraněné představy o těchto skutečnostech. Jsem si samozřejmě vědom nereprezentativnosti získaných údajů, ale o to mi vlastně ani vzhledem k typu výzkumu a velmi malému vzorku respondentů nešlo. Chtěl jsem spíše podniknout jakousi sondu do myšlení dnešních lidí, v souvislosti s otázkami zamýšlejícími se nad umíráním, smrtí a vším co s tím souvisí. Studie si tedy klade za cíl, pokusit se alespoň z části, zmapovat současnou situaci rituálního chování, případně představ o něm u vybraných jedinců, ve vztahu k umírání, smrti a poslednímu rozloučení s blízkou osobou a pokusit se tak dosáhnout lepšího pochopení dnešní reality v této oblasti.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 PROMĚNY RITUÁLU VE SPOLEČNOSTI

1.1 Definice a základní dělení rituálu

I v dnešní době se poměrně často v různých souvislostech můžeme setkat s výrazy rituál či rituální chování. O těchto pojmech se sice mluví, ale málokdy bývá definováno, co je tím vlastně myšleno. Chtěl bych proto alespoň v hrubých rysech tyto pojmy trochu blíže představit. Rituály a ritualizované chování bychom si mohli představit jako jakési dávné průvodce na cestách, provázející lidské životy. Od nepaměti byly rituály součástí lidské zkušenosti, především v souvislosti s různými magickými a náboženskými obřady, které řídily a usměrňovaly komunikaci s posvátnem. Pomáhaly organizovat život v lidských společnostech, ale také významným způsobem přispívaly k plynulejšímu přechodu mezi různými vývojovými etapami v životě člověka. Pro lidský život byly vždy velmi důležité, neboť dávaly dějům smysl a řád, pomáhaly přizpůsobit se neznámému, stanovily hranice a dokázaly také mobilizovat síly k přežití v obtížných životních podmínkách. V dnešní moderní společnosti se některé skupiny rituálů a ritualizovaného chování z našich životů pomalu vytrácejí, jiné se transformují do nových podob a významů, avšak jejich původní smysl, spojený s funkcemi socializačními, stabilizačními, zůstává.

Hledat a posléze nalézt definici, která by dokázala dostatečně vymežit pojem rituál, tak aby zahrnoval celé široké spektrum lidských činností a zároveň měl nějakou smysluplnou hodnotu, není vůbec nic jednoduchého. Obecně musím připustit, že rituál obsahuje mnoho různých rovin, které z velké části zůstávají skryty běžnému nezainteresovanému pozorovateli. Z historického pohledu bývá rituál často definován jako sociální aspekt náboženství. Můžeme se tedy na ně dívat jako na určité společenské procesy, které nám poskytují naše představy o nadpřirozeném a posvátném. Takto chápané rituály nám potom lépe pomáhají orientovat se v oblastech mezi obyčejným, pozemským světem a světem duchovním.

Samotný výraz slova rituál, rituální,ff pochází ze staroindického sanskrtského slova „*rta*“, které má v latině podobu „*ritus*“ nebo „*ritualis*“, tyto výrazy převzala čeština do dnešní formy a znamená v překladu „*obřad*“ nebo „*obřadný*.“ (M. Nakonečný, 1993) V různé antropologicky zaměřené odborné literatuře můžeme objevit velké množství více či méně vystihující definice věnované oblasti rituálů. Jednou s takových definic pojednávající o náboženském rituálu či obřadu je definice B. Alexandera podle níž tradiční nábožen-

ské obřady otevírají obyčejný život definitivní skutečnosti či nějaké transcendentní bytosti nebo síle, aby se z ní získala její transformační schopnost. Alexander tak zdůrazňuje, že každý rituál, i náboženský, je zakotven v každodenním lidském světě. (F. Bowie, 2008)

Norský profesor antropologie Eriksen, při výkladu rituálů uvádí, že se pohybujeme ve velmi složité ale zároveň i v důležité oblasti, protože rituál můžeme považovat za syntézu několika důležitých úrovní společenské reality a to zejména na úrovni symbolické, sociální, individuální a kolektivní. Rituál tak obvykle odkrývá a snaží se na symbolické úrovni vyřešit rozpory ve společnosti. (T. H. Eriksen, 2008)

Sociologický slovník definuje rituál jako:

- pravidelné, pevnou kultickou tradicí stanovené opakování bohoslužebných nebo magických úkonů;
- jako obřad, sled slov nebo činů, které vedou k uskutečnění daného cíle;
- v etologii, vrozené vzorce chování, probíhající v přímém sledu;
- u nutkavé neurózy sled úkonů, které musejí být provedeny, aby se snížilo napětí. (P. Hartl; H. Hartlová, 2000)

Rituály jsou ve svých různých formách prostoupeny doslova ve všech společnostech, a můžeme je vnímat z několika pohledů. Například z pohledu sociologie, kde nás budou zajímat především různé úrovně socializační funkce ve společnosti. Z pohledu kulturní a sociální antropologie, kde se zaměřujeme na vývoj člověka, společnosti a rituálů v kulturních souvislostech. Z pohledu religionistiky, kdy vnímáme rituály jako posvátné náboženské obřady nebo profánní záležitosti. Současně také můžeme sledovat rituály z úhlu pohledu filozofie a psychologie, kdy se snažíme hledat různé souvislosti mezi rituály, různými úrovněmi vědomí a archetypálním chováním. Rituály můžeme vnímat také jako jevy, kdy určité prvky chování ztratily svou původní funkci a staly se jen symbolickými ceremoniály nebo došlo k přeměně běžného projevu chování v projev s významem signalizačním. Tím došlo k tomu, že se některé prvky chování, které původně souvisely s ochranným, rozmnožovacím, potravním a sociálním chováním, přeměnily v optické, akustické a dotykové signály a tak vlastně převzaly funkci komunikační. (M. Eliade, 2004)

Podle známého sociologa E. Durkheima se funkce rituálů projevují tak, že soustřeďují příslušníky skupiny kolem nezpochybnovaných skupinových hodnot a přispívají ke zvyšování

vání skupinové solidarity a snižování rizika anomie. Přičemž tuto funkci rituál může plnit jak směrem ke skupině, tak také směrem k jednotlivci, který rituálem prochází. (V. Soukup, 2004)

Z pohledu Z. Justoně lze rituály dělit podle sociální účasti do tří specifických skupin:

- *rituály prováděné šamany, kouzelníky či specifickými společnostmi*, v této skupině bývá hlavním a rozhodujícím účastníkem léčitel nebo skupina léčitelů, jejichž úkolem je pomocí magických nebo psychoterapeutických zásahů léčit jedince nebo kolektiv;
- *kolektivní rituály*, které provádějí zvláštní, společností stanovené skupiny, pověřené řešit určité krizové situace ve společnosti;
- *skupinové rituály*, kterých se může nebo dokonce musí zúčastnit každý člen dané skupiny. Rituály této skupiny jsou nejpočetnější a patří mezi ně cyklicky se opakující rituály, většinou spojené s technickou a ekonomickou činností, především ale obřady iniciační a pohřební. (A. Vodáková a kol., 1993)

V současné antropologické vědě se také objevilo mnoho různých pokusů stanovit co je to rituál a jak se provozuje. O jednu takovou verzi se pokusila antropoložka Bellová. Ve svém dělení rituálů vycházela především z principu jednoduchosti a komplexnosti a rozdělila je do šesti kategorií:

1. Přechodové rituály při obřadech spjatých s „klíčovým okamžikem života“.
2. Kalendářní a vzpomínkové obřady.
3. Obřady výměny a společenství.
4. Obřady působení trýzně.
5. Postní obřady, půst a slavnosti.
6. Politické rituály.

Není potřeba zdůrazňovat, že takto chápané kategorie se můžou v praxi různě překrývat a ve skutečnosti nás tak nedokážou dovést dál v chápání účelu, funkce, mechanismu či účinnosti rituálního procesu. (F. Bowie, 2008)

K asi nejznámějšímu a nejčastěji zmiňovanému dělení, jež se často objevuje v různých učebnicích psychologie a sociologie bývá dělení, kdy jsou jednotlivé rituály rozděleny do pěti velkých skupin:

1. *Rituály nebezpečí* dokážou skupinu stmelit před skutečnou nebo domnělou kritickou situací. Většinou jde o konstruované, zdánlivě nesmyslné podpůrné rituály, určené k vyvolání osobních pocitů bezpečí, víry a jistoty. V této souvislosti je zajímavá manipulace jednotlivců, skupin i velkých davů s údajnými nepřáteli. Tato praxe byla hojně využívána v průběhu celých lidských dějin, současnost nevyjímá (šamani, kněží, politici).
2. *Rituály přechodu* mají zajistit podporu, stabilitu a plynulost po čas změny. Podle A. van Gennepa členíme přechodové rituály podle druhů situací, při kterých se používají. Například na rituály odluky, pomezí a sloučení. Tedy na svět před, a po absolvování rituálu, a na jakýsi přechodový most mezi těmito dvěma světy. Typickými příklady těchto rituálů jsou svatba, pohřeb a různé iniciační obřady.
3. *Rituály trestání* mají zajišťovat a posilovat právo ve společnosti a souběžně také chránit jednotlivce, skupinu i celou společnost před negativními dopady porušení nepsaných, ale dodržovaných pravidel chování a vnitřního řádu platného v dané kultuře (prokletí, msta, soudní jednání).
4. *Rituály oslavné*, mezi které patří oficiální oslavy a rituály v průběhu roku spojené s církevními a světskými svátky. Jedná se o rituály vyjadřující formou ceremonie buď úspěch v určitém jednání, nebo oslavy narozenin, svátků atd.
5. *Rituály úcty*, při kterých lidé předvádějí různé projevy jednostranného nebo vzájemného chování, často ve své idealizované, teatrální podobě, mezi vzájemně podřízenými a nadřízenými jedinci. U těchto rituálů se můžeme setkat také s projevy různých symbolů a znaků. (R. Kohoutek, 1998)

1.2 Symbolické vyjadřování a rituál

Podle Eriksena není možné oddělovat svět rituálů od symbolů. Při studiu rituálních symbolů by se tak neměly zkoumat jen samotné symboly a způsoby jejich používání, ale mělo by se také zaměřit na jejich vzájemný vztah a význam. To znamená, že je potřeba zjišťovat i to co ve skutečnosti symbolizují. (T. H. Eriksen, 2008) Samotné slovo symbol je složeno ze dvou řeckých slov, *sym*, s významem spojit dohromady a *ballein*, házet. Znamená to tedy, že symbol buď něco zastupuje, nebo představuje něco jiného. Podle antropologa Whita je celá kultura vlastně jakýmsi propracovaným systémem symbolů. Symbol tak může

tvořit jakýkoliv znak obdařený obecným či abstraktním významem, s tím že znak je v tomto případě zrakový či sluchový podnět, často zvuk nebo vizuální obraz, který znamená něco určitého. Symboly nám tedy umožňují třídit a klasifikovat svět. (R. F. Murphy, 2006)

Symboly jsou nepostradatelnými průvodci celého lidského duševního vývoje a snad nejméně do něj zasáhly při utváření řeči. Každý artikulovaný zvuk má v řeči úlohu symbolu. Z těchto zvuků se pak skládají slova a každé z těchto slov je svým způsobem také symbolem. Každé slovo a následně mluvená řeč je potom výsledkem složitého procesu abstrakce, která tvoří symbolizaci myšlenkových pochodů člověka. Jestliže se nad touto skutečností trochu zamyslíme, zjistíme, že při samotném aktu myšlení, mluvení či psaní neustále používáme symbolů. Pro sociální a kulturní antropologii představuje symbol jednu z nejdůležitějších oblastí výzkumů kulturních jevů. Především pak pro oblast nehmotné kultury, do níž spadají různé ideje, symbolické systémy, regulativy a instituce organizující lidské chování. Rituál, magie a mýtus jsou hlavními součástmi takto chápané symbolické kultury, která je na symbolech založena a bez nich by nebyla duchovní kultura vůbec myslitelná. (L. Hrabáková, 2002)

Celá problematika symbolů je sama o sobě velmi rozsáhlá a není mým záměrem dopodrobna se zabývat všemi jejími různými aspekty. Zmíním se tedy jen okrajově o některých z nich. K velmi významné skupině patří tzv. grafické symboly, jež provázely a dodnes provázejí celý vývoj lidské kultury. Znaly je a využívaly všechny známé kultury světa nezávisle na prostoru a mnohdy i času. Podle psychologických zjištění bylo prokázáno, že některé geometrické tvary jsou člověku příjemnější než jiné. K pozitivně vnímaným patří zejména symboly se symetrickými, pravidelnými a rovnými tvary, které obecně v lidech vyvolávají pocity vnitřního klidu a harmonie. Mezi známé grafické symboly bychom tak mohli zařadit například různé geometrické obrazce, jako jsou kruhy, různé podoby křížů, trojúhelníky, hexagramy, čtverce a čísla, ale také třeba symbol Tai-či, založený na protikladech jin a jang. Kromě grafických symbolů lze rozlišit i symboly smyslově názorné a fyzicky ztvárněné. Sem se dají zařadit symboly, které se vztahují například k barvám. Červená barva obecně symbolizuje nebezpečí (krev, revoluce, anarchie, bojovnost, prostituce, výstraha), ale nejen barva bývá spojována se symboly, zároveň s nimi může být spojováno i jakékoliv fyzické ztvárnění např. zvířat s jejich typickými charakteristickými vlastnostmi jako had, lev, včela, pes či kočka. Zrovna tak se mohou objevit v říši symbolů i části lid-

ských orgánů; lebka, zkřížené hnáty či milující srdce, nebo nástroje a jakékoliv další objekty; nože, meče, kosy, ale také vlajky, labyrinty či v dnešním světě tolik ceněné peníze.

V průběhu lidského života dochází ve větší či menší míře u každého člověka k *procesu enkulturace*, což je proces, kdy si člověk v průběhu svého života osvojuje kulturu společnosti, v níž žije. Člověk se tak během svého života individualizuje i socializuje zároveň, a právě jedním z nejpřirozenějších prostředků socializace je symbol, který si člověk postupně vytváří a také jej přijímá. Na určitém stupni vývoje lidské společnosti lze uvést jako příklad již vytvořený tvar, který se posléze objeví v řeči, v orálních, grafických i hraných projevech. Jednotlivé lidskou činností vytvořené a používané symboly potom vstupují do složitějších strukturovaných celků, například typů chování, které označujeme jako rituály. „*Jedním z nejdůležitějších aspektů provozování různých druhů rituálů je pronikání původně oddělených existenčních polí. Vnímáme-li rituály jako symbolizaci přechodových situací, pak se budeme zajímat především o průnik časů a míst. Tento průnik je umístěn do přechodových zón. V rituálu je tento průnik představován určitými symboly. Symboly představují průnik „osobního“ a „kolektivního“ je možno označit za prostor participace jedince na mysteriu (tajemství) Universa, který se odehrává v kolektivně sdílené evokaci přítomňováním skrytých sil přírody.*“ (H. Babyrádová, 2002)

1.3 Rituál v mýtech a náboženství

Výraz „*mýtus*“ má mnoho významů jak v běžném jazyce, tak i v odborných kruzích. Samotné slovo *mýtus* pochází z řeckého jazyka a bývá často ztotožňováno s legendou, bájí nebo pověstí. Mýtus můžeme charakterizovat jako jakousi formu posvátného, symbolického vyprávění, které se snaží zachytit myšlenkový svět našich předků, na jehož pozadí se odrážejí základní představy a zákonitosti fungování tehdejšího světa. Mýtus se tak stává výsledkem působení kulturní tradice a kulturní kontinuity a zároveň je nástrojem, který přenos tradice a udržení kulturní kontinuity zadržuje. (L. Hrabáková, 2002)

Jinými slovy si tedy můžeme mýtus představit jako posvátný příběh zasazený do času a prostoru, ovšem mimo reálnou historii, který nám umožňuje formou fikce pochopit základní pravdy o přírodě a lidském životě. Lidem, kteří v dávné historii mýty vyprávěli, pravděpodobně sloužily mnoha různými způsoby. Nejenom, že jim podávaly odpovědi na veliké filozofické otázky, například jak vznikl vesmír, jaké síly v něm působí a jaký je původ prvních lidí, ale poskytovaly jim také odpovědi na otázky intimnějšího charakteru, které se

zabývaly běžným lidským chováním ve společenství ostatních. Dohromady pak takové mýty sloužily jako psychické základy a kotvy pro chápání světa, základy na nichž mohli tehdejší lidé stavět svůj život. Důležité přitom bylo to, že takovéto mýty byly vyprávěny záživnou formou vyprávění, že si je lidé mohli snadno zapamatovat a identifikovat se s nimi.

Mýtus nemá nikdy autora, ale pouze vypravěče. To znamená, že aby se mýtus stal mýtem, musí ztratit jakýkoliv odkaz na svého autora. Mýtus vyprávěný z generace na generaci se pak stává poselstvím. Bývá tak obvykle příběhem legendárních postav, které v sobě a ve svých činech shromažďují a projevují celou lidskou zkušenost. Významnou skutečností je také to, že mýty jsou vždy spojené s určitou kulturou a že jejich odrazy v ní ji zároveň také spoluutvářejí. Z toho vyplývají funkce mýtů pro danou kulturu a to především;

- mýtus jako odraz prožívané společnosti a jako odpověď na základní existenciální otázky;
- mýtus jako odraz etických principů a nástroj výchovy;
- mýtus jako odraz sounáležitosti člověka s přírodou a společností;
- mýtus jako nástroj předávání tradice mezi generacemi;
- mýtus jako odraz historie kulturního společenství.

Právě do mýtů lidé ukládali své představy o klíčových událostech dějin svého společenství. Tak bývají také v mýtech zachycovány významné mezníky a společenské převraty ještě z předhistorických dob, o nichž neexistují písemné záznamy. (J. Puhvel, 1997)

Podle svého hlavního námětu mohou být mýty rozdělovány také do jednotlivých kategorií, přičemž některé z nich se často mohou i kombinovat či naopak některé nelze do žádných zařadit pro svoji specifickou námětu. Mezi takové hlavní kategorie patří; *mýty kosmogonické*, které popisují a vysvětlují původ a vznik světa; *mýty teogonické*, vyprávějící o původu a zrození božstev; *mýty antropologické*, jež obsahují popis stvoření člověka nebo vzniku lidstva; *mýty etiologické*, které vyprávějí o příčinách, původu a podstatě některých zvyků a jevů; *mýty heroické*, popisující hrdinské skutky mytických předků a hrdinů; *mýty eschatologické*, jsou takové, které přinášejí vizi zániku světa nebo daného společenství. (L. Hrabáková, 2002)

Je důležité také vědět, že mezi mýtem a rituálem existuje vnitřní vztah, protože rituály často silně dramatizují mýty a tím zesilují jejich účinek na jedince i společnost. Studium

mýtů a rituálů se zabývalo několik významných badatelů, z nichž bych zde rád alespoň dva zmínil. Jde především o rumunského religionistu a spisovatele Mircea Eliadeho, který se ve svém díle zaměřoval na mýty a rituály jako na součást náboženského života společnosti. Podle Eliadeho mají rituály svůj vzor v minulém respektive božském. V rituálu jde podle něj o přeměnu profánního a tedy dějinného času na čas mytický, ve kterém se archaický ztotožní s tím, co na prvopočátku dělali bozi, předci nebo dávní hrdinové. Jednoduše řečeno tak archaický člověk jakoby znovu aktivizuje mytický čas. (M. Eliade, 2004)

Druhým autorem zabývajícím se touto problematikou, a kterého bych tu rád zmínil, je švýcarský psycholog a filozof Carl Gustav Jung. Byl přesvědčen podobně jako Freud, že je možné vysvětlit lidské chování důkladnou analýzou mysli, kterou oba nazývali nevědomím. Zatímco Freud pracoval pouze s jedním typem nevědomí, ve kterém hledal především symptomy, potlačených sexuálních pudů, Jung rozdělil nevědomí na individuální a na nový pojem tzv. *kolektivní nevědomí*, které je součástí vývoje a historické zkušenosti lidstva. Právě tam jsou podle Junga kromě jiného obsaženy i určité univerzální symboly a jakési praobrazy, které Jung nazval *archetypy*. S archetypy se můžeme setkat v různých mytologiích, pohádkách a náboženských tradicích všech národů světa. Mezi ty nejznámější patří; *anima*-archetyp ženy v nevědomí muže; *animus*-archetyp zosobňující mužskou přirozenost v nevědomí ženy; *stín*-archetyp označující odvrácené temné strany člověka.

Archetypy mění a usměrňují obsahy vědomí, zároveň také představují materiál, z něhož vědomí čerpá. Jung je přirovnává ke korytům řek, které voda může opustit, ale také kdykoli znovu naplnit. Poznat tento materiál, který máme v sobě a dokázat ho změnit, to znamená přiblížit se věčnosti a odhalit příčiny mnoha věcí, jak ve vlastním životě, tak v životě universa. Znamená to pochopit vztahy mikrokosmu s makrokosmem. (C. G. Jung, 1997)

Náboženství patřilo od samých filozofických začátků sociálních věd pravděpodobně k nejstálejším objektům analýz života společnosti a různých kultur. Když uvažujeme o hlavních impulzech, které patrně stály u zrodu prvních náboženství, dospějeme k závěru, že náboženství vznikala ze základních lidských potřeb pátrání po vyšších smyslech bytí. Všem náboženstvím bývá také společné používání různých soustav vzájemně propojených symbolů, kolektivních i individuálních rituálů a mýtů, jež se opírají o morální nauku, posvátné texty a také o sakrální umění. Především ve druhé polovině 19. stol. se stávalo studium antropologie náboženství na evropských a amerických univerzitách velmi populární, zejména zásluhou Darwinovi evoluční teorie. Svoji verzi náboženské evoluce v té době

publikoval známý britský antropolog James Frazer ve své knize *Zlatá ratolest: Výzkum magie a náboženství*. Frazer se domníval, že magie předchází náboženství. Jelikož se později ukázalo, že kouzla a magie jsou klamné, hledali lidé jiné prostředky, jak si psychologicky pomoci a oddávali se iluzi, že pomoci by jim mohly duchovní bytosti. Poslední etapou vývoje je podle Frazera věda, která chápe, že za nejrůznějšími katastrofami a jejich nápravou se neskrývají magické síly ani nadpřirozeno, ale přírodní zákony. (J. Frazer, 1994)

K důležitým oblastem náboženství patří z pohledu rituálů a ritualizace zejména její sociální funkce, která přispívá ke spokojenosti a harmonizaci ve společnosti. V odborné literatuře se hovoří o třech hlavních sociálních funkcích náboženství:

- *forma sociální kontroly*, jedná se ucelený náboženský mechanismus sociální kontroly, prostřednictvím pozitivních a negativních sankcí přispívá k udržení sociálního pořádku;
- *rozřešení konfliktů*, sem patří všechny aktivity věnované zmírňování stresů a frustrací. Typickým představitelem této oblasti mohou být právě pohřební rituály.
- *posílení skupinové solidarity*, umožňuje lidem vyjádřit jejich společnou identitu prostřednictvím společných rituálů. (F. Bowie, 2008)

Podle francouzského sociologa Émila Durkheima se náboženství v té nejzákladnější podobě projevuje v primitivních společenstvích tzv. *klanech* a u jejich *totemů*. Výraz *totemismus* se pak začal v antropologii široce používat k označování každé situace, o níž se soudilo, že v ní panoval určitý vztah mezi sociální skupinou na jedné straně a zvířaty, rostlinami nebo nějakými důležitými předměty na straně druhé. V této souvislosti bych chtěl připomenout, že to byl právě Durkheim, kdo vnesl do náboženství pojem posvátné a profánní. Totemy byly posvátné a jako takové se stávaly předmětem uctívání ve formě různých rituálních aktivit. Posvátné symboly byly odděleny od běžného života s tím, že se stávaly středem zájmu jen při různých, k tomu určených rituálních ceremoniích. Podle Durkheima se stal totem posvátným právě proto, že se stal symbolem skupiny či komunity a reprezentoval její hlavní hodnoty a normy. (Giddens, 2003)

Mezi jedny z nejzávažnějších problémů, které lidé od nepaměti řeší, jsou problémy existenciální, jež mohou souviset s tajemstvím zrození nebo strachem ze smrti. Rituály většinou souvisejí s existenciálními otázkami, dramatizují je a vyjadřují. Rituály bývají také často definovány jako sociální aspekty náboženství. Pokud tedy definujeme náboženství

jako systém představ o nadpřirozeném a posvátném, o životě po smrti, potom jsou rituály společenské procesy, které těmto představám dávají konkrétní výraz. Velmi obecně řečeno, lze předpokládat, že rituály jsou veřejné události svázané pravidly, které nějakým určitým způsobem vytvářejí vztah mezi pozemským a duchovním světem. Dalo by se tedy hovořit o tom, že se pohybujeme ve velmi složité nicméně zároveň i poměrně důležité oblasti, protože rituál lze považovat za syntézu několika důležitých úrovní společenské reality: symbolické a sociální, individuální a kolektivní. Rituál obvykle odkrývá a snaží se vyřešit rozpory ve společnosti, byť jen na symbolické úrovni. (T. H. Eriksen, 2008)

K důležitým charakteristickým rysům nábožensky založeného člověka, patří jeho přesvědčení, že se ideál lidství nachází v nadpozemské úrovni. To znamená, že takový člověk se musí ke svému ideálu teprve propracovat během celoživotní pouti. K tomu, aby dosáhl vyšších kvalit života a přiblížil se více Bohu, používal často přechodové iniciační rituály. U takto založených lidí vždy hrálo, ale i dnes stále ještě hraje posvátno a posvátné rituály velmi významnou roli a prostupuje i značnou část jejich běžných činností. V dnešní postmoderní společnosti, však již velké množství původních náboženských rituálů buď zcela ztratilo svůj původní význam, nebo z našeho světa zcela vymizelo a bylo postupně nahrazeno celou řadou nových skupin rituálů a rituálního chování, které více souzní s naší dobou. Stáváme se také svědky toho, že tradiční původní rituály bývají stále více nahrazeny spíše různými formami ritualizovaných, stereotypních činností často bez hlubšího významu, které také postrádají samu podstatu původních rituálů a tím je právě jeho symboličnost.

2. PŘECHODOVÉ RITUÁLY V ANTROPOLOGICKÝCH TEORIÍCH

2.1 Základní pojmy z kulturní a sociální antropologie

Přechodové rituály představují v celé velké „rodině“ rituálů velmi početnou a rozsáhlou skupinu, která se týká zejména individuálního člověka. Nicméně přechodové rituály bývají často prožívány kolektivním způsobem. Život každého člověka je možné z hlediska vývojové psychologie rozdělit do několika důležitých, vývojových, životních etap, které jsou od sebe navzájem odděleny takzvanými přechodovými stádii. Každé takové stádium bývá také nezdědká spojováno s krizovým obdobím, ve kterém je nutné zvládnout všechny životní nástrahy, aby mohl jedinec úspěšně přejít do další etapy. Podobně je tomu i z pohledu přechodových rituálů. Život každého člověka ať již v tradičních společnostech nebo v současném světě je vždy ohraničen narozením a smrtí. Právě na tyto dva hraniční stavy v životě každého jedince bývá soustředováno asi nejvíce náboženských obřadů, které můžeme označit za typické přechodové rituály.

Tlaky působící na rituální chování mají vždy sociální základ. Každá změna v postavení je obdobím úzkosti a nejistoty pro toho, kdo prochází změnou a také pro všechny lidi v jeho okolí. Tato změna s sebou přináší i odpovídající změnu role. Nejlépe je to vidět na dramatických změnách, ke kterým ve společenských vztazích dochází v momentech úmrtí člena skupiny, nebo v menší míře je to také zřejmé z drobných změn v chování člověka, který přešel z dětství do puberty. Starý status a také chování, které bývalo spojováno s předcházející rolí, musí být zásadním způsobem změněno a člověk musí být přiveden do nového stavu. Přechodový rituál tak určuje průběh proměny, udává, jak se má jedinec dostat do nového postavení, a shromažďuje všechny zúčastněné v jeho okolí, za účelem psychologické podpory. (R. F. Murphy, 2004)

V této kapitole bych se však rád věnoval především objasnění některých důležitých antropologických pojmů, neboť oblast rituálů, mýtů a symbolů je tradičně chápána jako jedna ze základních oblastí výzkumů kulturní a sociální antropologie. Historie pojmu antropologie sahá až do starověku. Její začátek můžeme hledat u takových myslitelů, jakým byl například řecký filozof Aristoteles a v jeho pracích o studiích o člověku. Takto byla antropologie vnímána až do devatenáctého století a dodnes je stále nejčastěji ztotožňována přede-

vším s fyzickou antropologií, jako vědou o vzniku a vývoji člověka, která studuje především tělesné znaky člověka. Na otázku, o čem že vlastně je, a čím se antropologie zabývá, bychom mohli začít od samotného výrazu, který je tvořen dvěma řeckými slovy, *anthropos* a *logos*. Tato slova je možno přeložit jako *člověk a rozum*. Znamená to tedy volně přeloženo „nauka o člověku“.

Vznik moderního pojetí kulturní a sociální antropologie můžeme datovat na přelom devatenáctého a dvacátého století, jako reakce na evoluční teorie tehdejších antropologů. Současná kulturní a sociální antropologie zahrnuje velmi diferencovaný komplex speciálních věd a přístupů, které je možno dále klasifikovat podle:

- subdisciplín fyzické, sociální a kulturní antropologie;
- hlavních tematických oblastí antropologických výzkumů;
- jednotlivých výzkumných škol a směrů;
- sociotechnických funkcí, které antropologie plní.

Přestože se antropologii za celou dobu jejího trvání nepodařilo sjednotit, představuje dnes především v anglosaském pojetí jednu z nejvlivnějších věd o člověku, společnosti a kultuře. (V. Soukup, 2004)

V současnosti se již běžně setkáváme s termínem kulturní a sociální antropologie. Původně však byla snaha vzájemně od sebe odlišit *antropologii kulturní*, studující především různé aspekty kultury v životě člověka a antropologii sociální zaměřenou více na společenské struktury. S termínem kulturní antropologie se dodnes setkáváme především ve Spojených státech, kde je základním pojmem široce chápaný termín kultura, označující všechny specificky lidské negenetické jevy. Naproti tomu pojem sociální antropologie má kořeny převážně ve Velké Británii a je zde kladen důraz na studium, hodnot, institucí a zvyků v jednotlivých společenstvích. V současné době, jak jsem již výše uvedl, se oba termíny buď směšují, nebo používají zároveň, protože sociální a kulturní oblasti jsou od sebe těžko odlišitelné, upustilo se proto od jejich odlišování a termín sociální a kulturní antropologie se i u nás ustálil jako oficiální označení antropologické vědní disciplíny. Nyní se tak například podle švýcarského antropologa Kilani kulturní a sociální antropologie představuje a definuje jako věda rozmanitých kultur a společností a všeobecně jako věda o člověku ve společnosti. (H. Skarupská, 2006)

Klíčový význam v sociální a kulturní antropologii, jak již ze samotného názvu vyplývá, má pojem kultura. Definice kultury existuje nepřehledné množství. Tak například podle britského antropologa E. B. Tylora je kultura komplexní celek, který, zahrnuje všechny náboženské a etické hodnoty a systémy, právní předpisy a poznání, umění a zvyky, které si jedinec jako příslušník jistého společenství pro pobyt v něm osvojil učení. (M. Sapík, 2007) Kulturu však také můžeme rozdělit na hmotnou materiální, kterou představují hmatatelné materiální výtvořky a na duchovní nemateriální kulturu, jež je tvořena různými pravidly a normami chování ve společnosti (omezení, zvyky, obyčeje, tabu apod.), symbolickými systémy (jazyk, písmo, řeč, gesta, dramata) a společenskými institucemi, které nějakým způsobem organizují život jedince ve společnosti (rodina, manželství, církve, soudnictví). Důležitý význam v této souvislosti hrají také další pojmy jako například *proces enkulturace*, při němž dochází k osvojování kulturních prvků a učení se kultuře především prostřednictvím rodiny, školy, vrstevníků a médií. Dále také *proces akulturace*, kdy jsou dvě kultury v tak vzájemném kontaktu, že se zásadně ovlivní a pozmění.

Podle Sapíka bylo v tradičním chápání antropologie nazíráno na pojem kultura především jako na oblast zahrnující náboženství, rituál, magii mytologii či umění. Příbuzenství, ekonomie a politika, jako systémy symbolů a významů tradičně předmětem studia nebyly, protože se předpokládalo, že jsou založeny na reálně existujících genetických vztazích, na objektivně existujících vztazích výroby, či na objektivně existujících mocenských vztazích. Na rozdíl od většiny sociologů však současná sociální a kulturní antropologie již tento pohled opustila, neboť vychází z předpokladu, že každý systém, ať už se jedná o systém příbuzenský, politický, technologický či jakýkoliv jiný, je systémem symbolů a významů, to znamená, že je tedy systémem kulturním. (M. Sapík, 2007)

Kulturní a sociální antropologie bývá označována za srovnávací a empirický obor, jejíž nejdůležitější metodou je terénní výzkum. Za předmět jejího zájmu můžeme bez nadsázky označit celý svět, protože nevyčleňuje jeden region či jeden typ společnosti jako významnější než ostatní. Na rozdíl od sociologie, antropologie nezaměřuje svou pozornost pouze na industriální svět, na rozdíl od historie studuje i současné děje ve společnosti. Oproti filozofickému pohledu zdůrazňuje význam empirického bádání a při zkoumání jazyka se snaží o sociální a kulturní kontext. Avšak i přes tato svá vymezení nepochybně existují u kulturní a sociální antropologie značné přesahy do jiných věd a disciplín a zbývá se od nich

ještě mnohému naučit. Ovšem i přes to všechno má antropologie již svůj nezaměnitelný charakter intelektuální disciplíny.

2.2 Vývoj antropologických teorií

2.2.1 Evolucionistická antropologie

Vznik sociální a kulturní antropologie je spjat se zrodem jednoho z nejvlivnějších vědeckých proudů druhé poloviny 19. století, **evolucionismem**. Důležitým impulsem pro vznik evolucionismu byl především rozvoj přírodních věd a aplikace jejich metod a poznatků na zkoumání sociokulturních jevů. Tento směr byl značně ovlivněn zejména vystoupením Charlese Darwina a jeho teorií evoluce v oblasti biologie, tedy vývoje života od nejjednodušších forem k nejsložitějším a nejdokonalejším. Druhým významným momentem a teoretickým východiskem pro tento antropologický směr byl pozitivismus Augusta Comta, podle jehož názoru musí každé vědecké poznání vycházet z faktů, které lze verifikovat. Zároveň také přebírá představu vývoje lidstva jako posloupnosti tří základních stádií. První stadium podle Comta je *teologické*, v němž člověk věří v možnost absolutního poznání. Jedná se o stádium pod vlivem náboženství. Druhé označuje jako *metafyzické* neboli *abstraktní*, tedy období, v kterém dominují abstraktní síly a v němž se daří různým spekulativním filozofickým koncepcím. V posledním nejvyšším stadiu nazývaném *pozitivní*, člověk podle Comta poznává, že nelze dospět ani k náboženskému, ale ani filozofickému poznání, a že jediná možná cesta vede přes vědu a tak se zrodí humanistická, harmonická a industriální společnost zbavená válek, vykořisťování, nenávisti a krizí. (I. T. Budil, 1992)

Zvláštní důraz při svých výzkumech kladli představitelé **evolucionistické antropologie** na studium vývojových stupňů rodiny. Jak uvádí V. Soukup, předmětem výzkumů se také často stával vývoj náboženství se všemi jeho stádii, rozlišovanými například podle antropologa Lubbocka, na oblasti spojované s *fetišismem*, *totemismem*, *šamanismem* nebo *pohanstvím*. Zajímavou koncepci v duchu evolucionistických představ nám také ukázal skotský antropolog J. G. Frazer ve své knize *Zlatá ratolest*, kde se věnuje jednak problematice náboženství, zejména však magii, rituálům, totemizmu a tabu, které pokládá za jakési vývojové fáze předcházející, náboženství a vědě.

K významným představitelům evolucionistické antropologie patří také E. B. Tylor, který má zásluhu na podrobném rozpracování modelu evoluce kultury, či často zmiňovaný L. H.

Morgan, který se věnoval evoluci rodiny, a který popisuje systémy příbuzenství v rodinách a snaží se vysvětlovat koncepce dějin kultury počínaje divoštvím přes barbarství až po současné civilizace. (V. Soukup, 2004)

2.2.2 Difuzionistická antropologie

Difuzionistická antropologie začala přicházet ke slovu jako reakce na nedostatky evolucionismu. Tehdy nastupovala nová generace antropologů, kteří nesouhlasili s evolucionistickou teorií a začali zaměřovat svoji badatelskou pozornost na změny společnosti a kultury v prostoru, nikoliv na změny vývoje v čase, tak jak tomu převažovalo u evolucionistů. Pro lepší představu zde uvedu definici *difuzionismu* jež uvedla ve své knize *Úvod do kulturní a sociální antropologie* H. Skarupská „*Difuzionismus – v rámci studia kultury zdůrazňuje prostor proti času, konkrétnost vývoje proti abstraktně stanoveným stadiím, migrací etnik a prolínání kulturních prvků proti univerzální evoluci celého lidstva. Zabývá se prolínáním a ovlivňováním kultur ve společnostech jednoho územního prostoru.*“ (H. Skarupská, 2006, s. 20)

Mezi známé představitele tohoto antropologického směru bychom mohli zařadit například představitele manchesterské školy britského difuzionismu G. E. Smitha, který rozpracoval velmi spekulativní výklad dějin lidské kultury. Dalším známým představitelem tohoto směru byl F. Boas německý emigrant žijící ve Spojených státech. Jeho největší přínos pro antropologii patrně spočíval v jeho myšlenkách *o kulturním relativismu*, z nichž učinil ústřední předpoklad antropologického výzkumu. (T. H. Eriksen, 2008)

2.2.3 Konfiguracionismus

Konfiguracionismus jako další směr americké kulturní antropologie představuje kritickou reakci především z řad studentů a spolupracovníků F. Boase, kteří nadále nemohli akceptovat Boasovi difuzionistické teorie. Americké difuzionisty totiž velmi omezoval předpoklad, že žádná kultura nemůže být pochopena, jestliže nebude výčet jejích kulturních prvků kompletní. Tento nový směr antropologie tak představoval zásadní změnu v dosavadním myšlení a svou snahou o ucelenější náhled na jednotlivé kultury byl jakýmsi předchůdcem holistického pohledu. V průběhu třicátých let 20. století se tak v dílech A. L. Kroebera a R. Benedictové objevila myšlenka tzv. *systémové interpretace kultury*. To v podstatě znamená, že každou kulturu je možné studovat na základě konfigurování hodnot, norem, idejí a

vzorů chování charakteristických pro zkoumanou společnost. Důležitou kategorií konfiguracionistické analýzy kultury se tak stal pojem *kulturní vzorec*, jímž zmínění antropologové vyjadřovali skutečnost, že kultura není nahodilá, ale že je založena na určitém organizačním principu. (V. Soukup, 2004)

V souvislosti s konfiguracionismem bych zde rád zmínil její představitelku a autorku knihy *Kulturní vzorce*, R. Benedictovou, která považovala za cíl antropologie široké studium zvyků, obyčejů a hodnot, které odlišují společnosti s různými kulturními tradicemi. Velkou roli na vzniku tohoto směru antropologie měl i nezanedbatelný podíl lingvistiky, především pak v osobě E. Sapira, který se podílel na hypotéze, která tvrdí, že jazyk determinuje poznání a že jazyky světa se od sebe nesmírně liší. (T. H. Eriksen, 2008)

2.2.4 Psychologická antropologie

Podle Soukupa je psychologická antropologie pojem, který uvedl do odborné literatury americký antropolog čínského původu F. L. K. Hsu. Jsou jimi označovány etnopsychologicky orientované výzkumy zaměřující se na studium člověka a kultury, kdy bývá často jako předmět zkoumání uváděn vývoj jedince od početí do smrti. V tomto období bylo antropologické myšlení ovlivněno dvěma základními psychologickými teoriemi a to především Hullovou *neobehaviorální koncepcí*, která vychází z přesvědčení, že zdrojem chování jsou různé zájmy a motivy, jež jsou průběžně přizpůsobovány v procesu učení. Druhou základní teorií je potom Freudova *psychoanalýza*. Freud v ní, mimo jiné vysvětluje vznik kultury, jako jakousi společenskou nadstavbu, umožňující lidem ovládnout přírodu a regulovat vztahy mezi lidmi. Byl přesvědčen, že kultura neumožňuje člověku v sobě probudit přirozené pudy, tím mu vlastně upírá pocit svobody a činí jej nešťastným. Tyto své myšlenky a postřehy uvádí v knize *Totem a tabu*. (V. Soukup, 2004) Na tomto místě bych ještě rád zmínil dalšího představitele tzv. *analytické psychologie* C. G. Junga, který měl nepochybně také velký vliv na celou řadu pozdějších představitelů psychologické antropologie a to především svými teoriemi o archetypech kolektivního nevědomí.

Za významné představitele psychologické antropologie bývají označováni autoři jako M. Meadová, jejímž cílem bylo potvrdit hypotézu, že právě kultura a výchova jsou ty činitelé, které se v rozhodující míře podílejí na procesu socializace, nikoliv dědičnost. Meadová také využívala jako metodu výzkumu tzv. *obsahovou analýzu*, při které jsou považovány, jako zdroje dat nejen psané záznamy, ale také příběhy předávané ústním podáním nebo

audiovizuální záznamy. Dalším známým autorem je americký antropolog R. Linton, jehož přínos spočívá zejména v jeho zájmu a následně i díle věnovaném problematice *statusu a role*. (V. Soukup, 2004)

2.2.5 Funkcionalistická a strukturálně funkcionalistická antropologie

Funkcionalistická a strukturálně funkcionalistická antropologie představuje antropologický směr, inspirovaný *Durkheimovou sociologickou školou*. Funkcionalisté nestudují kulturu jako neuspořádanou zmeť prvků, symbolů a institucí, ale jako funkční celek. Kulturní jevy neposuzují již z hlediska jejich vývoje, ale z hlediska jejich funkce v dané kultuře. To znamená, že každý prvek kultury vzniká a funguje proto, aby uspokojoval lidské potřeby. Pro funkcionalismus je typický holistický přístup a odklon od historismu. Představitelé této etapy se nezdědka zaměřovali na fungování sociálních systémů v přítomnosti. (H. Skarupská, 2006)

Podle Soukupa patřil mezi hlavní představitele tohoto směru Polák B. K. Malinowski, jenž studoval prvky sociálního systému, projevující se jako kulturní znaky, podle jejich funkce v životě společnosti. Tyto funkce bývají podle Malinowského založeny na uspokojování potřeb a dělí je na biologické, instrumentální a symbolické. Přišel mimo jiné také se zajímavou myšlenkou, o místě naděje v lidském životě, když tvrdil, že magie má za úkol ritualizovat lidský optimismus, a tím zvyšovat víru člověka ve vítězství naděje nad strachem. (D. J. Davies, 2007) Dalším znaným představitelem strukturálně funkcionalistické antropologie byl A. R. Radcliffe-Brown britský antropolog, který byl jedním z prvních, kteří prováděli výzkum v terénu. Byl přesvědčen, že náboženství má sociální povahu a zdůrazňoval význam rituálů, jež mají za úkol uchovávat, regulovat a předávat sociální zvyklosti a mravy na nichž společnost závisí. Podle něj předměty a události nabývají rituální hodnoty, jestliže zasahují do nějakého aspektu lidské existence nebo jej symbolizují. (F. Bowie, 2008) Vůdčí osobností této etapy byl rovněž představitel manchesterské antropologické školy M. Gluckman, původem z Johannesburgu. Zásadním přínosem tohoto vědce bylo obohacení strukturálně funkcionálního výzkumu v oblasti teorie konfliktu. V této souvislosti ukazuje na funkci kontrolovaného konfliktu, který může přispět k uvolnění potlačovaného nepřátelství. Jako příklad kontrolovaného konfliktu uvádí rituály, při kterých bylo napodobováno povstání proti králi. (V. Soukup, 2004)

2.2.6 Strukturální antropologie

Strukturální antropologie je směr, který v šedesátých letech 20. století kriticky přehodnotil přístupy tradiční antropologie. Významnou roli při tvorbě těchto teorií a směrů sehrála Francie. Důležitými zdroji, z nichž strukturální antropologie vycházela, jsou především filozofie, osvícenství, idea pokroku a kritika náboženských předsudků. Druhým významným zdrojem se také stala moderní lingvistika. Za klíčový pojem tohoto směru, je možno označit samotné slovo struktura, které v tomto případě nejčastěji označuje souhrn vztahů mezi prvky určitého celku a umožňuje tak odlišit proměnlivé prvky od stabilních. (H. Skarupská, 2006)

Nejznámějším představitelem a zakladatelem tohoto směru je bezesporu francouzský myslitel C. Lévi-Strausse. Zajímavé na jeho díle je to, že se nesnažil zjistit, jak fungují společnosti nebo jaké jsou příčiny lidského jednání. Pro něho bylo nejvyšším cílem odhalit samotné principy fungování lidské mysli. (T. H. Eriksen, 2008) Podle Levi-Strausse *logikou binárních kontrastů* vnáší člověk do světa přírody strukturální kulturně modelovaný řád, který se promítá do takových projevů lidské činnosti, jako jsou totemismus, mýty, umění nebo rituály. (V. Soukup, 2004)

2.2.7 Antropologické teorie druhé poloviny 20. století

Neoevolucionistická antropologie

Jedním z hlavních témat tohoto směru je adaptace člověka na přírodu a kulturní prostředí. Představitelé neoevolucionistické antropologie spojují myšlenky a zájem o studium kulturní evoluce v kategoriích lidského pokroku. Toto nové hnutí našlo své uplatnění v oblastech jako je *kulturní ekologie*, *kulturní materialismus* a *nová archeologie*. Za hlavního představitele bývá označován L. A. White a je znám svým rozpracováním koncepce *kulturologie* a *kulturní evoluce*. (V. Soukup, 2004)

Ekologická antropologie

Je směr, který se začal vyvíjet díky zvýšenému zájmu o přizpůsobení se člověka na přírodní a společenské prostředí. Představitelé této školy *kulturní ekologie* vycházejí z toho, že je kultura považována za nebiologický adaptační systém. Kulturní změnu považují za adaptační proces, přičemž nejvíce adaptační složky kultury v jejich chápání představují technologie, výroba a ekonomika. Proto by měl být výzkum prováděn komplexně v rámci celého

systemu. Hlavním cílem kulturní ekologie se tak stává popis a vysvětlení vývojové zákonitosti společnosti. Znáмым představitelem této školy je J. H. Steward a jeho *teorie multilinéární evoluce*. (V. Soukup, 2004)

Nová etnografie

Tato oblast obsahuje celé široké spektrum metod a technik výzkumů kultury a člověka. Vychází především ze směrů kognitivní antropologie, symbolické antropologie, lingvistické antropologie a kulturologie. Charakteristickým rysem nové etnografie je snaha o co možná největší zúžení pojmu kultura, aby bylo možno pracovat s úzkou oblastí, kterou by bylo možno co nejefektivněji teoreticky rozpracovat. Tak například představitelé symbolické antropologie definují kulturu jako systém symbolů a významů a pokoušejí se ji dále odhalovat pomocí vzájemně sdílených kódů. (V. Soukup, 2004) Známostou představitelkou zmíněného symbolismu je britská antropoložka M. Douglasová, jejíž dílo má značný přesah i na jiné obory, nejen na antropologii. Významný je především soubor statí s názvem *Čistota a nebezpečí: rozbor pojmů nečistota a tabu*. V této práci se autorka důkladně zabývala způsobem, jak se lidské tělo užívá jako sociální a náboženský symbol. (F. Bowie, 2008) Další velmi zajímavou osobností je přední představitel symbolické antropologie, skotský antropolog V. Turner, jenž svojí prací přispěl, k rozpracování *teorie konfliktů*, ale zejména je znám svým rozborem *rituálů přechodu*, a především pak její střední *liminální fázi*. O tom však více v jedné z následujících kapitol.

Postmoderní antropologie

Druhá polovina 20. století a zejména potom její konec, jak uvádí Skarupská, je charakterizován velkými sociokulturními změnami. Je to období, kdy dochází k přehodnocování tradičních přístupů, metod a technik výzkumů antropologie. Hovoří se o krizi evropské kultury a zásadním způsobem se mění i myšlení lidí. Vlivem nových objevů a technologií se podstatně proměňuje každodenní život člověka. Tato nová doba bývá označována jako konec *modernity*, či jak se běžně uvádí *doba postmoderní*. Na tuto novou skutečnost reaguje i antropologie a dochází tak ke změně, především v zaměření vlastního zkoumání. Během *modernity* byla antropologie zaměřena převážně na studium cizích odlišných kultur. V období *postmoderny* se zkoumání zaměřuje na hledání a pochopení vlastní kultury a předmětem studia se stává vlastní společnost, neboť se v ní odehrává vzhledem k nárůstu multikulturality a různých dalších globálních faktorů velké množství těžko vysvětlitelných

událostí. Postmoderní antropologie se tak na počátku svého vzniku ve Spojených státech věnuje především tématům multikulturním a feminizmu, ve Francii literární kritice a post-structuralismu a v Británii různým teoriím od sociologie kultury přes teorii masmédií až po literární kritiku.

S tím jak narůstá různé dělení teoretických přístupů, roste také tendence ke stále užší specializaci a objevují se stále nové a nové oblasti zkoumání současné antropologie. Vznikají tak například nové obory výzkumů jako:

- feministická antropologie – zkoumající rozdíly mezi muži a ženami,
- antropologie města – zabývající se studiem kultury současných měst,
- politická antropologie – věnuje se fungování politických systémů a institucí,
- antropologie práva – zkoumá vznik, vývoj a fungování právních systémů v kulturách.

S postmoderní antropologií jsou spjaty i mnohé další oblasti teorií interkulturalismu, analýzy prostředků masové komunikace, či multikulturalismu. (H. Skarupská, 2006)

2.3 Fáze přechodového rituálu – Arnold van Gennep

V letošním roce je tomu již právě sto let, kdy vyšlo první vydání knihy od významného vědce německého původu Arnolda van Gennepa s názvem *Les rites de passage, Étude systématique des rites*, v českém překladu pod názvem *Přechodové rituály, Systematické studium rituálů*. Od té doby již sice uplynulo hodně času, nicméně však některé důležité myšlenky a postupy uvedené v jeho studii zůstávají aktuální dodnes. Zvláště bych zde vyzdvihl tu skutečnost, že se zde autor snažil pohlížet na jednotlivé přechodové rituály jako na systémy sociálních událostí.

Obecně bychom si tedy mohly přechodové rituály představit jako takové rituály, které nám označují přechod z jedné fáze života, nebo z nějaké důležité události k jiné. Přičemž účastníkem rituálů přechodu se stává každý jedinec společnosti, a právě ta je vymezuje různými způsoby. Termínem rituál přechodu bývají často označovány takové sociální události, které jsou spojovány s životními cykly nebo životními krizemi a často souvisejí se změnou stavu v životě jednotlivců i celých skupin. Takovými typickými příklady rituálů, odehrávajících se v rozhodujících okamžicích života, jsou rituály související s narozením, iniciací, manželstvím a smrtí člověka. Arnold van Gennep také zastával názor, že bychom

vlastně mohli *přechodovými* nazývat většinu rituálů, neboť jich totiž mnoho plní důležitou funkci a to, že převádějí zúčastněné osoby z jednoho stavu bytí do jiného a vyjadřují tak jednotlivé stavy v průběhu tohoto přechodu.

Arnold van Gennep byl představitelem tzv. *dynamistické školy* která dělila skupiny rituálů na rituály na *sympatetické* a *kontaktní*. Přičemž sympatetické jsou založeny na víře, že podobné působí na podobné a naopak. Kontaktní rituály se zakládají na materiálnosti a k přenosu vlastností pak může docházet, buď přímo dotykem, nebo na dálku. Další dělení rituálů je možné podle toho, jestli rituál může působit přímo, nebo nepřímo. *Přímým rituálem* se označuje takový rituál, který má okamžitou účinnost bez zásahu autonomního činitele (prokletí, uhrnutí). Naopak *nepřímý rituál* je takový, který uvádí do pohybu autonomní nebo zosobněnou sílu (různá božstva nebo démoni, kteří zasáhnou ve prospěch osoby, která rituál provedla – tak funguje například modlitba). Dále lze rozlišovat na *rituály pozitivní* a na *rituály negativní*, které se také často nazývají termínem *tabu*. K tomuto základnímu dělení rituálů přistupuje *dynamistická škola* ještě k rozlišení podle rituálů s animistickými základy a nově také s dynamistickým (neosobním) základem. Z tohoto poměrně složitého dělení, tedy podle Gennepa vyplývá, že každý rituál může patřit do čtyř kategorií zároveň a ještě ho lze třídit šestnácti různými způsoby, přičemž se čtyři protiklady vylučují podle následující tabulky: (A. v. Gennep, 1997)

Animistické rituály

Rituály sympatetické

Rituály kontaktní

Rituály pozitivní

Rituály negativní

Rituály přímé

Rituály nepřímé

Dynamistické rituály

V souvislosti s tímto hlavním dělením obecných rituálů je třeba ještě podotknout, že sám Gennep připouští, že když se budeme snažit jednotlivé konkrétní rituály zařadit do těchto tříd, zjistíme, že neexistují žádné čisté typy, ale že vždy budeme pracovat jen s jejich poměrnými částmi.

Gennep rovněž ve svém díle upozorňoval na skutečnost, že život neprobíhá stále stejným tempem, a že lidskou zkušenost tvoří stádia a kritické okamžiky v životě. Jako příklad uvedl těhotenství, porod, narození, dětství, pubertu, svatbu, manželství a smrt. V každém

životě jsou některá období, která prožíváme poměrně v klidu a naopak jiná, kdy se zdá, že náš život prochází prudkou změnou, po níž už nic není tak jako dříve. Tak například narození dítěte nebo smrt rodiče může přivodit nevratnou změnu v životě člověka. Téměř všechny takto zde zmíněné přechodové rituály mají ve všech společnostech stejnou strukturu a jsou složeny ze tří fází, přičemž všechny mají naznačit přechod z jednoho stavu do druhého. (F. Bowie, 2008)

Z toho se také odvíjí další důležité členění, které Genep dále rozvíjí a nabízí ve své teorii. Podle něho je vlastní dělení samotných přechodových rituálů tvořeno již výše zmíněnými třemi fázemi:

Rituály oddělení / odloučení → Rituály pomezí / prahové → Rituály sloučení / přijetí

Preliminální → Liminální → Postliminální

Každá z těchto fází má svůj charakteristický typ rituálu. V první fázi dochází k oddělení od předchozího stavu nebo situace, ve které se dotyčný jedinec předtím nacházel; tato fáze se vyznačuje rituály, které symbolizují nějaké oddělení. Když bychom si vzali pro lepší představu jako příklad, třeba standardní, tradiční svatbu západního typu, pak můžeme takové manželské přechodové rituály rozdělit takto:

- rituály oddělení → zamilovanost, zasnuby, plánování manželství
- rituály přechodu → vlastní svatební obřad, opuštění rodičovského domu
- rituály začlenění → založení nového domova, běžné manželské povinnosti

Samozřejmostí je také to, že u takto pojímaných rituálů je kromě přechodu z jedné dimenze do druhé, také důležité věnovat pozornost i vlastnímu cíli, které tyto rituály sledují. (F. Bowie, 2008)

V další části knihy *Přechodové rituály* se autor také zaměřuje na materiální přechod a hranice. Zmiňuje se o tom v tom smyslu, že u všech společností existují hranice mezi jednotlivými územími. Ale může to být i jen forma jakéhosi mezníku, například skála, strom, řeka, močál nebo hmotná rekvizita pomyslného přechodového obřadu jakým může být třeba most, dveře nebo jen natažený provaz. Abychom mohli lépe pochopit rituály vztahující se k překračování prahu, je dobré si uvědomit, že práh je jen jednou součástí dveří, zrovna tak jako rituály prahu, jsou jen částí širšího celku.

Gennep ve své knize dělí přechodové rituály na jednotlivé typy spojené s různými etapami lidského života. První skupinu přechodových rituálů tvoří oblast spojená s *těhotenstvím a narozením dítěte*, kde se autor snaží vysvětlit na různých příkladech svá schémata rituálů odloučení těhotných žen, samotný porod, rituály prahu, jako „*posvátnou chvíli*“ kdy žena získává nový statut ve společnosti a konečně třetí fázi rituálů opětovného začlenění a návrat do společnosti.

Další skupinu rituálů tvoří podle Gennepa oblast *narození a dětství*, což je oblast, která se podle mě zčásti prolíná s již minule zmiňovanou, a je tvořena opět různými rituály, které se vztahují k narození, tentokrát již více z pozice samotného dítěte. Především je však tato skupina věnovaná rituálům dětství dítěte. Zde je opět možné jednotlivé obřady dělit do tří fází, přičemž první tvoří především takové, kde se něco odřezává nebo odděluje, například obřízka, stříhání prvních vlasů, rituál prvního oblékání apod. Druhá prahová fáze se vyznačuje například rituály, při nichž se dítě ukazuje božstvům, slunci, měsíci nebo zemi. Ve třetí slučovací fázi se dítě přijímá do světa. Jedná se o rituály kojení, přidělení jména, křtu nebo také prvního zubu.

Velmi důležitou skupinu přechodových rituálů tvoří oblast *iniciačních rituálů*. Jejich role bývá často různá. Může se jednat o vstup do náboženské společnosti, profesních spolků nebo také do různých společenských funkcí či tajných uskupení. Můžeme tedy říci, že iniciační rituály nesouvisí ani tak s fyzickým dospíváním, jako spíše s dospíváním sociálním. Typickým příkladem jsou iniciační rituály šamana, jimiž člověk přechází z profánního stavu do stavu zasvěceného, od probuzení, ke stavu vyššího vědomí. Aby byl tento přechod opravdu výrazný, bývá iniciační obřad často představován dramatickou podívanou. Šaman symbolicky předvádí svou smrt a posléze své nové znovuzrození. Smrt v tomto případě však neznamená skutečný konec nebo završení, ale právě naopak, začátek. Je to stav, kdy je nový adept schopen pronikat pod povrch a do hloubky nových psychosociálních skutečností.

Jako další skupinu přechodových rituálů uvádí Gennep *zásnuby a svatbu*. Ve struktuře těchto rituálů autor opět rozeznává jednotlivé fáze přechodu. Struktura zahrnuje jak rituály odloučení a pomezí (prahu), tak také rituály přijetí. Mezi odlučovací můžeme zařadit různé formy „*únosových rituálů*“, nebo takové, které souvisí s rozbitím, odstřihnutím či zahazením něčeho co souvisí s dětstvím nebo životem svobodných lidí; obětování hraček, dětských šatů, oholení, porušení panenské blány apod. Jako pomezí rituály této skupiny bý-

vají uváděny rituály, spojené s překročením nového domova, společná hostina, výměna dárků, prstenů a mohli bychom sem zařadit i celou skupinu tzv. oplodňovacích rituálů, i když ta se také může dělit dále, na ony samostatné jednotlivé fáze. Mezi přijímacími rituály lze rozlišovat rituály s individuálním dosahem, které spojují oba mladé lidi. Například používáním předmětů patřících druhému, společné návštěvy příbuzných rodin apod.

Poslední důležitou skupinou podle Gennepa jsou přechodové rituály označované jako *pohřební obřady*. Na první pohled by se mohlo zdát, že v této skupině musejí nejdůležitější místo zaujímat rituály odlučovací a naopak rituály pomezí a přijímací budou rozvinuty jen málo, ale ve skutečnosti často převažují právě rituály prahové. Z mnoha zjištění se ukazuje, že v řadě případů jsou to především prahové rituály, které jsou mnohdy dlouhé a značně složité, že je možné, považovat je za jakési samostatné podskupiny, a bývá jim také často přičítán největší význam. Obecně lze pohřební rituály vyložit tak, že pozůstalí musí vstoupit do fáze pomezí odlučovacími rituály, například modlitbou nebo prosbou, která by měla napomoci přijetí umírajícího do světa mrtvých. Vlastní fáze pomezí je pak charakterizována jakousi alegorií cesty z tohoto světa na onen svět, a pro pozůstalé se pak tento stav pomezí vyznačuje především stavem smutku a rituály s ním spojené. Pokud však nebyly nad osobami provedeny pohřební rituály, potom tito zemřelí nemohli nikdy dojít do světa mrtvých a byli často pohřbeni i dosti neobvyklými způsoby. Jako nejčastější přijímací rituály pohřebních obřadů Gennep ve své práci uvádí různé hostiny po pohřbu nebo vzpomínkové slavnosti, jejichž cílem je především navázání a posílení kontaktů mezi všemi příslušníky skupiny pozůstalých. (A. v. Gennep, 1997)

Rituály sloučení bývají často jakýmsi odrazem rituálů oddělení. Přesto můžeme říci, že člověk, který prošel první a druhou fází už není stejný jako na počátku přechodového rituálu. Přechodové rituály jsou dramata s jistým průběhem. Vyznačují plynutí času a kontinuitu s minulými tradicemi a generacemi. Sám autor také formuluje obecnou zásadu, že podstatný je první rituál svého druhu. Narození prvního dítěte se často vyznačuje složitějšími rituály než při narození dalších dětí. Rovněž tak i první manželství má sklon být velkolepější událostí než druhé a případně další následující manželství (F. Bowie, 2008).

„Pro skupiny stejně jako pro jednotlivce je žití neustálé rozpadání a obnovování, neustálé změny stavu a podoby, umírání a znovuzrození. Znamená to jednat a pak přestat, čekat a odpočívat a znovu začít konat, ale jinak. A jsou zde neustále nové a nové prahy, které je třeba překračovat, práh léta nebo zimy, ročního období nebo roku, měsíce nebo noci;

práh narození, dospívání nebo zralého věku; práh stáří; práh smrti; a práh jiného života – pro ty, kdo v něj věří.... Nezajímaly nás rituály ve svých podrobnostech, ale jejich zásadní význam a jejich vzájemné umístění v obřadech jako celcích, tedy jejich sekvence.... Jejich uspořádání bývá všude stejné a pod množstvím různých podob se vždy nachází někdy vědomě vyjádřená a jindy potenciální jediná typová sekvence – schéma přechodových rituálů. (A. v. Genep, 1997, s. 173-175)

Je pravda, že během svého života Arnold van Genep za své myšlenky a teorie nedosáhl zaslouženého uznání. Bylo tomu však s největší pravděpodobností také proto, že na kulturní problémy nahlížel z poněkud jiného úhlu pohledu, než v té době asi nejvýznačnější osobnost společenských věd kontinentální Evropy Émile Durkheim. Teprve až po jeho smrti v šedesátých letech dvacátého století, začali mnozí kulturní antropologové navazovat na jeho dílo. Byli to především představitelé tzv. *manchesterské antropologické školy*, kde se tito sociální antropologové stále více přiklíněli k úzkým sociálním oblastem na úkor fungování velkých sociálních systémů. K velmi významným osobnostem z tohoto okruhu sociálních antropologů, patřil také docent Manchesterské univerzity Victor Turner, který se zabýval mimo jiné právě podrobným výzkumem *fáze prahu*.

2.4 **Communitas a liminalita – Victor Turner**

Mezi výrazné osobnosti symbolické antropologie patřil americký antropolog skotského původu Victor Turner. Uvádím ho zde především proto, že se významným způsobem podílel na rozpracování Genepovi myšlenky o střední prahové fázi přechodového rituálu označované v odborných kruzích latinským slovem *Liminalita*. V záhlaví této kapitoly zmiňuji dva klíčové pojmy, které jsou pro právě pro dílo V. Turnera velmi významné.

Pojem *liminalita* podle Turnera, jak již jsem výše nastínil, znamenal tedy stejně jako u Genepa jakýsi mezistav, práh, prostřední stav u přechodového rituálu nebo také mohl vystihovat něco neurčitého, tvořivého, ale zároveň mohl i označovat stav, který boří zaběhlé struktury. Druhý klíčový pojem objevující se díle Turnera - *Communitas*, rovněž pochází z latiny a je možno ho přeložit jako komunita nebo společenství a z pohledu autorovi teorie je tento pojem vnímán jako něco bezprostředního, spontánního a konkrétní příbuzenství typické pro vazby utvořené mezi lidmi v prostředí, liminální fázi přechodového rituálu. (V. Turner, 1997)

Kromě těchto dvou základních Turnerových pojmů bývají v odborné literatuře uváděny i některé další jako například; *normativní communitas*, kdy se jedná o rovnostářský model příbuzenství, typický pro liminální stadium přechodového rituálu, který za normálních okolností potřebuje delší čas a institucionální podporu, aby mohla komunita vzkvétat. Typickým projevem jsou například iniciační obřady a rituály. Dalším pojmem podle Turnera je *existenciální communitas*, ten si můžeme představit jako společenství, které se nachází jakoby mimo sociální strukturu, je neplánované, spontánní a často se objevuje v případě nějakých krizí nebo při velkých emocích. *Ideologická communitas* je pojem, který označuje specificky formulovaná pravidla a opatření, jež upravují, jak by lidé spolu měli žít ve vzájemné shodě. Vyskytuje se především ve složitě strukturovaných společnostech. *Apokalyptická communitas*: předjímá budoucí katastrofu nebo konec světa, často bývá silně ovlivněna mytologií a teologií. Poslední termín, používaný Turnerem, který bych tu ještě rád zmínil je *kvaziliminální*, což je obdoba liminální vlastnosti kultur „postindustriální revoluce“. Vyznačují se tím, že se nacházejí sice mimo hlavní proud, za to však mají velký transformační potenciál. Můžeme sem zařadit například divadlo, film, hudbu, poezii nebo výtvarné umění. (F. Bowie, 2008)

Turner se snažil prosazovat pojem *communitas*, aby dokázal lépe popsat nestrukturované, rovnostářské lidské příbuzenství, které si představoval jako typické pro střední prahovou fázi přechodového rituálu. Tím, že používal tento latinský výraz, chtěl přerušit vazbu rituální souvislosti přechodového rituálu na nějaký konkrétní zeměpisný prostor. Samotný přechodový rituál potom považoval za jakýsi přechod od struktury k anti-struktuře a potom zase zpět ke struktuře. Z toho tedy vyplývá, že fáze prahová (liminalita) je antistrukturální a pohybuje se někde „mezi“. Zajímavé je také to, že tato středová fáze rituálu může být například jen velmi krátká, ale také naopak se může protahovat téměř do nekonečna, jako v případě poutníků či mnichů, kteří se snaží žít stále stranou normálních společenských struktur. (F. Bowie, 2008)

Turner tak rozpracoval techniky výkladu symboliky rituálů, které začaly být v šedesátých letech dvacátého století široce přejímány a výrazným způsobem ovlivnily nastupující generaci kulturních a sociálních antropologů. Svoji vlastní verzi symbolické antropologie uveřejnil Turner ve svých pracích *Prales symbolů* (1967), *Rituální proces* (1969), *Dramata, pole a metafory* (1974), *Proces performance a putování* (1979), *Od rituálu k divadlu* (1982). Velmi ho zaujala problematika rituálu, když se svoji manželkou prováděli terénní

výzkum v padesátých letech minulého století v tehdejší Rhodésii (dnešní Zambii) u kmene Ndembu. Zjistil, že v tomto prostředí byl rituál nejčastějším způsobem, jak příslušníci zdejšího kmene mezi sebou urovnávají konflikty. Navíc dospěl k závěru, že stabilita tohoto kmene není založena na sociální organizaci, ale právě na abstraktních idejích a hodnotách vyjádřených v rituálech. Proto se Turner rozhodl ve svém díle věnovat systematické analýze rituálu jako opakujícího se sociálního postupu, jehož prostřednictvím jsou do života dané společnosti symbolicky uváděny kulturní ideje. Ve své práci tak navázal na myšlenkový odkaz Gennepa a při rozvíjení dalších teorií liminality sám Turner považoval tuto oblast výzkumu za významnou, nejen pro samotný rituál, ale také pro běžný život společnosti. Podle jeho názoru lidé, kteří se nacházejí ve stavu liminality, unikají klasifikační síti, která za běžných podmínek vymezuje jejich sociální status. (V. Soukup, 2004)

„Rysy liminality nebo liminální osoby (člověka na prahu) jsou nutně nejasné, protože toto postavení a tato osoba se vymykají nebo vypadávají ze sítě klasifikací, které za normálních okolností stavy a postavení umisťují v kulturním prostoru. Liminální bytosti nejsou ani tady ani tam, nacházejí se mezi postaveními určenými a uspořádanými zákony, zvyklostmi, konvencemi a obřady. Jejich nejasné a neurčité rysy jsou v mnoha společnostech, jež ritualizují společenské a kulturní přechody, vyjádřeny rozličnými symboly. Liminalita je tedy často přirovnávána ke smrti, k pobytu v lůně, k neviditelnosti, temnotě bisexualitě, k divočině nebo k zatmění Slunce či Měsíce. (V. Turner, 2004, s. 96)

Turner popisoval přechodový stav mezi různými stavy přechodových rituálů jako jakousi dynamickou mezihru mezi různými formami sociálního začlenění. Především pak mezi formálními společnostmi a neformálními komunitami. Podle Turnera jsou rituály zhuštěnými projevy sociální formy. Tvrdil, že díky jejich podrobnému studiu lze dospět k obecným zjištěním o jednotlivcích i společnosti. Později se další antropologové snažili využít Turnerovy představy o prahových rituálech, společenstvích a komunitách i v jiných než jen čistě rituálních souvislostech. (T. H. Eriksen, 2008)

„Communitas proniká mezerami struktury, v liminalitě; na okraji struktury, v podřadnosti. Takřka všude se pokládá za posvátnou či „svatou“, možná proto, že překračuje či porušuje normy, jimiž se řídí strukturované a institucionalizované vztahy, a je doprovázena zkušenostmi nebyvalé síly a účinnosti....Liminalita, marginálnost a strukturní podřadnost jsou podmínky, na nichž se často vytvářejí mýty, symboly, rituály, filozofické systémy a umělecká díla. Tyto kulturní formy dávají lidem soubor vzorů a modelů, které

jsou na jedné úrovni periodickými novými klasifikacemi skutečnosti a vztahu člověka ke společnosti, přírodě a kultuře. Nejsou to však jen klasifikace, neboť podněcují lidi k činnosti a k přemýšlení. Každý z těchto výstupů má mnohoznačný ráz a každý z významů dokáže pohnout lidmi na mnoha psychologických úrovních zároveň. (V. Turner, 2004 s. 124-125)

3 UMÍRÁNÍ A SMRT

3.1 Umírání a smrt v dávných dobách

Někdy mívám takový pocit, že čím víc je pro naši ekonomicky a sociálně „vyspělou“ společnost život příjemnější a snadnější, tím větší máme strach z onoho hrozivě neznámého nebytí. Vytěsnili jsme smrt nejen ze svých životů, ale i ze svých slov. Vyřadili jsme ji mimo okruh našich každodenních starostí a zavřeli ji do nemocnic a ústavů k tomu určených. Tak se nakonec stalo, že jsme na ni zůstali sami a že z ní máme velký strach.

V dřívějších dobách měli duchovně zaměřené společnosti různé verze posmrtného života, ale všechny se shodovaly v tom, že příprava na smrt je nejdůležitějším duchovním cvičením v životě člověka. Myslím si, že by si měl každý z nás uvědomit, že jsme smrtelní a alespoň čas od času si položit například otázku v tom smyslu; jestli vůbec existuje ještě něco jiného, než jen toto mé smrtelné tělo. Sám si také občas kladu otázky týkající se smyslu života, a protože s největší pravděpodobností patřím mezi ty jedince, kteří se pohybují někde v prostoru mezi ateismem a vírou, že svět a lidský život jsou součástí jakéhosi dokonalého plánu, zajímá mne, co se mi stane v okamžiku smrti, a také jaké to bude po mé vlastní smrti. Hodně mě v tomto smyslu inspirovala literatura zaniklých starých civilizací tzv. „*knihy smrti*“, což jsou literární odkazy, které se věnují právě umírání a smrti.

Tak například celý život v Egyptě byl uspořádán podle učení o životě a smrti. Východní břeh Nilu patřil živým a stavěla se na něm města. Západní břeh náležel mrtvým v nekropoli. Na východní straně, kde člověk zemřel, bylo provedeno pouze základní ošetření těla a potom se tělo v bérce přepravilo do svého posmrtného příbytku v nekropoli. Samotný název *Egyptská kniha mrtvých* (*Pert Em Hru*) vznikl díky vykradačům hrobek, kteří tak nazývali každý svitek papyru, který u mumie našli. Tyto původní pohřební texty byly psány pouze pro panovníky na zdech jejich hrobek. Později se psaní textů rozšířilo a přeneslo na papyrové svitky. Podle těchto textů každá duše zemřelého, nejprve prochází tmou, provázená Anubidem. Duše pak musí znát „kouzelná slova“ (zkušenosti nasbírané během života), aby mohla projít sedmi branami, které vedou k Osiridovu soudu. Aby se duše mohla na slunečním plavidle boha Ra dostat dál, do podsvětní říše Osirise, musí přijít před váhy střežené bohyní spravedlnosti Maat. Pokud je srdce zemřelého lehčí než pírko, znamená to, že duše žila dobrým životem a nedopustila se zlých činů. Jestliže je však srdce

těžší než, píрко, je hozeno obludě Amemait. To znamená, že se musí duše opět vrátit do nového života a správnými činy se snažit, aby napravila ty zlé z minulého života. (S. Grof, 2006)

Další velmi známou knihou, která na sebe bere roli průvodce, ze světa živých do říše mrtvých, je *Tibetská kniha mrtvých (Bardo Thödol)*. Tyto texty jsou formulovány jako poučení zemřelému na jeho cestě do zászvětí, tedy do jakéhosi „mezistavu“ který následuje po fyzické smrti. Umírajícímu tak má pomoci rozeznat jednotlivé fáze mezi úmrtím a následným znovuzrozením, a pomoci tak k dosažení osvobození. Texty snaží se poučit člověka na přechodu mezi těmito stavy nejsou jen popisem pohřebních rituálů, ale také, a to především, určitým plánem správné životní cesty, která vede k vysvobození a shrnuje základní myšlenky a principy buddhistické morálky a filozofie. (J. Kolmaš, 1991)

Aztécký bůh Quetzalcoatl je jedním z nejdůležitějších archetypálních symbolů smrti a znovuzrození kultury Střední Ameriky. Aztékové věřili, že se duše čistého člověka po smrti převtělí do podoby kolibříka a odlétne ke slunci, aby se s ním spojila. Pokud je však duše nečistá, je slunečním světlem oslepena a padá zpět na zem, kde opět dostává šanci a příležitost k nápravě. Mayská civilizace také žila pod silným vědomím smrti. Ze zachovaného literárního odkazu a různých předmětů používaných lidmi této kultury, lze usuzovat, že jejich mytologie a pohřební umění zobrazuje smrt také jako velice spletitou cestu. Podsvětí nazývali Mayové slovem Xibalba, a obýváno bylo bezpočtem temných božstev, včele s Pánem smrti. Samotný mytologický příběh pak pojednává o hrdinné cestě dvojčat, která se vydala do podsvětí, aby tam podstoupila těžké zkoušky, zažila svou vlastní smrt a znovuzrození. (S. Grof, 2007)

Možná, přece jen bližší našim představám je řecká filozofie smrti. Podle Platóna, který uvádí, ve svém známém díle *Ústava*, mýtus o Érovi, se dozvídáme příběh o řeckém bojovníku jménem Ér, který padl v boji a deset dní ležel mrtev na bojišti. Po deseti dnech ho našli a odnesli domů. Jaké však bylo překvapení jeho příbuzných a známých, když se najednou jeho tělo, které již bylo upraveno k pohřbu a poslednímu rozloučení, probralo opět k životu. Ér tak vstal a začal vyprávět svůj příběh o cestě na druhý břeh. Vyprávěl o tom, jak ho bohové upozornili, že ještě není mrtev, a tudíž nemůže projít celou cestu, kudy obyčejně putují duše zesnulých. Říkal také, že si ho bohové vybrali, aby podal svědectví ostatním Řekům o životě po smrti. Ér si pamatoval, že se dostal na velkou louku, kde byly dvě velké díry do země a zároveň vzpomínal i na dva velké otvory v nebi. Duši, která byla

spravedlivá, pověsili na prsa tabulku s rozsudkem a poslali ji pravým horním otvorem do nebe. Jestliže však duše nejednala během života spravedlivě a morálně dostala tabulku s rozsudkem na záda a bohové ji poslali levou dírou do podzemí. Po mnoha letech se potom, ale již z pravé dolní díry, začaly vracet unavené a vyčerpané duše, aby se zotavily a popovídaly o tom, co zažily. Zrovna tak, se levým horním otvorem vracely na zmíněnou louku i bezstarostné nebeské duše, které tenkrát vyletěly pravým horním otvorem. Po sedmi dnech strávených na louce se pak všechny duše odeberou na jiné místo, aby si vybraly své další životy, pomocí kuliček na nichž jsou zapsány různé osudy. Platon také píše, že ti kteří hltavě a vášnivě pijí z Lethe, se později velmi diví, jak zapomněli úplně na všechno a nic si nepamatují. Rozvážní se naopak snaží pít malými doušky, aby jim zůstalo, alespoň něco, co si budou moci přenést do svého dalšího života. (Platón, 1996)

V historické exkurzi na téma umírání a smrti bych ještě rád zmínil jeden literární pramen, který bývá nazýván *Ars moriendi* (*Umění umírat*). Jako většina ostatních knih zabývajících se touto tematikou, řeší i tato, nejen problém smrti, ale i otázku lidské existence vůbec. *Ars moriendi* je možno rozdělit na dvě základní tematické části; *triumf smrti* a *tanec smrti*. V první části je zaměřena na umění, jak správně žít. Mnoha způsoby se tak snaží sdělit, například to, že honba za materiálními statky se jeví jako marná, protože vše v tomto světě je nestálé, pouze smrt je jistá. Jen nevíme, kdy nás navštíví. Proto bychom měli žít tak, jako by dnešní den byl i dnem posledním. Jinými slovy žít přítomností s klidnou myslí orientovanou na duchovní život. V druhé části *tance smrti* se text zaměřuje spíše na dynamický aspekt smrti a na jeho ztvárnění v literatuře, malířství, poezii apod. Celý text *Ars moriendi*, který pojednává o umění, jak správně umírat byl určen především pro kněze, kteří se připravovali na práci s umírajícími. (S. Grof, 2007)

Nám všem kdo se narodíme, je předurčena také jednoho dne i smrt. Život je podmíněn smrtí a smrt je podmínkou života. V minulosti byla často smrt chápána jako významný přechod mezi krátkým a těžkým životem, zde na tomto světě a rajským životem věčným. V dávných dobách byli jednotlivci i celé společnosti srozuměny se smrtí a v průběhu svého krátkého a nejistého života pozorovali smrt ve svém okolí a učili se jak správně zemřít. Asi by nebylo správné tvrdit, že se dříve lidé smrti nebáli, ale mohli bychom určitě připustit, že se báli jinak než dnes. Možná to bylo tehdy všeobecně sdílenou představou o posmrtném životě, kdy už člověk nebude zakoušet různé nemoci, bolesti či jiné útrapy nejrůznějšího druhu. Po mnoho století praktikované a propracované náboženské rituály bývají nezřídka

záchranou i pro ty jedince, kterým víra až tak moc neříká. I v dnešní době, kdy žijeme převážně v sekularizovaném světě, se občas objeví, zvláště při velmi vypjatých emočních situacích, potřeba zklidnění. Právě tehdy může významným způsobem pomoci dobře zvládnutý řád rituálů.

3.2 Proces umírání

Umírání, v širším významu slova, znamená především proces, kdy nevyлéčitelně nemocný člověk, v relativně dlouhém čase, žije pod hroící a nakonec realizující se smrtí. Téměř každý člověk se bojí smrti, obává se, že přestane existovat se všemi důsledky. Stejně nebo snad ještě více lidí se obává umírání a bolesti s ní spojené. Proces umírání je spojen se stavem, při němž dochází k postupnému a nevratnému selhávání životně důležitých funkcí orgánů a tkání, jehož důsledkem je smrt. (H. Haškovcová, 2007)

Nemůžu se zbavit pocitu, že dnešní člověk, i přes velké množství dostupné literatury vztahující se k tématu umírání a smrti, má větší problémy adaptovat se na ni, než tomu bývalo v dobách minulých. Již od nestarších dob, lidé na jedné straně pokládali smrt za tajemný a záhadný jev, způsobený nějakou zlou nadpřirozenou silou, a zároveň pociťovali i strach a odpor k mrtvému tělu. Na druhou stranu, ale také cítili velkou lítost nad odchodem blízkého člověka. Smrt byla v minulosti v podstatě běžnou součástí lidského života, mnohem běžnější než dnes. Život a smrt se vzájemně prolínaly. Lidé umírali poměrně brzo, byla vysoká dětská úmrtnost. Smrt tak navštěvovala lidi téměř nepřetržitě, a proto také měli i jiné představy o smrti a hlavně o záhrobním životě.

Dnešní realita smrti a umírání je poněkud jiná, řekl bych, že se odehrává v jakýchsi dvou základních, ale přitom zcela odlišných rovinách. Tou jednou je rovina mediální, kdy jsme neustále, každý den s těmito jevy konfrontováni, například zprávami o teroristických útocích, přírodních katastrofách či „jen“ událostmi z různých dopravních neštěstí. Druhou rovinou je pak onen bezprostředně individuální zážitek umírání a smrti, někoho z našich příbuzných či známých, ale také úzkost z našeho vlastního životního konce. Mnoho z nás se pak s takto náhle zjevenými událostmi, spojenými s našimi životy, velmi těžko vyrovnává a to zejména proto, že naše společnost vypustila dříve běžné rituály a ritualizované chování v čase umírání blízkého člověka. Společnost fenomén smrti do značné míry tabuizovala a samotnou smrt často přenechává odborníkům, diskrétně vzdálenou od našich domovů. Truchlíci nejen, že procházejí velmi bolestnou osobní zkušeností, ale zároveň se dostá-

vají často i do společenské izolace, neboť pro společnost, kde nejvyšší hodnotou je hodnota materiální není pro umírajícího moc místa, leda, že by celý proces umírání více participoval na toku peněz. Možná právě z těchto důvodů a samozřejmě také z důvodu individuálních úzkostí a strachu ze smrti, se někteří z nás odmítají zapojovat do procesu umírání, jenž býval dříve běžný.

3.2.1 Úzkost ze smrti

Každý z nás se bojí smrti svým vlastním způsobem, ale všichni si smrt vyzkoušíme nanečisto, když každý večer upadáme do spánku. Smrt a spánek byly v řecké mytologii označovány jako nerozlučná dvojčata *Thanatos* a *Hypnos*. Proto také pojmem *thanatologie* bývá označován jako interdisciplinární vědní obor o smrti a o všech jevech s ní spojených. Interdisciplinární v tomto případě znamená, že se jedná o poměrně velký obsah této široké oblasti, zasahující do celé řady klasických oborů, jako jsou filozofie, medicína, teologie, psychologie nebo sociologie, ale i jiných oborů souvisejících s pomáhajícími profesemi, jako například se sociální prací či sociální pedagogikou. Domnívám se totiž, že právě obor sociální pedagogika by mohl významnou měrou přispívat ke zlepšování komunikace v různých fázích umírání a smrti a zároveň by mohl také pomáhat truchlícím v jejich opětovném návratu do běžného života. Přesně ty momenty, kde má naše sekularizovaná společnost největší dluh.

Profesor psychiatrie a autor celé řady zajímavých knih z prostředí klinické psychoterapie I. D. Yalom píše, že celá řada z nás směřuje úzkost ze smrti se strachem z něčeho zlého. Mnohé ohromuje bezbřehý rozměr věčnosti a představa že budou mrtví na věky. Pro někoho je nepochopitelný stav nebytí, a proto hloubá nad otázkou, kde vlastně po smrti bude. Jiní se zaměřují na hrůzu z toho, že se ztratí celý jejich osobní svět, a proto zápasí s problémem nevyhnutelnosti smrti. „*Filozofové hovoří o uvědomování si „křehkosti bytí“ (Jaspers), o děsu z „nebytí“ (Kierkegaard), o „nemožnosti dalších možností“ (Heidegger) nebo o ontologické úzkosti (Tillich).* (I. D. Yalom, 2006, s. 53)

Na otázku, čeho se vlastně na smrti tolik bojíme, se snažil Yalom odpovědět prostřednictvím jednoho amerického výzkumu, kde bylo na výzkumném vzorku lidí požadováno, aby sestavili odpovědi podle důležitosti své obavy ze smrti. Takto vypadaly běžné obavy ze smrti podle četnosti výzkumu:

1. *Má smrt způsobí žal mým příbuzným a přátelům.*

2. *Všechny mé plány a projekty skončí.*
3. *Proces umírání může být bolestivý.*
4. *Už nebudu moci dále nic prožívat.*
5. *Už se nebudu moci starat o ty, kdo jsou na mně závislí.*
6. *Bojím se, co by se se mnou mohlo stát, existuje-li život po smrti.*
7. *Bojím se, co by se po smrti mohlo stát s mým tělem.* (I. D. Yalom, 2006, s. 53)

Otázkou ovšem i nadále zůstává, jakým způsobem se dá s touto úzkostí bojovat. Podle Yaloma je důležité převést úzkost „z něčeho na něco“. Protože jakmile se nám podaří strach z něčeho přeměnit na strach z něčeho, potom můžeme začít pracovat s vlastními obrannými mechanismy, to znamená, že se konkrétnímu strachu již můžeme buď úplně vyhnout, nebo naopak si ho vzít za spojence. No a k tomu se právě dají velmi dobře použít různé formy osobních rituálů a rituálního chování. (I. D. Yalom, 2006)

3.2.2 Fáze procesu umírání

Proces umírání je spojen se stavem, při němž dochází k postupnému a nevratnému selhávání životně důležitých funkcí orgánů a tkání, jehož důsledkem je smrt. V lékařské terminologii bývá takový stav označován jako terminální, ale v širších souvislostech bývá obvykle proces umírání chápán v poněkud delším časovém úseku, než by odpovídalo pouze terminálnímu stavu. Z lékařského pohledu se rozdělují jednotlivé fáze umírání na fázi *pre finem*, která může probíhat poměrně dlouhou dobu i po několik let. Proto se někdy také označuje jako předterminální. V tomto období se kromě změny zdraví, mění i psychický stav a často i ekonomický a sociální status pacienta. Další medicínskou fází je období nazývané *in finem*. Je to fáze běžně odpovídající terminálnímu stavu se všemi důsledky, které se k němu vztahují. Poslední fáze *post finem* se již zabývá tělem zemřelého a péčí o pozůstalé, kteří potřebují zvládnout situaci ztráty blízké osoby. (H. Haškovcová, 2002)

Velkou část svého života věnovala práci s umírajícími švýcarská lékařka Kübler-Rossová, která odpozorovala a popsala jednotlivé fáze, kterými nemocní procházejí. Ve svých pracích uvádí pět hlavních fází umírání:

Fáze první: Zavírání očí před skutečností a osamění (v literatuře bývá uváděna také jako stádium šoku). První fáze, podle výše zmíněné doktorky, se vyznačuje negací, šokem

a popíráním. Jedná se mnohdy o velice prudkou reakci, která ale časem odeznívá a přechází do stádia popření. Po odeznění šoku přichází stadium popření nemoci, kdy pacient zpravidla popírá nepříznivé symptomy. Toto stadium však bývá často ukončeno velkými léčebnými aktivitami, které nemocnému rychle vyvrátí, že se nic neděje. Zde by měl pomáhající s pacientem především navázat kontakt a získat si jeho důvěru.

Fáze druhá: Odmítání, zlosti a hněvu. Jakmile postižený opustí pozici vytěšňování je zaplaven silnými emocemi. V nemocném je nahromaděno plno negativních emocí. Umírání provází často agrese, hněv a vzpoura. Pacient mnohdy projevuje zlost na zdravé lidi, na lékaře i na ošetřující personál. Návštěvy příbuzných a známých bývají přijímány bez radosti, pacient často reaguje, jako by mu bylo ubližováno. V tomto případě je doporučováno nechat nemocného odreagovat se, přičemž je vhodné zdržet se jakýchkoliv negativních soudů.

Fáze třetí: Vyjednávání a smlouvání. Tato fáze má většinou jen krátké trvání, nicméně pro nemocného má velkou důležitost, neboť ten se velmi upíná na různé možnosti, jak ještě smrt alespoň co nejvíce oddálit. Hledá zázračné léky, nebo vyhledává pomoc „*zázračných léčitelů*“. Mobilizuje své síly a přemýšlí jak nejlépe naplnit čas, který mu ještě zbývá. Může se také snažit uzavírat ve své mysli různé „*obchody s Bohem*.“ V těchto chvílích bývají typickými projevy chování naděje, aktivita, vstřícnost, ale i ochota ke spolupráci. Pro pomáhajícího to znamená, že by v tomto období neměl brát umírajícímu naději, ale ani neslibovat žádné falešné naděje. Měl by se také obrnit dostatečnou trpělivostí.

Fáze čtvrtá: Deprese. Předposlední fáze, podle Kübler-Rossové, představuje depresi a smutek z hrozící ztráty. Strach z účtování a často také strach o zajištění rodiny. Smrtelně nemocný už nemůže dál sám sobě nalhávat, že se vše změní a bude zase lépe. V této fázi se pacient často svěří o svém strachu a úzkosti ze smrti. Také se snaží uspořádat své záležitosti, například sepisuje závěť či převádí majetek na své blízké. Tady by měl umět pomáhající především trpělivě naslouchat, snažit se urovnávat vztahy mezi blízkými, popřípadě hledat možná řešení zajištění rodiny, pokud to situace vyžaduje.

Fáze pátá: Smíření a rezignace. Charakteristické pro tuto fázi umírajícího bývá akceptace, vyrovnání, smíření a pokora. Jestliže dojde k přijetí pravdy, může se nemocný člověk dostat do jakéhosi stavu vnitřního vyrovnání a klidu, pokud ne, může ovšem nastat i rezignace a beznaděj. Pacient většinou již ale uznává, že jeho boj končí a nastává čas loučení.

Mimořádně důležitý je v těchto chvílích tělesný kontakt s lidmi, které umírající akceptuje. Pomoc v této fázi je velmi důležitá a náročná pro všechny zúčastněné, především pak pro rodinu, která mnohdy potřebuje víc pomoci než pacient. (E. Kübler-Rossová, 1992; D. Vodáčková a kol., 2007)

3.2.3 Vnitřní proměny a přechody umírajícího

V této podkapitole bych se rád věnoval fázím proměny a přechodu umírání člověka z pohledu vnitřního, niterného procesu, tak jak ho přiblížil ve své práci docent Berlínské univerzity Bernard Jakoby, který je v současné době považován za jednoho z nejvýznamnějších odborníků v oblasti procesu umírání. Ve svých pracích navazuje a vychází z tvorby E. Kübler-Rossové a R. A. Moodyho, ale v mnoha směrech je i překonává.

B. Jakoby hovoří o tom, že fáze proměny a přechodu se uskutečňují ve vlnách, podobně jako porodní bolesti. Říká, že když dokážeme pochopit jevy, které se odehrávají při procesu umírání navenek, dokážeme si lépe představit i to, co se odehrává v umírajícím samém. Autor pak ve své studii rozlišuje několik fází vnitřního prožívání tohoto procesu. Na tomto modelu popisuje vlastní pacientovo umírání a přibližuje nám, jakým způsobem se projevují jednotlivé fenomény, které popisuje E. Kübler-Rossová.

Fáze uvolňování duše z těla – vznášení se.

V této fázi dochází ke slábnutí životní energie (autor samozřejmě nehovoří v této souvislosti s náhlým úmrtím). Umírající je již odkázán výhradně na cizí pomoc. Jeho životní prostor se omezil většinou jen na lůžko. Dochází zde k postupnému rozvolňování mezi tělem a duší. Pacient bývá naplněn pocitem lehkosti, někdy mu splývají spánek, snění a bdění. Někdy tyto pocity vyvolávají příjemné uvolnění, jindy naopak mohou vyvolat úlek a zneklidnění. Podle reakcí pacienta se již v některých případech dá předpokládat, jak by asi mohl celkově proces umírání probíhat. Tyto stavy rozvolňování a vznášení, mohou začínat i poměrně dlouho před vlastní smrtí.

Fáze konfrontace s vytěsněnými problémy – změna vnímání.

Během tohoto období se nemocný snaží vyrovnat sám se sebou, pracuje se svými vzpomínkami a emocemi. V tomto stavu většina umírajících ještě není připravena na smrt. Tím, že se pacienti snaží vyrovnávat s dlouhodobě potlačovanými vzpomínkami, může docházet k projevům strachu, úzkosti, ale také k projevům agresivity a vzteku. U pacientů v tomto

období dochází často k rozšiřování vědomí, což může mít za následek objevování se různých vidin, například v podobě zesnulých předků či jiných imaginárních objektů. Významným projevem této fáze bývá rovněž změna vnímání, kdy takový člověk může s někým fyzicky hovořit a zároveň i vnímá a představuje si osoby, které nejsou přítomny.

Fáze mobilizace fyzických rezerv – rozšíření vědomí.

V tomto období umírající mobilizuje své poslední fyzické síly. Proto také často dochází ke stavu, kdy se pacientovi na určitou kratší dobu zlepší jeho stav. Někdy dokáže rozumě a logicky uvažovat a mívá i starost o své blízké. V tomto období lze také pozorovat u pacientů zvláštní stav, který se může projevit i určitým změněným výrazem v očích, jež bývají větší a více prosvětlené. Vypadá to, jakoby umírající prožíval nějakou svou vlastní realitu mimo tento svět. Po této poslední aktivizaci fyzických rezerv přichází opět útlum a zklidnění.

Fáze okamžiku smrti.

V této fázi u člověka končí činnost všech tělesných funkcí a přichází závěrečný akt procesu umírání. V tomto okamžiku přestává pracovat srdce, zastavuje se dýchání a postupně odumírají mozkové tkáně v organismu. Tím také dochází k nevratným změnám, které již znovuoživení životních funkcí znemožňují. B. Jakoby uvádí, že proces umírání je u konce a duše zesnulého je nyní naplněna klidem. (B. Jakoby, 2005)

Ovšem okamžik smrti bývá často doprovázen i celou řadou dalších průvodních jevů, alespoň podle mnoha výzkumů prováděných různými badateli včetně Dr. E. Kübler-Rossové, Dr. R. A. Moodyho, prof. S. Grofa či mnoha dalších. To bych se ale pouštěl na poněkud kontroverzní půdu a to nechci. Pravdou je, že některá fakta uváděná těmito výzkumníky jsou pravdivá, ověřitelná a také odborně využitelná. Jiná naopak zůstávají stále v kategoriích osobní víry, přesto však o některých z nich můžeme vážně i odborně diskutovat.

V této souvislosti bych mohl uvést alespoň jeden příklad existujícího fenoménu z této oblasti, kterým je tzv. *Lazarův syndrom*, popisující intrapsychické stavy, které prožívají lidé v blízkosti smrti. O existenci takových stavů věděli, již dávno před křesťany staří Řekové, ale můžeme se o nich dozvědět i například z *Tibetské knihy mrtvých (Bardo Thödol)* o které jsem se zmiňoval již v jedné z předešlých kapitol. Na základě mnoha neověřených spekulací, které se začaly objevovat kolem zážitků spojených s umíráním, vznikla Společ-

nost pro zkoumání *Lazarova syndromu* a následně také Společnost pro studium zážitků blízkých smrti – *NDE* (near death experience), které sdružují množství vědců z různých oblastí mající vztah k thanatologii. (H. Haškovcová, 2007)

3.3 Definování smrti

Jestliže mluvíme o umírání jako o procesu a poslední fázi života, potom smrt můžeme označit nevratným koncem tohoto postupného procesu. Smrt je stav, kdy dochází k zastavení životních funkcí v organismu, spojených s nevratnými změnami, které obnovení životních funkcí znemožňují. Ovšem smrt je především velmi osobní záležitostí, která se projevuje u každého člověka zcela individuálně. Podle různých filozofických přístupů lze rozdělit smrt přinejmenším na *fyzickou, psychickou a sociální*. Donedávna byla například fyzická smrt diagnostikována na základě zástavy dechu a srdečního tepu, nyní s nástupem nových technologií v medicíně, však již víme, že právě tyto ukazatele nemusí být vždy rozhodující. Tyto okolnosti si vyžádaly novou definici fyzické smrti a v této souvislosti medicína zavedla termín mozková smrt, kdy dochází k naprosté absenci odezvy mozkového kmenu. V praxi to znamená, že mozek obvykle umírá po několika málo minutách, pokud nedostává okysličenou krev. Smrt psychická se na rozdíl od fyzické vyznačuje naprostou psychickou rezignací, intenzivně prožívanou beznadějí a zoufalstvím, které samozřejmě také velmi usnadňuje vstup fyzické smrti. Za smrt sociální bychom potom mohli označit takový stav, kdy člověk sice žije, ale je zcela mimo všech sociálních nebo interpersonálních vztahů. (H. Haškovcová, 2002) Z tohoto pohledu je velmi důležité uvědomit si, že u mnoha našich umírajících pacientů především v tradičních zdravotnických zařízeních, často předchází vlastní fyzickou smrt právě i smrt psychická a sociální. A to je velmi smutné zjištění a rozhodně bychom měli v tomto směru podniknout mnohé nápravy. Neboť co může být smutnější v lidském životě, než ztráta lásky a naprostá izolace v poslední fázi umírání.

Smrt můžeme také rozlišovat podle rychlosti úmrtí na smrt *náhlou, rychlou* nebo *pomalou*. H. Haškovcová ve své knize uvádí ještě celou řadu dalších dělení např. *přirozenou smrt*, která bývá nejčastěji zmiňována s úmrtími v minulosti. V současnosti se potom převážně jedná o tzv. *lékařskou smrt*, u které je často uváděna nějaká konkrétní patologická příčina úmrtí. S některými dalšími pojmy, jako avizovaná a neavizovaná smrt se lze dnes již také setkat v odborné literatuře. (H. Haškovcová, 2007)

Do širší oblasti zahrnující problematiku smrti je samozřejmě možno zařadit i jiné způsoby úmrtí, než o nichž jsem se dosud zmiňoval. Patří sem mimo jiné i vraždy, neúmyslné zabití, neúmyslné sebezabití, ale i sebevraždy a například i také v dnešním světě hodně zmiňovaná a polemizovaná eutanazie. Té posledně jmenované bych se rád věnoval více v následující podkapitole.

3.4 Eutanazie

Jestliže jsem se rozhodl věnovat se v této širší kapitole tématu umírání a smrti, myslím, že není možné se nezmínit o problému eutanazie, neboť jsem přesvědčen, že je to v poslední době dosti široce diskutované téma. Předpokládá se, že bude odbornou veřejností diskutovaná zejména ta otázka, týkající se kdy a za jakých podmínek, bude možné ukončit léčbu pacienta, jehož prognóza je nulová a přináší mu více utrpení než prospěchu.

Pojmem *eutanazie* znamená v překladu dobrá smrt (z řeckého eu – dobrý a thanatos – smrt). Rozumí se jí usmrcení z útrpnosti, soucitu a milosrdenství. Většina lidí se shoduje v názoru, že ukončení života za nesnesitelných bolestí je humánní čin. Na druhou stranu je však málo lidí ochotno stát se jejím vykonavatelem, a to proto, že je druhem zabití a nikdo nechce být označen jako vrah. Většina států ji odmítá, a to nejčastěji z důvodu jejího možného zneužití. (H. Haškovcová, 2007) Zvláštní postavení má v Holandsku, kde je uzákoněna její beztrestnost. Jsou stanoveny určité podmínky, které jsou-li splněny, umožňují lékaři eutanazii či asistované suicidium provést. (M. Munzarová, 2005)

V odborné literatuře se můžeme setkat také s pojmy: *aktivní a pasivní eutanazie a asistovaná sebevražda* (suicidium), které je nutno v této kapitole vysvětlit.

- *Eutanazie aktivní* (neboli strategie přeplněné stříkačky) je zabitím z útrpnosti na přání trpícího.

- Naopak *pasivní eutanazie* (neboli strategie odkloněné stříkačky) je pak právem člověka na přirozenou smrt. Nemocný má právo kdykoliv léčbu odmítnout.

- *Asistovaná sebevražda* je sebevraždou za asistence lékaře, kdy se nemocný usmrtí sám a lékař mu poskytne léky či jedy, případně metodickou radu, jak realizovat odchod ze života. (H. Haškovcová, 2007)

Počátky eutanazie se dají datovat někde kolem roku 1895, kdy byla v Německu vydána Jorstova kniha *Právo zemřít*, která však neměla přílišný ohlas. O dvacet pět let

později se však objevila v Německu druhá kniha, jejímiž autory, byli právník Karl Binding a lékař Alfred Hoche. Této knize se připisuje odpovědnost za legalizaci eutanazie v Německu ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století a i později za Hitlerovy filozofie etnického zabíjení. Na počátku tato myšlenka měla umožnit vypořádání se s beznadějně nemocnými, a tím způsobit blahodárnou sociální reformu. Takto se bez vyžádání nemocných eutanazie prováděla nejdříve na těžce mentálně chorých a nevléčitelně nemocných, později byla prováděna i v případě menších defektů a na senilních jedincích, včetně válečných veteránů, a to z podnětů lékařů jako „*milosrdné usmrcení*“ . (H. Haškovcová, 2007)

Základní podmínky pro provedení eutanazie byly stanoveny již více než před dvaceti pěti lety a stanovila je Holandská královská lékařská asociace následovně:

- nevléčitelně nemocný,
- dospělý a duševně způsobilý člověk,
- s bezesporně neblahou diagnózou,
- který trpí nesnesitelnými a nezvladatelnými bolestmi,
- bez jakékoliv naděje na úlevu,
- který opakovaně, určeným způsobem a v určeném čase, žádá o milosrdnou smrt,
- může zemřít rukou lékaře, který dal celou situaci posoudit ještě nejméně jednomu nezávislému konziliáři.

Vlastní způsob takové milosrdné smrti se v Holandsku provádí podáním jedu kurare, potom co byla umírajícímu pacientovi aplikována vysoká dávka uspávacích prostředků. (H. Haškovcová, 2007)

Naproti tomu předkládá Munzarová celou řadu důvodů, proč nelze s legalizací eutanazie či asistovaného suicida souhlasit:

- Právo zemřít s důstojností, na které se odvolávají hnutí za aktivní eutanazii, není právem, které by vycházelo z právní vědy a není chráněno žádnou ústavou. Takové právo by narušovalo základní právo na život a na integritu člověka.
- I v případě, že by se ústava změnila, zůstalo by takové právo nemravným. Zabíjení nemocných je po mravní stránce neudržitelné a jeho schválení by nikomu nepomohlo.

- Pokud by se lékaři zaměřili na patřičné zvládnání bolesti a obtíží a současně by poskytovali patřičnou duševní, sociální a spirituální podporu, zabíjení by nebylo nutné.
- Nemocní v terminální fázi jsou často velmi vulnerabilní a přijímají názory druhých. Často se také cítí být přítěží pro své příbuzné. Jejich projevení přání zemřít může být tedy vyvoláno těmito skutečnostmi, nikoli opravdovou vůlí odejít z tohoto světa.
- Uzákonění eutanazie by dalo lékařům velkou moc.
- Eutanazie není smrtí důstojnou. Člověk má svou důstojnost proto, že je lidskou bytostí, této důstojnosti ho nezbavuje ani nemoc, ani utrpení.
- Eutanazie je v protikladu s náplní lékařského poslání. (M. Munzarová, 2005)

V současné době je v České republice jak eutanazie, tak i asistovaná sebevražda zakázána a jestliže by ji někdo i přes zákaz provedl, dopustil by se trestného činu se všemi důsledky z toho plynoucími.

3.5 Člověk a smrt

Přestože, dnes žijeme ve vysoce konzumní společnosti, která produkuje neuvěřitelné množství odpadu, jen zřídka si uvědomujeme, že všechno co je hmotné, je nutně i pomíjivé neboli smrtelné. Historická filozofie však vždycky vycházela z předpokladu, že v každém z nás existuje jedna část pomíjivá, smrtelná a druhá nesmrtelná. Všichni, kteří dnes žijeme, jsme se museli narodit, a budeme muset i zemřít. Avšak co naše druhá nesmrtelná část, duchovní, kam ta se dostane po naší fyzické smrti?

Jedna z nejvýznamnějších životních pravd říká, že všechno podléhá zániku a my lidé přestože se zániku bojíme, musíme žít tváří v tvář této skutečnosti, tváří v tvář smrti. Stoičkové kdysi o smrti říkali, že je to ta nejdůležitější událost v životě. Učit se dobře žít, znamená také učit se dobře umírat a stejně to platí i naopak. Při studiu starých literárních textů, zjistíme, že téměř každý velký myslitel, dříve nebo později o smrti hluboce přemýšlel a psal. Mnozí z nich také došli k závěru, že smrt je neoddelitelnou součástí života a že vytrvalé a soustředěné přemýšlení o smrti, život spíše obohacuje, než ochuzuje. Pro existenciální filozofii, jejímž předmětem zájmu je především oblast člověka, jeho životní volba, odpovědnost, svoboda, smysl života, je také jednou z klíčových oblastí smrtelnost a přístup ke smrti. Jeden z hlavních představitelů této filozofie M. Heidegger zkoumal otázku, jak může myšlenka na smrt zachránit člověka. Při svém zkoumání došel k důležitému poznání, že uvědomění si vlastní osobní smrti funguje jako jakási pobídka, která člověka

posune z jednoho způsobu bytí do způsobu vyššího. „*Popření smrti na jakékoli úrovni je popřením vlastní základní podstaty a plodí stále rozsáhlejší omezení pro uvědomování a prožívání. Přijetí myšlenky smrti nás zachraňuje; spíše než aby nás odsoudilo k životu v hrůze a bezútěšném pesimismu, působí jako katalyzátor, jenž nás vrhá do autentičtějšího způsobu žití a zvyšuje naši radost ze života. Jako důkaz máme svědectví lidí, kteří prožili osobní setkání se smrtí.*“ (I. D. Yalom, 2006, s. 43)

Antropologové a sociologové byli právě těmi, kteří se velmi významnou měrou podíleli na zkoumání dějin smrti, a to přinejmenším dvěma podstatnými způsoby. Zaprvé když při podrobném zkoumání předliterárních kultur objevili způsoby, jakými se tyto zkoumané společnosti vypořádávaly se smrtí. Jednalo se především o různé projevy rituálů umírání, pohřebních rituálů a rituálů truchlení. Druhý významný přínos potom spočíval zejména v tom, že se tito badatelé pokusili díky komparativní metodě nalézt společné rysy těchto objevených a popsanych rituálů a na tomto základě pak nabídli přesvědčivé teorie a jejich interpretace. (D. J. Davies, 2007)

Také psychologie hraje podstatnou úlohu v souvislosti se smrtí. Avšak na rozdíl od antropologů a sociologů se zabývala mnohem více jednotlivcem. Zkoumá, jak děti lpí na svých rodičích a později i na jiných lidech, a také jakým způsobem se vypořádáváme s tím, když nám někdo blízký zemře. Pro psychology tak představuje smutek základní reakci na ztrátu důležitého člověka. Tento fakt hrál i významnou roli při formulaci teorií, jimiž se vysvětluje postoj člověka ke smrti. Například S. Freud se domníval, že smrt vyrůstá z touhy vrátit se zpět do hmoty, ze které jsme všichni vyšli. J. Bowlby ve svých studiích o smrti zase rozvinul myšlenku o ztrátě blízké osoby v tom, že se člověk, který utrpěl ztrátu, s ní dříve nebo později vyrovná a životní podporu nalezne v jiných lidech. Pokud by se tak z nějakých důvodů nestalo a takový člověk by se přestal přizpůsobovat svému prostředí, dostal by se do patologického stavu. (D. J. Davies, 2007)

Naše postoje k vlastní smrti se odrážejí nejpřesvědčivěji v hledání a nalézání smyslu života. Ten kdo se včas přestane bát vlastní smrti, se pak nebojí ani svého života. Proti smrti se dnes na všech stranách vytrvale bojuje, přestože nad ní nelze vyhrát. Lidé v naší především „západní“ společnosti se přehnaně bojí smrti a umírání. Myslím si, že je to dáno především tím, že naše civilizace velmi lpí na hmotě. Snažíme se porazit smrt hlavně proto, že jsme během našich životů nashromáždili hmotné statky, o které nás smrt jednou definitivně připraví.

Většinou až na smrtelné posteli člověk uzří a pozná, že samotná smrt je nakonec jediné východisko, jehož prostřednictvím nejlépe zhodnotí výsledek vlastního života a nejbližší se přiblíží k rozluštění záhady vlastní existence. Strach ze smrti není to samé co touha žít věčně. Není možné žít nekonečným životem a toužit po věčné kráse, síle, potenci, zdraví a po nikdy nekončících prožitcích. Měli bychom vlastně být smrti vděční za osvobození od stále stejných, jen těžších a těžších povinností spojených s udržováním slábnoucího těla a zdraví. Vždyť poznat smrt je současně jediný spolehlivý způsob, jak se dostat k prožitku věčnosti. (J. Keller; P. Novotný, 2008)

Jak uvádí známý francouzský historik P. Ariés, každého běžného pozorovatele upoutají přinejmenším dva charakteristické rysy ze současných postojů ke smrti. Zaprvé fakt, že se podařilo dnešní společnosti vyhnat běžnou smrt z našeho přirozeného světa. Kdy především městský člověk už nepoznává, že někdo zemřel. Smrt člověka, ani jeho pohřeb už dnešní společnost nezastaví ani nezpomalí její běh, snad jen s výjimkou smrti státníků. Tím druhým rysem je pak skutečnost, že změny týkající se smrti, proběhly tak rychle a bezohledně, až si jí lidé začínají zpětně uvědomovat. Jevy o nichž v minulosti nikdo příliš nepřemýšlel, jsou najednou všeobecně známé, diskutuje se o nich, stávají se námětem pro sociologická šetření a různé lékařské či právnické diskuse. Vyhnali jsme smrt dveřmi, ale ona se k nám vrací oknem tak rychle, jak zmizela. (P. Ariés, 2000)

To co mě osobně děsí víc než samotná smrt, je bolest při umírání a představa, že můj mozek odejde dřív než tělo, že na konci života změním nebo popřu některé hodnoty, kterých si dnes vážím a ke kterým se hlásím. Přemýšlím o tom, kde že je ten záchytný bod pro dnešního postmoderního člověka, když si nechal ze svého života zmizet Boha, tedy alespoň takového jakým býval v minulosti. Ten starý Bůh zmizel kamsi do historie a dnešní věda nám moc odpoví, na to kam odejde naše duše, nedává. Dříve lidé umírali doma a umírání se považovalo za důležitou součást života. V minulé době i malé děti stávaly u umírajícího, aby si vyslechly jeho poslední slova, aby viděly, jak smrt vypadá. Tenkrát se lidé za takovou smrt dokonce i modlili, protože se rozlišovalo mezi smrtí dobrou a smrtí špatnou. Špatná smrt byla taková, která postihovala člověka na cestách, ve válce, při epidemiích a živelných katastrofách, byla to smrt, která zastihovala člověka nepřipraveného, nesmířeného s bohem a s jeho okolím. Naproti tomu za dobrou smrt se považovala taková, kdy si mohl umírající vypořádat všechny své věci, a kde mohl odejít pokud možno bez bolesti a v kruhu svých blízkých. V dřívějších dobách bývalo umírání a smrt především veřejnou

záležitostí. Mohlo by se dokonce tvrdit, že šlo o společensky velmi významné události. Přicházeli známí, sousedé a přátelé, aby se s umírajícím rozloučili. Ten ze smrtelné postele žehnal manželce i dětem a poručil je ochraně boží. Prosil sousedy a známé, aby mu odpustili všechny chyby, kterých se vůči nim dopustil. Takové rituály potom velmi často pomáhaly živým utvrdit se v přesvědčení, že smrt není strašná, ale že je jenom jakýmsi přechodem, zbavením se fyzického utrpení.

3.6 Smrt a znovuzrození v proměnách víry

Myslím, že se můžeme plně ztotožnit s jednou ze všeobecně přijímaných daností, a to, že existuje jen málo takových skutečností, které by tolik vypovídaly o duchovní kvalitě určité kultury, jako právě její vztah ke smrti. Jednou z věcí, na kterých se většina kultur shodovala, byl fakt, že smrt není konec všeho. Vždy tu byla nějaká naděje na další život, který po určitém přechodu teprve přijde.

Mezi největší životní pravdy naší lidské existence, patří zajisté fakt, že smrt nás všechny spojuje bez ohledu na dobu, ve které žijeme. Smrt se jeví jako něco konstantního v celých lidských dějinách, přestože se nedokážeme shodnout na tom, co vlastně smrt sama znamená a co představuje. Skutečnost, že takové množství různých společností mělo po tolik staletí svoje vlastní způsoby a rituály související se smrtí, to by nás možná až tak nepřekvapovalo, vždyť měli také i své způsoby a rituály související se životem. Zarážející je ale ta skutečnost, že neexistuje prakticky žádná shoda na přesném momentu, kdy by mohlo být konstatováno, že právě teď v tomto okamžiku došlo k oddělení duše od mrtvého těla. (M. Kerrigan, 2008)

Každé světové náboženství má svoji představu o vztahu mezi člověkem a Bohem a disponuje vlastní teologií. Například v křesťanství se velmi silně uplatňuje představa boje proti smrti, jako představa o zmrtvýchvstání. Podobné představy se objevují i u islámu a judaismu. Naproti tomu indická náboženství hinduismus, buddhismus či některá další náboženství, upřednostňující představy o stěhování duší, reinkarnaci, jsou založena na mravném jednání a na očekávání konečného osvobození duše. V dřívějších starověkých náboženstvích staré Persie, Egypta a Babylonu žili také lidé v různých představách o údělu duše po smrti. Dějiny teologie smrti, tak vždy úzce souvisely s pohřebními rituály a v podstatě i se všemi rituálními úkony, jež mohou být spojovány se smrtí a umíráním. (D. J. Davies, 2007)

Křesťanská teologie po staletí udržovala svoji představu pekla, aby upevnila svá dogmata a společenské hodnoty. Peklo tak bylo hrozbou pro hříšníky a nauka o očistci mluvila o stavu, ve kterém se duše připravuje, na setkání s Bohem. Jak uvádí profesor Halík, křesťané mají víru, že se po smrti bude muset každý člověk zodpovídat ze svých činů přímo svému Stvořiteli; dobří budou odměněni věčným společenstvím s Bohem, a ti kdo se dobrovolně ztotožnili se zlem a setrvali v tom až do svého konce, tak tuto naději navěky ztratí. Pro všechna náboženství vycházející z Bible platí to, že neuznávají víru v reinkarnaci tedy v koloběh životů, ale že společně věří v jedinečnost a neopakovatelnost lidské osoby. Mrtvé tělo představuje jak pro křesťany, tak i pro židy vyjádření konkrétní osoby, nikoliv jen něco mezi dvěma zrozeními. Proto s mrtvým člověkem zacházejí s úctou a čekají na vzkříšení. (T. Halík, 2006)

Křesťanská tradice doprovází umírajícího člověka a nabízí mu především dvě možnosti rozloučení se s tímto světem. Je to především svátost pomazání, která bývala dříve nazývána posledním pomazáním. Dnes se tento rituál nazývá pomazáním nemocných. Druhý obřad, který křesťanská tradice člověku nabízí je možnost vyzpovídat se před smrtí, litovat své špatné minulosti a svěřit to všechno s důvěrou Bohu, který odpouští.

V židovském společenství se o umírající a zemřelé starají členové tzv. *pohřebního bratrstva*, kteří takto vykonávají milosrdné skutky. Zemřelého člověka nejprve rituálně omyjí a potom obléknou do bílého pohřebního roucha. V Izraeli bývá zvykem pohřbívat zemřelého do země bez rakve. Je to proto, aby se vyjádřila rovnost všech lidí před Bohem. V židovské tradici se kremace nepraktikuje a pohřeb do země musí následovat ještě ten den, kdy došlo k úmrtí. (T. Halík, 2006)

V islámském světě je smrt chápána jako odloučení duše od těla. Umírající než zemře, by měl obrátit svoji hlavu k Mekce a pronést formuli: „*Není Boha kromě Boha*“. Tato formule ho připraví na výslech andělů, který ho čeká v hrobce. Onu duši posléze vyjme mocný anděl smrti a duše pak upadne do bezesného spánku. Další islámská tradice se zmiňuje o jakési stezce, úzké jako vlas, která se klene nad pekelným ohněm. Byl-li člověk spravedlivý, lehce po ní přeběhne. Pokud však byl zlý, spadne do pekelného ohně. Při muslimském pohřbu je zesnulý opět rituálně omyt a pochován ještě týž den, také jen v bílém rubáši. (T. Halík, 2006)

V širší indické tradici hinduismu, buddhismu a sikhismu, hrál významnou roli pojem *karma*. Projevoval se při popisu morálních skutků a jejich důsledků v představách stěhujících se duší. V této zásadní skutečnosti se významným způsobem liší indická náboženství od těch tří výše zmíněných. Přesvědčení, že každý jednotlivec sám zodpovídá za své činy, bylo velmi významné pro představu, co s takovými lidmi bude v příštích životech, dokud nebudou nakonec zbaveni povinnosti dalších reinkarnací. Kastovní systém v Indii je postavený na tomto typu náboženské víry a představuje jednu z nejstabilnějších forem společenského soužití v našem světě. (D. J. Davies, 2007) Hinduistická tradice nařizuje, aby staří lidé svoji poslední etapu života prožili bez starostí o tento svět, vzdali se majetku a plně se věnovali duchovnímu životu. V okamžiku smrti by měl být s umírajícím některý mužský člen rodiny, aby ho ochránil před zlými duchy. Před vlastním pohřbem žehem bývá zemřelý rituálně omyt a oholen, pokud možno nejstarším synem. Na rozdíl od křesťanské, židovské a islámské tradice se s ostatky nemusí zacházet pietně, neboť duše je již dávno opustila a našla si nový příbytek. V buddhistické tradici je tomu podobně jako u hinduistů. Vlastní pohřeb se provádí buď také žehem, nebo se tělo mrtvého rozseká na kusy a nechá na popas dravým ptákům. Jedná se o jakýsi přirozený koloběh v přírodě. Doprovázení umírajících a zemřelých je potom povinností tibetských duchovních, *lamů*, kteří předčítají z *Tibetské knihy mrtvých*, aby duši usnadnili snadnější přechod do nového vtělení. (T. Hallík, 2006)

3.7 Rituály spojené s úmrtím a smrtí

Umírání a konec života se všemi jeho dalšími aspekty, včetně zániku všech životních funkcí, je obecně vnímáno jako rozchod duše s tělem. Každý z nás moc dobře ví, že jednou zemře. Jenom neví kdy a jakým způsobem. Tak, jak se každým rokem zvyšuje počet lidí umírajících na zákeřné civilizační nemoci, zvedá se i zájem o učení, která se snaží vysvětlit smysl biologického života a smrti. Dnešní postmoderní svět naší přetechizované společnosti má již velmi odlišnou představu od doby o několik století, ale možná i desetiletí zpátky, kdy tehdejší člověk umíral převážně v okruhu svých příbuzných a přátel. Umírání tehdy mělo svůj pevný řád a smrt bývala samozřejmým a přirozeným vyústěním života. V dnešním světě však již staré zvyky a rituály, spojené s konečnou životní fází člověka na tomto světě, už mnohdy vzaly za své.

V této kapitole bych se rád věnoval rozdělení, či do určité míry jisté kategorizaci rituálů věnujících se jednak období vlastního umírání, tedy z lékařského pohledu fázi *pre finem* neboli předterminální a fázi označovanou jako *in finem*, kdy se již jedná o samotnou smrt se všemi důsledky z toho plynoucími. Jinými slovy chtěl bych se pokusit rozdělit celou skupinu těchto rituálů, spojených s koncem života a se smrtí, na dvě skupiny. Jednu skupinu by tvořily rituály a rituální chování spojené s umíráním a konečnou fází života, a to jak z pohledu umírajícího, tak i jeho blízkých příbuzných a přátel. Druhou skupinu by potom tvořily především rituály vyskytující se v období mezi úmrtím a pohřbem. Zároveň bych rád konfrontoval situaci dnešní společnosti s tím, jak ony zmíněné rituály probíhaly v naší společnosti v dobách minulých.

3.7.1 Rituály a rituální chování v období mezi umíráním a smrtí

Historikové naší evropské kultury se shodují v názorech, že lidé minulých generací zaujímali daleko otevřenější a vyrovnanější postoje ke smrti než je tomu v současné době. Smrt tehdy bývala očekávána s klidem a určitou rezignací, byla totiž všudypřítomná, bezvýjimečná a spravedlivá, rušila všechny rozdíly mezi lidmi. Lidé se s ní běžně setkávali ve svých každodenních životech a reagovali na ni svými zaběhnutými rituály. Tak například všem slovanským předkům byla vlastní představa smrti, která měla podobu ženské bytosti. Tomu také odpovídalo i její pojmenování; smrt, smrtka nebo kmotřička smrt, teprve později pod vlivem křesťanství se objevila smrt jako apokalyptický jezdec nebo jako kostlivec.

V křesťanské době také začaly být zřizovány hřbitovy kolem farních kostelů. Uprostřed pak stával kříž, na znamení vykoupení a vzkříšení. Blízkost takových náboženských symbolů potom měla zemřelým zaručovat jejich jakousi očistu a také jejich posmrtnou spásu a klid. Přestože je dodnes obecně rozšířená víra, že žádný člověk neví dne ani hodiny své smrti, je možno vysledovat snahu lidí předvídat svou smrt na základě různých znamení a předtuch. (A. Navrátilová, 2004)

Jak již jsem se dříve zmínil, umírání bývalo často událostí veřejnou a rituály s ním spojené umožňovaly lidem lépe se vyrovnat se světem, jak v rovině náboženské, tak i světské. Podle tehdejších zvyklostí bývalo velmi důležité, aby byl umírající v okamžiku smrti usmířen s Bohem, ale i s rodinou a také se všemi lidmi, se kterými běžně přicházel do styku. Proto podstupoval celou řadu rituálních úkonů, provázejících jeho poslední chvíle života. V těchto posledních rituálech se tak prolínaly různé aspekty, jak z duchovní oblasti, tak i ze

světského práva. V křesťanské společnosti se tak významným způsobem zformovaly rituály umírání a smrti do jakéhosi stabilního rámce, který tvořily tyto rituály:

Rituál posledního pomazání

Rozloučení svátostí „*posledního pomazání*“ probíhalo přesně definovanými rituálními úkony, slovy a gesty. Umírající se snažil odejít ze světa se všemi usmířen. Přijal Tělo páně a většinou přitom držel svíci v pravé ruce. Tento obřad se vykonává i dnes, ale v jiné podobě a za trochu jiným účelem. V současné době bývá zatížen stále mnoha nedorozuměními. Lidé mu sice stále ještě říkají prostě „*poslední pomazání*“ nicméně církve se již dnes tomuto označování spíše brání a označuje ho jako „*pomazání nemocných*“. Rozdíl totiž spočívá v tom, že svátost pomazání nemocných může nemocný přijmout i vícekrát za život. Vždy, když se jeho stav výrazně zhorší. Neznamená to však, na rozdíl od dob minulých, že se tedy jedná o akt bezprostřední přípravy na smrt.

Rituál požehnání

K tradičním obřadům umírání v domácím prostředí patřilo vždy také dávat všem členům rodiny, především potom dětem, požehnání. V dřívějších dobách patřilo k velké hanbě, když by se dětem nedostalo od jejich rodičů požehnání. Přitom například v některých krajích v Čechách, bylo při samotném aktu žehnání ještě nutno dodržovat některé rituální úkony, jinak by žehnání nemuselo být platné. (A. Navrátilová, 2004)

Rituál loučení

Také rituály loučení hráli významnou roli při umírání nemocného. Člověk se na smrtelné posteli loučil se svoji rodinou a přáteli, které zároveň také žádal o odpuštění. Umírající se snažil vypořádat všechny své závazky, jak se členy rodiny, tak také i se svými sousedy a s obcí. V lidovém povědomí bylo také jasně známo, že by měl umírající člověk, ještě za svého života, vyřídit všechny své záležitosti ohledně rodinného majetku, včetně peněz a šperků. Kromě těchto všech „povinností“ které měl umírající před svou smrtí vykonat, měla podle lidových tradic velkou důležitost i jeho poslední vyřčená slova a přání, která pronesl na smrtelné posteli. (A. Navrátilová, 2004)

Rituál posledního pořízení

Poslední pořízení neboli také testament, poslední vůle či závěť, je v podstatě právní akt, kterým se umírající majetkově vyrovnává se svými blízkými. Testament většinou pořizoval

umírající až těsně před svou smrtí, kdy už on sám tušil svůj neodkladný konec. V takovém dokumentu se hospodář snažil zejména o vypořádání všech svých majetkových poměrů. Autor závěti se snažil rozdělit veškerý nemovitý i movitý majetek podle svého svědomí a také většinou v souladu s tím, co od něho okolí očekávalo. Takto sepsaná závěť bývala podepisovaná svědky a potom ukládána na radnici či rychtu, aby po smrti hospodáře mohlo být učiněno spravedlnosti zadost. (A. Navrátilová, 2004)

Zhruba takovýmto nebo podobným způsobem byly prováděny některé významné rituály, a to jak samotným umírajícím, tak také i jeho nejbližšími v období mezi umíráním a smrtí v minulosti.

Poněkud složitější je pohled na rituály či rituální chování v období mezi umíráním a smrtí v naší současné době. Abych tuto skutečnost mohl alespoň nějakým způsobem trochu uchopit, musím více specifikovat, o jakou skupinu umírajících by se mělo jednat, a také v jakém prostředí jejich péče probíhá.

Zaměřím se na nemocné v terminální fázi, jejichž nemoc již nereaguje na kurativní léčbu a zároveň jejich péče probíhá v hospicovém zařízení. M. Svatošová definuje takové hospicové zařízení jako „...*ucelený systém pomoci umírajícím a jejich rodinám, kteří se snaží o svoji vlastní identitu v současném systému vítězné medicíny. Do péče o nemocného se zapojuje i jeho rodina a snaží se o zlepšení kvality života umírajících.*“ (M. Svatošová, 2003, s. 124) Cílem hospicové péče je tak především zmírnění symptomů onemocnění, péče o umírající, terminálně nemocné, umožnění jejich důstojné smrti a pomoc při vyrovnávání se nemocného a umírajícího pacienta s nemocí a smrtí. (H. Haškovcová, 2007)

Jsem přesvědčen, že některé skupiny rituálů, které se objevovaly v tomto období v minulosti, jsou i u současných umírajících pacientů přítomny, avšak v jiné modifikované podobě. Například rituály loučení jistě i dnes stále sehrávají svou významnou roli. Pouze vlastní akt loučení se již neodehrává na smrtelném lůžku v prostředí domova, ale téměř výlučně v nemocničním či hospicovém prostředí, alespoň u umírajících pacientů v terminálním stadiu. Skutečnost, že naše společnost smrt částečně tabuizovala a učinila ji neveřejnou, se promítla i do samotných rituálů loučení, neboť vlastní okamžiky loučení probíhají zcela určitě v daleko intimnější podobě, než tomu bývalo dříve. Při konečném aktu umírání a smrti bývá často u pacienta jen velmi málo lidí, mnohdy však jen někdo z

ošetřujícího personálu. Důvodů, proč tomu tak je, může být mnoho, ale ten hlavní je myslím v našich hlavách.

Kromě již zmíněné skupiny rituálů jsou ostatní buď zcela potlačeny, vzhledem k velmi zvýšené absenci víry v naší současné společnosti, nebo jsou přetransformovány do jiné podoby a významu (např. závěť). Neřekl bych, že by se dnešní podoba závěti podle současného občanského zákoníku zcela vytratila z našich životů, jen si myslím, že již nehraje tak zásadní roli, jako tomu bylo v dobách minulých, kdy poslední pořízení patřilo k zásadním a podstatným strukturám sociálních a morálních regulativů života nejen samotné rodiny, ale i celé obce.

Dříve byly obřady a ceremonie spojeny daleko více s celou tehdejší kulturou a hlavně s náboženstvím. To však neznamená, že se dnešní člověk může žít zcela bez jakýchkoliv rituálů a obzvláště pak v takových chvílích, jako jsou přechodové krize, spojované s koncem životní poutě, a to jak pro samotného umírajícího, tak i pro jeho blízké. Podle J. P. Grunda proces modernizace rituálů neznamená ústup rituálů ze života společnosti, vede pouze k přeměně jejich obsahů a forem. Jednou z hlavních příčin setrvalosti rituálů je jejich odlehčující a integrující funkce, a to i přesto, že v řadě případů ztratily svoji posvátnost a představují tak do značné míry pouze jakousi stereotypizaci činností, která však obsahuje svoji důležitou symboliku. Právě tato převaha symbolického nad technickým je to, co odlišuje rituál od zaběhnutých stereotypních jednání. Symbolický význam rituálního chování ani nemusí být jasně nebo uvědoměle vytvořen, záleží však na tom, jak symbolický význam jednotliví aktéři vnímají a jakým způsobem ho hodnotí. Původní rituály tak bývají nahrazovány spíše ritualizovanými činnostmi, kdy posvátné ustupuje do pozadí. Takovéto činnosti se potom pro dnešního člověka stávají smysluplné, protože mu dodávají větší pocit bezpečí. (J. P. Grund, 1993)

Právě tyto momenty, které jsem se snažil nastínit v předešlých řádcích, jsou velice důležité k pochopení celé řady drobných, osobních rituálů a rituálního chování, vyskytujících se u umírajících pacientů v terminálním, ale i předterminálním stádiu. Stav, kdy již vědí, že nemoc je nevléčitelná, a že se blíží jejich odchod z tohoto světa. Tito lidé se pak často snaží nějakým smysluplným způsobem ještě uspořádat, naplánovat a tím také do určité míry i ritualizovat svůj zbývající život. To se může projevovat mnoha různými způsoby. Počínaje tím, že si takový člověk striktně časově rozplánuje, co musí během dne zvládnout, nebo například tím, že se snaží v pravidelných intervalech psát svůj vlastní deník pocitů a

nálad, které prožívá. Může se také v pravidelném čase oddávat modlitbám, meditacím či jiným formám rozjímání. Jindy může docházet k pravidelně se opakujícím potřebám intimních kontaktů či potřebám sdílet své existenciální otázky s osobou duchovně blízkou. Mnozí myslí i na smrtelné posteli na to, jak by měl probíhat jejich vlastní pohřeb, kde by si přáli, aby spočinuly jejich ostatky, aby jejich pohřeb nestál pozůstalé mnoho peněz a mnoho dalších podobných úvah.

Takových osobních rituálů je jistě celá řada a mají své místo ve významných životních okamžicích člověka, především v období krizí, nejistot a zásadních změn. Tyto rituály či rituální chování se mohou projevat, do jisté míry, právě jako určité tlumící stabilizátory chování, mohou zvyšovat solidaritu mezi aktéry a zároveň i přispívají k utváření vzájemných vztahů. Velmi důležité v souvislosti s rituálním chováním umírajících je také uvědomit si v jaké fázi procesu umírání se právě dotýčný nachází, protože právě ony fáze, tak jak je nastínila ve své práci Dr. Kübler-Rossová, bývají klíčové pro průběh procesu umírání.

Člověk, který již dospěje do poslední fáze smíření, může užívat každé chvíle, kdy může být se svými blízkými, radovat se z nějaké maličkosti, a přitom už může být nakročen ke klidnému odchodu. V takových chvílích se už většinou nejedná o obavy umírajícího, ale o obavu jeho blízkých, o jejich strach z umírání. (D. Vodáčková a kol., 2007)

3.7.2 Rituály a rituální chování v období mezi smrtí a pohřbem

Období mezi smrtí a pohřbem představovalo kdysi značné nebezpečí. Jak pro toho zemřelého, tak i pro ty pozůstalé. Nebožtík byl ohrožován podle těchto představ zlými silami, ale nejen on, ale i všichni v jeho okolí. Od chvíle, kdy kněz v domě vykonal pobožnost, zatloukla se rakev, až po chvíli, kdy se smuteční průvod odebral na hřbitov. Teprve od okamžiku, kdy byla rakev spuštěna do hrobu se duše odpoutala od těla a přestala vnímat, co se okolo zemřelého děje. Tyto rituály mají velkou psychologickou a psychostabilizující důležitost. Zejména v tom, že jsou přechodem, jsou to přechodové rituály, jasně definují nový stav. Lidé se tak nově sociálně definují.

Čas mezi smrtí a pohřbem býval obdobím, které bylo tradičně vyhrazeno oznámení úmrtí a přípravám k pochování mrtvého, k čemuž patřilo i přijímání soustrastných návštěv a přání. Toto období bylo také spojováno s odpovědností pozůstalých za splnění všech úkonů, které byly důležité k důstojnému rozloučení se zemřelým člověkem a měli zároveň napomoci k jeho cestě do záněv. Podle toho, jak předepisovaly tradice a víra, měl být ze-

mřelý připraven k symbolickému i reálnému vyloučení ze světa živých. Důležitost tohoto období spočívala již od starých předkřesťanských dob v přesvědčení, že od chvíle smrti až do rituálního pohřbení je nebožtík neustále obklopen zlými duchy a démony, proti kterým je potřebné se bránit. Tento jeho přechodový stav představoval vždy i reálnou hrozbu pro pozůstalé. Proto byly přípravy k vlastnímu pohřbívání spojovány s celou řadou magických, očištných a ochranných rituálů, které se měli jednak postarat o tělo zemřelého, ale současně i zklidnit jeho duši, aby neměla důvod vracet se zpátky na zem. K tomuto cíli směřovaly všechny činnosti spojované s úpravou nebožtíkova těla, včetně jeho uložení do rakve a přesunu na hřbitov. (A. Navrátilová, 2004)

Než bylo zákonem oficiálně nařízeno úřední ohledání mrtvol, museli se sami pozůstalí přesvědčit, jestli došlo ke skutečnému úmrtí. Nezřídka se totiž stávalo, že domnělý nebožtík později obživil. Zvláště v dobách velkých epidemií, kdy byli zemřelí pohřbíváni ihned. Jelikož obava z pohřbení za živa byla v té době velká, docházelo k dodržování určitého časového odstupu, který následoval po době úmrtí. Legislativně byla tato doba podložena Dvorským reskriptem z roku 1756 vydaného za Marie Terezie, který nařizoval, že tělo zesnulého nesmí být pohřbeno před uplynutím 48 hodin od nastalé smrti a po ohledání těla. Faráři byli povinni dohlížet na to, aby byla tato lhůta dodržována a nesměli dopustit, aby se pohřeb konal dříve. (P. Ariés, 2000)

Smrt zemřelého byla oznamována vyzváněním kostelních zvonů. Bezprostředně po smrti se v místě zemřelého rozeznělo „*zvonění umíráčku*“ na jehož zvuk se lidé zastavovali a modlili. Podle starých tradic se smrt hospodáře také oznamovala koním, psovi a včelám. Smrt hospodyně pak drůbeži a dobytku, který opatrovala. Všechny další činnosti, které potom následovaly, měly společný základ ve víře v posmrtný život a v možný návrat duše zemřelého.

Otevírání okna

Rituál otevírání oken, ale i sundávání pokliček z hrnců se prováděl z obavy, aby se duše zemřelého neusídlila někde v domě. Proto se hned po úmrtí otevírala v místnosti zemřelého okna, aby jeho duše mohla místnost snadno opustit. Avšak na druhou stranu lidová tradice hovoří o tom, že duše zemřelého setrvává až do pohřebního obřadu u těla zemřelého. Podle toho se také s tělem zacházelo. Byla mu projevována co největší úcta, aby se nezpůsobila jeho nespokojenost.

Zastavování hodin, zahalování zrcadel a obrazů

Tyto rituály se na mnoha místech naší země, zvláště na venkově praktikují v podstatě dodnes. Tato činnost bývala vysvětlována jako jisté projevy úcty a smutku k zemřelému. Podle starých představ se kdysi také věřilo, že duše má schopnost vidět ve svém odrazu v zrcadle dvojníka a odvést ho do záhrobí. Ze stejných důvodů se také zemřelému zatlačovaly oči, aby si nemohl vyhlédnout někoho z rodiny a vzít si ho s sebou. Nejen však oči, ale i ústa byla nebezpečná, neboť také ona mohla někoho vtáhnout s sebou. Proto se podvazovala brada zemřelého šátkem, který měl potom kouzelnou moc. (A. Navrátilová, 2004)

Omývání těla zemřelého a jeho připravení do rakve

Provádění těchto obřadů vždy patřilo k prvořadým povinnostem pozůstalých. Většinou tyto práce vykonávala starší žena z rodiny či příbuzenstva. Nebožtíka umyla, učesala, byl-li to muž i oholila. Umývání mrtvého patřovalo mezi velké projevy úcty. Na základě kontaktní magie se věřilo, že všechny předměty, které přijdou do styku s mrtvým, můžou zahynout. Proto všechny musely jít z domu pryč. Dříve než zemřelého uložili do bíle vystlané rakve, vykropili ji svčnou vodou. Potom teprve nebožtíka oblečeného do svátečních šatů uložili do připravené dřevěné rakve spolu s různými svatými obrázky, růžencem, křížkem či modlitební knížkou. (A. Navrátilová, 2004)

Noční hlídání a držení stráže u zemřelého

Takovýto rituál souvisel s představou, že až do pohřebního obřadu jsou nebožtík i pozůstalí, vystaveni působení temných sil. Protože temné síly působí především v noci, bylo důležité udržovat u hlavy zemřelého nepřetržitě zapálenou svíci tzv. *věčné světlo*. Po celou tuto dobu, až do samotného pohřbu, se u lůžka zemřelého scházeli jeho známí a loučili se s ním. (A. Navrátilová, 2004)

Dříve smrt působila jako jedna z nejvýznamnějších jednotících událostí v rodinném životě, která významným způsobem ovlivňovala rytmus veškerého dění. Celý proces umírání i samotná smrt se odehrávala v kruhu blízkých a věci probíhaly podle ustálených rituálů. Ke změně tohoto vnímání smrti došlo až docela nedávno. Dnes již málokdo například ví, co jsou to *vigilie*. Současná společnost se nás snaží chránit před nepříjemnostmi umírání a smrti. Smrt do značné míry vnímáme jako abstraktní pojem, chybí nám ustálený mechanismus, jak se s ní vypořádat. Místo zintimnění používáme odstup a místo mytizace racionalizaci. Snažíme se tak celou řadu okolností raději nevidět. (I. Možný, 2006)

Pro náš současný svět má již význam smrti poněkud jiný rozměr, než tomu bývalo v minulosti. Například sociolog Z. Bauman uvádí, že v postmoderní společnosti nemá smrt stejný význam, jako měla v minulosti, kdy lidé spíše věřili, že v příštím životě budou odměněni nebo potrestáni za to, jak se chovali na tomto světě. Dále tvrdí, že všeobecný úpadek víry v posmrtný život, patrný v západní kultuře, zmenšil schopnost náboženského přesvědčení určovat, jak se máme chovat v tomto životě. To podle něho vede k tomu, že se v postmoderní společnosti lidé zaměřují spíše na vnitřní hodnotu tohoto života, než aby něco investovali do života posmrtného. (S. Payneová a kol., 2007)

Obecně se můžeme shodnout na tom, že v naší, dnešní západně orientované společnosti zatím nejsou formálně ani věcně zvládnuté bezprostřední chvíle po smrti. Velmi důležitou roli také sehrává skutečnost, jestli pacient zemřel sám či za doprovodu svých blízkých. První okamžiky po skonu blízkého člověka bývají často naplněny bezradností. V těchto momentech psychologové radí, aby na sebe takový člověk nechal působit ticho a zvláštnost tohoto okamžiku. Na průchod otevřeného žalu je ještě čas, nejprve je nutné přijmout ztrátu a pochopit, že se stalo to, co se očekávalo. Reakce na ztrátu mohou být výrazně individuální a bylo by chybou bránit se spontánním projevům prvního smutku. (H. Haškovcová, 2007)

V současné době konstatuje úmrtí vždy lékař, podle platných odborných kritérií. V běžné praxi bývá nejčastěji smrt oznamována jako nevratná zástava srdeční činnosti. V případech, kdy se zvažuje odběr orgánů pro potřeby transplantace, se používá kritérií smrti mozku. Když člověk zemře v nemocničním či hospicovém prostředí, je potřeba mu bezprostředně **zajistit intimitu** a to buď použitím zástěny, nebo převozem do místnosti k tomu určené. Péči o mrtvé tělo následně provádí zdravotní sestra. Její povinností je **zavřít zemřelému oči, podvázat bradu, svlečené tělo uložit do vodorovné polohy na čisté prostěradlo a omýt je**. Zároveň se také musí postarat o všechny šperky a cennosti, které musí zemřelému odebrat a tuto skutečnost uvést v ohledacím listu a chorobopisu. Zdravotní sestra musí také **zajistit náležitou identifikaci** zemřelého s hodinou a datem úmrtí. Nakonec je **tělo zabaleno do prostěradla a ponecháno dvě hodiny v klidu**, buď v pokoji na příslušném oddělení, nebo ve zvláštní pietní místnosti. Další povinnosti se potom již vztahují jednak k požadovaným administrativním úkonům a také k pozůstalosti. (H. Haškovcová, 2007)

K dalším rituálům tohoto období v současném institucionálním modelu patří povinnost lékaře nebo pověřené osoby **neodkladně informovat o úmrtí pozůstalé**. Tato oznamovací povinnost je podle současné legislativy uložena zákonem, přičemž je možno zvážit vlastní oznámení, buď formou textové zprávy, nebo zvolit osobnější přístup, rozhovoru lékaře s pozůstalými. Myslím si však, že by si lékař měl vždy najít chvíli času na **rozhovor s blízkými zemřelého**, a také jim nabídnout **možnost posledního rozloučení**, pokud to zařízení umožňuje. Poslední dobou se totiž i u nás zavádí do praxe v některých zdravotnických zařízeních, především hospicové péče, forma jakéhosi obřadu posledního rozloučení. Kdy je mrtvé tělo, oblečené do pohřebních šatů odvezeno do zvláštního pokoje, který je pietně vyzdoben květinami, ale i židlemi pro pozůstalé, kteří se tak mohou důstojně rozloučit se svým zemřelým.

Ze zdravotnického zařízení je zemřelý následně převezen pohřební službou dle výběru pozůstalých a ti pak zároveň sjednávají další součásti obřadu, bezprostředně předcházející samotnému pohřbu, jako je **výběr smutečního oznámení, výběr vlastního pohřebního obřadu, církevního, světského či zcela bez obřadu**. Pozůstalí se rovněž rozhodnou pro způsob *pohřbu do země* nebo pro *kremaci* a provedou **výběr všech dalších možností a nabídek (typ rakve, hudba, smuteční projev, květinová výzdoba atd.)**, případně mnoha dalších nadstandardních služeb poskytovaných dnešními pohřebními službami.

Mezi další rituální úkony související s tímto časovým obdobím, patří kromě již zmíněného **úmrtího oznámení**, obsahující základní údaje o tom, kdo a kdy zemřel a kde bude mít pohřeb i **kondolenční projev soustrasti**. Přestože je možné dnes zakoupit nepřeborné množství prefabrikovaných smutečních přání, jsem přesvědčen, že je vždy lepší napsat projev ručně a projevit tak náležitou úctu k pozůstalým. Za projevy soustrasti se také **děkuje** a to buď formou ústní či písemnou. Současná praxe uvádí jako optimální dobu pro vykonání pohřebního obřadu, zpravidla pět až šest dní po úmrtí.

Na tomto místě bych se rád pozastavil spolu s D. J. Daviesem nad skutečností, jakým způsobem rituály určují změnu statusu, k níž dochází po smrti. Neznamená to, že se zapomíná na pozici zastávanou zemřelým během života, jen se nový status bere na vědomí, když teď, smrt jedince odvedla. U živých lidí je úcta součástí vztahů, jimiž jsme jeden druhému povinováni. Tyto prvky úcty a povinnosti se během pohřebních rituálů proměňují do podoby důstojnosti zemřelých. Důstojnost je podoba, kterou na sebe po smrti člověk bere úcta.. Život člověka nelze podle Daviese definovat tak snadno, jak by se mohlo zdát, rozvoj

lékařské vědy a technologie takovou definici zkomplikoval, ale přesto zůstává hlavním rysem existence lidských bytostí. Přestože dnes různé přístroje dokážou téměř donekonečna prodlužovat život lidského těla, pro většinu z nás je rozdíl mezi životem a smrtí naprosto zřejmý. Hodnota připisovaná životu dosáhla značné výše s tím, jak lidský rod dosahoval stále složitějších forem společenského a kulturního života. Ovšem hlavním nepřítelem hodnoty života v dnešním dvacátém prvním století je hodnota peněz v rukou těch, kteří využívají jiné lidi pro vlastní obohacení. Objevuje se jakási nová podoba moderního otroctví, která je jednou z charakteristik mravní složitosti současného života a která také zavádí pojmy jako *levný život* či *smrt je pouhý incident*. (D. J. Davies, 2007)

4. POHŘEBNÍ RITUÁLY

4.1 Historie pohřebních rituálů v předkřesťanském období

Každá civilizace má jak své vlastní charakteristické způsoby života, tak i své vlastní způsoby smrti. Mrtví musí být nakonec stejně pochováni živými. Pohřební zvyky jakéhokoliv společenství jsou jen součástí jejího širšího rituálního světa a jsou hluboko ukotveny v jejích kulturních tradicích. Když někomu zemře blízký člověk, je to jistě tragická událost, ale svět tím nekončí, život v komunitě pokračuje dál a díky opakujícím se cyklům nového života a smrti společnost vlastně funguje.

Pohřební obřady vždy byly a samozřejmě i dnes jsou spojeny s celou řadou rituálních úkonů. Nikdy v historii lidské společnosti nebyvalo obvyklé, aby se mrtvá těla nechala jen tak bez zájmu na pospas působení přírody. Vždy bylo mrtvé tělo nějakým definovaným způsobem odstraňováno z okruhu živých, a každá kultura většinou měla i přesně zažitý postup tohoto úkonu. Pohřební rituály se postupně v čase vyvíjely a jejich historie se tak stává mimořádně zajímavou. Myslím si, že rozhodně není nijak snadné pochopit náš dnešní svět, ale možná by stálo za to, pokusit se pochopit současnost prostřednictvím našich změn v postojích k pohřebním rituálům. Zamyslet se nad radikální proměnou těch nejzákladnějších lidských hodnot, jakými jsou úcta k životu a úcta ke smrti.

Jak připouští Gennep, nejvíce ze všech přechodových rituálů se odlišují, ať již podle národností, pohlaví, věku či společenského postavení, právě pohřební rituály. Jako zajímavé zjištění pak uvádí, že v této skupině rituálů se objevuje překvapivě málo odlučovacích rituálů a relativně velké množství rituálů pomezí, které v této skupině také často převažují. Avšak asi největší význam pro člověka a jeho společenství, mají rituály přijetí mrtvého do světa zemřelých. Pozůstalí musí do období pomezí vstoupit odlučovacemi rituály a vystoupit z něj rituály opětovného přijetí. „*V době smutku příbuzní mrtvého tvoří zvláštní společnost, nacházející se mezi světem živých na jedné straně a světem mrtvých na straně druhé, z níž příbuzní mohou odejít více či méně rychle podle toho, jak úzce byli se zesnulým spřízněni.*“ (A. v. Gennep, 1997, s. 137) Ovšem Gennep také zdůrazňoval, že by uvedené schéma přechodových rituálů nemuselo být vždy všeobecně a nevyhnutelně platné. Některé případy by bylo možné vnímat i jako procesy společenské obnovy. V tomto smyslu získávají například i některé iniciační rituály podobu pohřebních rituálů a rituálů znovuzrození,

přičemž se smrt a znovuzrození stávají jakýmsi metaforami proměn, které můžeme zakoušet i během života. (D. J. Davies, 2007)

Robert Hertz současník Gennepa se ještě více zaměřil na pohřební rituály. Z jeho výzkumů vyplývá, že tyto rituály především u některých starých kultur v jihovýchodní Asii mají dvojí formu. Nejprve pozůstalí odstraní tělo mrtvých z říše živých, a teprve v druhé fázi zemřelého umístí do říše předků. Prakticky to vypadá asi tak, že pozůstalí nejdříve nechají tělo zemřelého na určeném místě, než zetlí. Během této doby zatím oslabí veškeré vazby na jeho minulý život. Příbuzní v této době drží smutek a procházejí proměnami svých postojů vůči zemřelému. Po skončení procesu tlení dojde k samotné exhumaci kostí a tím i k symbolickému základu nové totožnosti zemřelého jako předka. (D. J. Davies, 2007)

Z mnoha archeologických nálezů si dnes můžeme vytvořit jen velmi hrubý obraz o tom, jak vlastně vypadaly pohřební obřady v dávné minulosti. Jako cenný zdroj pro pochopení smrti a rozloučení se zemřelým ve starověku, může sloužit soubor nálezů z vykopávek, které probíhaly na místech dávné metropole sumerské říše, města Uru. Na tomto místě bylo odkryto přes 1800 hrobů, vykopaných v rozmezí pětiset let v období druhé poloviny třetího tisíciletí před naším letopočtem. Hroby obsahovaly nejen pozůstatky obyčejných mužů a žen, ale i hroby zámožnějších lidí nebo královské hrobky. Tito mrtví byli při pohřbu zabaleni do rákosových rohoží a do hliněných nádob jim bylo uloženo trochu jídla a pití, kterým se měli živit s největší pravděpodobností v posmrtném životě. Hroby zámožnějších obyvatel města Uru byly vybaveny cennějšími předměty, jako například alabastrovými nádobami, leštěnými měděnými zrcadly nebo celou řadou dalších stříbrných a zlatých šperků. Sumer-ský král byl pohřben v hrobce s klenbami a kopulemi nad cihlovou podzemní komnatou, obklopen mnoha drahocennými předměty z precizně opracovaného zlata. Na cestu do podsvětí byl rovněž vybaven bohatě zdobenou výzbrojí, ale také i mnoha rozličnými hudebními nástroji. (M. Kerrigan, 2008)

Vraťme se však k pohřbívání a pohřebním rituálům předkřesťanských kultur, jež se odehrávaly na našem, evropském území. Nejstarší dosud známé hroby jsou hroby kostrové. Pravděpodobně tehdejší víra v posmrtný život vedla naše dávné předky ke snaze uchovat tělo zemřelého. Později v mladší době bronzové se začaly objevovat žárové hroby. Tehdejší společnosti lidí své mrtvé spalovali a jejich popel ukládali buď přímo do země, nebo ho vkládali do speciálních nádob k tomuto účelu používaných. Odtud i název *kultura lidu po-*

pelnicových polí. Tato změna v pohřebním ritu již také naznačuje jistou proměnu v nazírání na posmrtnou existenci člověka. Tehdejší víra oddělovala samotnou existenci těla a duše. To je patrné i ze skutečnosti, že u těchto kultur byly objeveny v pohřebních nádobách jakési otvory pro snadnější odchod duše. (M. Lutovský, 1996)

Po příchodu keltských kmenů na naše území dochází opět ke změnám pohřebních rituálů, neboť Keltové ukládali své zemřelé do úzkých jam v zemi, téměř vždy s hlavou obrácenou k severu, do tzv. *mohyl*. Zemřelým byla prokazována úcta a rovněž byly pro posmrtný život vybavovány nejrůznějšími předměty, které používali během svého života. Doloženy jsou nálezy obsahující zbroj, meče, kopí, ale také opasky, náramky, šperky nebo potraviny na cestu na druhý břeh. Zajímavé ovšem je, že někdy před změnou letopočtu zhruba v období 2. – 1. století př. n. l. dochází i u Keltů ke změnám pohřebních rituálů. To se začalo projevovat tak, že i oni pohřbívali žárovým způsobem a popel buď rozptylovali, nebo ho ukládali do mělkých jamek v zemi. Podstatu tohoto reinkarnačního jevu vystihl římský vojevůdce a dobyvatel Ceasar, když o druidském učení napsal: „...*Chtějí každého přesvědčit o tom, že duše nejsou smrtelné, ale že po smrti přecházejí z jedněch lidí do druhých, a myslí, že právě to povzbuzuje nejvíce k odvaze, když se nedbá strachu před smrtí.*“ (P. Drda; A. Rybová, 1998 s. 111)

Staří Slované stejně jako dávné germánské kmeny své mrtvé spalovali a popel zemřelého ukládali v hliněných nádobách do země. Základy takového náboženství lze vysledovat ve starých, ale i současných indických tradicích, odkud pochází náš indoevropský genetický základ. U Slovanů však byl mnohem častější i způsob ukládání bez urny, pouze v plátěném obalu. Nad takovými žárovými hroby, dávní Slované budovali vysoké mohyly, do kterých v pozdějších dobách začali ukládat i nespálená těla. Staré slovanské hroby bývaly většinou malé a prosté a ke spálenému tělu obvykle nepřidávali žádné milodary. Skutečnost, že hroby Slovanů byly prosté, však neznamená, že totéž platí i o jejich pohřebních zvycích. Podle dochovaných písemných pramenů můžeme zjistit, jak pozůstalí během pohřbu tančili a zpívali různé rituální tance, pořádali hostiny s jídlem a pitím a někdy dokonce i zápasili nebo se účastnili různých sportovních her. Teprve v pozdějších dobách, někdy okolo 9. až 10. století začal u Slovanů v našich zemích převládat kostrový pohřební ritus, hlavně díky zesilujícímu působení západního modelu křesťanství s centrem v Římě. Tato praxe se zpočátku objevovala pouze v mocenských centrech Čech a Moravy, později

s razantnějším nástupem křesťanství se prosazuje i u ostatního obyvatelstva. (J. Unger, 2006)

4.2 Tradiční pohřební rituály křesťanské kultury

Přijetím křesťanství v našich zemích se změnilo téměř všechny oblasti lidského života. Zvláště pak ty, které bývají spojovány s fenoménem umírání a smrti. Pohřbívání v období raného křesťanství prošlo celou řadou podstatných změn, jako například unifikací pohřebního ritu či postupným zaváděním kostelních hřbitovů. Křesťanský pohřební ritus vychází z víry v posmrtný život. Podle této víry každý člověk přejde do jiného způsobu existence a očekává tzv. *poslední soud*, na kterém bude definitivně rozhodnuto, jestli bude spasen nebo zatracen. Očekával se příchod Krista, který se měl objevit na východní straně a to byl také důvod, proč se takto orientovaly i hroby. Během celého středověku se v křesťanské kultuře zásadně pohřbívala nespálená těla z toho důvodu, že by jeho případné zničení mohlo velmi zkomplikovat přechod do života věčného. (J. Unger; J. Malina, 2002)

Celý model pohřebního rituálu se až do devatenáctého století odehrával podle křesťanských myšlenek a jejich církevní symboliky. Skládal se převážně ze složky kultovní a pověrečné, ale také z právní a společenské. Jedna část tohoto rituálu byla zaměřena na odluku zemřelého od rodiny, domova a společnosti, druhá směřovala k posmrtné spáse do rukou Božích. (A. Navrátilová, 2004)

Samotný pohřební rituál začínal obřadným opuštěním domu a následně pokračoval doprovodem zemřelého v průvodu do kostela na mši. Ještě před vynesemím mrtvého z domu se konalo **poslední rozloučení s domovem**. To spočívalo v tom, že se otevřená rakev s nebožtíkem vystavila někde v komoře nebo síni. Teprve před odchodem z domu se víko rakve přitloukalo. To většinou prováděl kněz, pokud však byl přítomen již v domě smutku. (Do dnešních dob totiž existují tři způsoby církevních pohřbů. První z nich odpovídá celkem tomu způsobu, který byl dříve v římském rituálu. Tento způsob obvykle obsahuje trojí obřady, a to v domě zemřelého, v kostele a na hřbitově. Druhý způsob pohřbu má dvojí obřady, a to v pohřební síni a u hrobu. Tento způsob nepočítá se mší při pohřbu. Třetí způsob pohřbu má pak obřady pouze na jednom místě). Nebyl-li kněz přítomen, víko rakve obvykle přitloukl někdo z rodiny. Ještě před odchodem z domu se většinou na dvoře shromáždili příbuzní a sousedé, aby se s mrtvým naposledy rozloučili před jeho domem, zpěvem a modlitbami. Při odchodu z domu, hrál velmi významnou symbolickou roli práh do-

mu. Tento práh byl vnímán jako důležité hraniční místo jakéhosi předělu, který míval magickou moc. Byl to symbol, ke kterému se vázalo množství přechodových rituálů. Mimo jiné i ten, který se vztahoval k rituální očištění domu, prováděné až po návratu z pohřbu a spočívající v důkladném omývání nábytku a všeho s čím zemřelý přicházel do styku, případně také nezbytným vykuřováním kadidlem či jalovcem. Obyčeje konané před odchodem z domu bývaly vnímány jako poslední služba mrtvému. (A. Navrátilová, 2004)

Další průběh rituálu byl vnímán jako **poslední cesta zemřelého**. Z místa posledního rozloučení před domem, v němž zemřelý kdysi žil, dopravili pozůstalí a smuteční průvod nebožtíka do kostela k zádušní mši a odtud na hřbitov. Ještě před samotným odchodem na hřbitov kněz vykropil rakev svěcenou vodou. Poté se smuteční průvod často s ministrantem a křížem včele, za vyzvánění zvonů, vydal na cestu ke hřbitovu. Rakev s mrtvým bývala kdysi nesena na márách muži z příbuzenstva zemřelého, jen na větší vzdálenosti byly používány vozy s koňmi. Během této pouti se přítomní truchlící vždy zastavovali a loučili se zemřelým na místech církevních symbolů, ať již to byly různé kříže, kapličky, zvonice či boží muka. (A. Navrátilová, 2004)

Když smuteční průvod došel až na hřbitov, shromáždili se všichni truchlící u předem připraveného hrobového místa, které kněz opět rituálním způsobem vykropil, a teprve potom mohla být rakev spuštěna do hrobu. Vlastní proces **spouštění rakve do hrobu**, byl úkonem posledního rozloučení. Tento akt byl významným okamžikem, který byl v lidských představách spojován vždy s konečným a definitivním odloučením duše od zemřelého těla. Potom již zbývalo jen hodit na rakev symbolicky hrst hlíny a tím celý pohřební rituál dospěl do svého konce. Tedy téměř, neboť ještě zbývalo nezbytné poděkování všem účastníkům pohřbu. (A. Navrátilová, 2004)

Součástí pohřbů byla také **pohřební hostina**. Staří Slované pořádali velké a téměř veselé trizny, slavnosti při kterých maškary prováděly různé reje a tance s pokud možno velkým hlukem a rámusem, který měl oddálit zlé demony, kteří kroužili kolem nebožtíka. Ten hlavní psychologický moment ale spočíval v tom, aby člověk nezůstal sám, protože po smrti blízkých lidí se člověk velmi konfrontuje se svojí konečností a také i s vlastní samotou.

Pro klasickou podobu církevního obřadu s následným uložením do hrobu se přiklání většinou věřící lidé, kteří mají reálnou představu o tom, jakým způsobem probíhá taková

ceremonie pohřbu. Církevní pohřeb bývá především vnímán jako poslední služba zemřelému na jeho cestě k druhému břehu. Přestože, jsou již dnes některé procedurální prvky buď zcela vypuštěny, nebo do značné míry zredukovány oproti minulosti, má stále klasický církevní pohřební rituál důstojný ráz. (H. Haškovcová, 2007)

4.3 Nové způsoby pohřbu - kremace

Lidé mívají často svoji individuální představu o tom, kde by měli nakonec spočinout jejich ostatky. Tato představa je však z velké části limitována způsobem pro jaký se dotyčný člověk rozhodne, buď ještě sám za svého života, nebo nechá toto rozhodnutí na svých nejbližších. Existují v podstatě dvě základní možnosti jak naložit s tělem zemřelého člověka. Ten první tradiční, křesťanský způsob pohřbu do země se všemi souvisejícími církevními obřady jsem pospal v předchozí kapitole. Nyní zbývá ještě zmínit, v naší české společnosti, velmi rozšířený způsob pohřbu kremací. Obecně je dnes možno říci, že v našem moderním světě bývá nejčastějším způsobem pohřbu kremace. Při takovémto zpopelnění dochází ke spalování těl žhavým vzduchem. Vzniklý popel z mrtvého těla se potom ve speciální schránce předává příbuzným zemřelého, a ti následně rozhodnou o dalším způsobu naložení se zpopelněnými ostatky nebožtíka. V úvahu přitom připadá možnost rozptýlu či uložení urny do hrobu nebo do kolumbária.

Zhruba od druhé poloviny dvacátého století dochází v naší společnosti k výrazným změnám duchovního klimatu, které má za následek i proměny v pohřebních obřadech. K církevní variantě obřadu v kostele se přidává také varianta občanského rozloučení v krematoriu, někde i nad hrobem. Jinde se po církevním obřadu odveze rakev do krematoria, již bez účasti příbuzných a přátel. Někde se koná občanské rozloučení v obřadní síni v obci a do krematoria doprovází rakev jen užší rodina. Institucionalizace, profesionalita a komerční přístup k pohřebním rituálům, jen zvyšuje výraznou dehonerizaci tradice rituálů. (A. Navrátilová, 2004)

Vlastní obřad v krematoriu je složen z těchto fází; **oznámení pohřbu prostřednictvím parte**, přičemž bývá stále vzácnější rozloučení s mrtvým u rakve v předsálí obřadní síně. **Slavnostní rozloučení ve smuteční síni s mrtvým u rakve**, během této části se hrají smuteční skladby a rovněž také bývají pronášeny projevy na rozloučenou. Poslední fází pohřebního obřadu je vlastní **ukončení smutečního obřadu** s pádem opony nebo mizením rakve v suterénu obřadní síně. Tak jako u tradiční formy pohřebních obřadů s uložením

ostatků do země, může být přítomen aktu i zde kněz s vykonáním patřičného obřadu rozloučení. (H. Haškovcová, 2007)

Moderní kremační způsob pohřbu sebou přináší zásadní proměnu víry v posmrtný život a má také podstatný význam pro rituály, které se staly vyjádřením těchto proměn. V evropských zemích se myšlenka kremace znovu objevila v šedesátých letech devatenáctého století, kdy ji určitá volně smýšlející část obyvatelstva začala prosazovat jako vhodný způsob, jak nakládat se zemřelými. Tehdy začalo, především ve velkých městech, docházet k četným diskusím ohledně kremace a zároveň vznikaly zájmové skupiny, které ji podporovaly. Mezi důvody, které ovlivňovaly myšlenku podpory nového způsobu pohřbívání, patřily obavy tehdejších lékařů a vědců nad stavem přeplněnosti městských hřbitovů v důsledku průmyslové revoluce. Byly to především hygienické důvody, které nakonec legalizaci kremace a následně i výstavbu potřebných krematorií, v letech 1889 – 1910, postupně prosadily. (D. J. Davies, 2007)

Prosazování této staronové formy pohřbívání mrtvých sebou přinášelo celou řadu odborných diskusí a množství literatury propagující nebo odsuzující žeh. Jeho zastánci argumentují nejčastěji ekonomickými a hygienickými důvody, zatímco v řadách odpůrců je tento akt přirovnáván k návratu pohanských dob. Spalování bylo totiž po celý středověk chápáno jako trest udělovaný odpadlíkům. Stará rakousko-uherská vláda ho nepovolovala, a tak byla u nás povolena až zákonem z roku 1919. Samozřejmě také katolická církev měla k tomuto způsobu pohřbu velké výhrady. Teprve až v roce 1962 oficiálně povolila kremaci. (A. Navrátilová, 2004)

Česká společnost bývala kremacím velmi otevřená již v dobách před nástupem komunismu. Tento způsob pohřbívání se postupně rozšiřoval od vzniku samostatného Československa. Podíl kremací činil v polovině čtyřicátých let dvacátého století zhruba 8% a patřil tak mezi nejvyšší v Evropě, kromě severských států s protestantskou tradicí a v nábožensky smíšeném Švýcarsku. Dnes je situace u nás taková, že téměř osm z deseti zemřelých podstupuje kremaci a to je v současnosti nejvíce v celé Evropě. (O. Nešporová, 2008)

4.4 Truchlení a místa posledního odpočinku

Je mnoho psychologů a psychiatrů zdůrazňujících důležitost významu procesu truchlení. Je však třeba si uvědomit, že samotný proces truchlení nemusí být bezprostředně vázán přímo

na období po smrti blízkého člověka. Zvláště potom, když neproběhl dostatečným způsobem celý rituální proces rozloučení se s mrtvým. Truchlení může být spojováno nejen se smrtí blízkého člověka, ale také se širšími souvislostmi, které mohou souviset například s rozchodem s člověkem, se kterým jsem dlouho žil, nebo s odchodem dětí z rodiny.

Podle švýcarské analytičky V. Kastové je možné celý proces truchlení rozdělit do několika fází. Z jejího modelu vyplývá, že podobnými fázemi truchlení prochází i člověk po zjištění nevyléčitelné, smrtelné nemoci.

- 1. fáze - popření** – člověk nechce brát na vědomí realitu, ztrácí schopnost vnímat a prožívat. Po odeznění *prvního nárazu* nastává prázdnota. V této době by se člověk neměl zármutku vyhýbat, ale měl by ho prožít.
- 2. fáze – propukání emocí** – často přicházejí reakce na bolest, vztek, hněv, strach, úzkost, radost, pocity viny ale i poruchy spánku, náchylnost k infekčním nemocem či snaha označit viníka.
- 3. fáze – hledání, nalézání a odpoutávání** – v tomto stadiu člověk nemyslí na nic jiného než na zemřelého, hledá fotografie a prožívá své sny a fantazie. Problémy potom mohou nastat, když se takový jedinec snaží vyhýbat reálnému životu a stále se jen snaží najít sám sebe.
- 4. fáze – vytváření nového vztahu k sobě a ke světu** – zde již bývá často ztráta akceptována. Člověk se vzdává bolesti a mohl by i vstoupit do nových vztahů. Přesto se u některých lidí stále projevuje obava navázat nový vztah, neboť představa další možné ztráty blízkého je stále bolestná. (D. Vodáčková a kol. 2007)

Jiný model procesu truchlení popsal teolog Y. Spiegel, odborník věnující se dlouhodobě tomuto problému, který truchlení rozdělil do čtyř následujících etap po ztrátě blízké osoby. Podle něho se nejprve objevuje okamžitý stav šoku, který trvá většinou několik hodin. Potom přichází etapa trvající tři až sedm dní, po kterou se člověk relativně dobře ovládá a také jeho chování odpovídá místním zvyklostem. Dále následuje fáze přechodu, trvající maximálně tři měsíce. V této době se takový člověk nalézá ve stavu jakési nezařazenosti, kdy pomalu mizí některé vazby na minulost, ale dosud ještě nejsou vytvořeny potřebné myšlenkové proudy, jež by hleděly vstříc budoucím událostem. Teprve v závěrečné etapě, někdy kolem šestého měsíce po utrpění ztráty, dochází k pozvolnému budování nových vzorců chování. (D. J. Davies, 2007)

V souvislosti s fenoménem truchlení bych se ještě rád zmínil o některých mýtech a nepravdách, které okolo tohoto tématu občas kolují. Zejména tradované úsloví; „*Život jde dál, tak proč bychom měli truchlit.*“ Právě tato věta se mi zdá velmi nebezpečná pro náš další duševní život. Rád bych ji proto změnil na větu: „*Je čas truchlení a čas života.*“ Jsem přesvědčen, že pokud si pozůstalí sami nedovolí truchlit, nebo že jim v tom my ostatní budeme nějakým způsobem bránit, nedopadne to dobře. Problém se nevyřeší, ale jen se ukryje, bude v latentní formě čekat na svoji příležitost a pak jednoho dne udeří svoji plnou silou, například v podobě těžko zvládnutelných depresí. Neupírejme proto pozůstalým jejich právo na otevřený zármutek a pláč, je to účinný očištný proces. Další neméně důležitý mýtus související se smrtí a následným vyrovnáním uvádí že: „*Pohřeb je vlastně zbytečný protože jen připomíná a oživuje tragickou událost.*“ Při této příležitosti bych chtěl uvést, že pohřební obřady po celou dobu lidské existence hrály velmi důležitou roli. Pohřbem se individuální prožívání smutku mění v kolektivní prožitek. Pohřeb a pohřební obřady s ním související svoji strukturou patří do skupiny rituálů přechodu. Byly to právě tyto rituály, které jednak pomáhaly silně tlumit bolest formou sdílení s ostatními členy širšího lidského společenství a pak díky silné strukturovanosti přispívaly k lepšímu odloučení a následnému přijetí ostatní komunitou. Člověk, který odmítá pohřeb, jako by popíral uznat existenci života na tomto světě, tím že odmítá uzavřít životní etapu blízkého člověka, popírá i možnost připustit si svoji vlastní smrt se všemi jejími důsledky.

V minulosti křesťané brali členy církve jako součást jedné velké rodiny, a tak péče o zemřelé nebyla jen záležitostí úzké rodiny, ale společnou povinností všech. Proto až do konce osmnáctého století bylo pohřbívání církevní záležitostí a hřbitovy patřily k církevnímu majetku. Teprve dekretem císaře Josefa II. z konce osmnáctého století bylo zakázáno zakládání hřbitovů uvnitř měst a pohřbívání v kostelech. Od té doby také státní správa rozhodovala o přemísťování hřbitovů a nařizovala, kdo je povinen hřbitovy spravovat. Dnešní hřbitovy jsou již určeny pro pochovávání všech obyvatel místa, bez rozdílu farní příslušnosti, náboženského vyznání, sociálního postavení, rasy či národnosti. V průběhu dvacátého století, jak se postupně začínají prosazovat nové formy pohřbívání, se zřizovaly na velkých hřbitovech krematoria, která poslední místo rozloučení znovu spojila s místem pohřbení. Spolu s tímto jevem vznikala i kolumbária a urnové háje. Na přání zemřelého se také začal rozšiřovat rozptyl popele na rozptylo-

vých loučkách, přestože ještě v nedávné minulosti bylo sypání po větru a do řeky vyhrazeno pro kacíře, kteří neměli právo svého místa, ani právo na posmrtné uctívání. Je všeobecně tradováno, že místo posledního odpočinku člověka je spojováno s přáním odpočívat po smrti v rodné zemi, jedině tak je prý možno dosáhnout pokoje pro duši. (A. Navrátilová, 2004)

Kromě samotného aktu uložení těla do hrobu se rovněž praktikovali i různé vzpomínkové slavnosti za zemřelé. Jejich smysl se projevoval především ve dvou aspektech. Jednak byl hrob místem společenského setkání a oslavou památky zesnulého a další rovina pak představovala akt oslavy jako smíření s předky. V minulosti probíhalo uctění památky zemřelých přímo na hrobech. V současné době se v naší zemi dodržuje ustálený zvyk slavit svátek Památky zesnulých lidově označované jako Dušičky. Odvozuje se od církevního Svátku všech svatých, který byl slaven první den v listopadu. Později byl tento svátek rozšířen na všechny zesulé, který připadl na druhý listopad. Mezi lidmi je stále rozšířená i tzv. *zádušní mše za zemřelé*. Tato vzpomínka na zemřelé probíhá formou mše a koná se obvykle krátce po pohřbu a pak vždy v den výročí úmrtí. (H. Haškovcová, 2007)

5 POSMODERNÍ SPOLEČNOST A KONEC ŽIVOTA

5.1 Způsoby prožívání postmoderní doby

V posledních několika málo desetiletích se na světové scéně objevuje nový myšlenkový a filozofický směr představovaný novou vlnou společenské kritiky a skepticismu tzv. *post-moderna*. Je to široký kulturní proud, zasahující nejen filozofii, literaturu, výtvarné umění, ale také politiku a teorii věd, čímž významně ovlivňuje i celý způsob našeho přístupu ke světu.

Zhruba od počátku sedmdesátých let minulého století se začíná objevovat v euroamerické civilizaci ropná krize, která postupně přechází ve všeobecnou ekonomickou krizi a ke zpochybnění racionální víry v lepší svět. Zároveň s touto skutečností začíná ve společnosti narůstat neokonzervatismus, nacionalismus a fundamentalismus, tedy projevy přímo související s nárůstem kritického myšlení, skepse a ztrátou orientace v dnešním, nepřehledném světě. Současná věda svou složitostí a úzce zaměřenou orientací do hloubky konkrétního problému se průměrnému člověku stále více vzdaluje a tím ho deprimuje.

Postmoderní myslitelé začínají mluvit o krizi *moderny*, tj. toho způsobu myšlení, které je typické pro dobu osvícenskou a v ní založenou vědu. Myšlenku pokroku, humanity a jediného pravdivého poznání se tak naplnit zjevně nepodařilo a co více, dogmatické prosazování a přehnaná víra v sílu vědy je to, co přivedlo dokonce lidstvo na pokraj katastrofy globálních rozměrů. Moderna tedy selhala a filozofie spolu s ní. Dnes je tedy potřeba změnit myšlení a pokusit se naučit myslet přiměřeně epoše postmoderní. Nejen filozofie, ale i celá věda v současné době prodělává tíživou sebereflexi. (I. Blecha, 2004)

Podle mnohých současných filozofů a sociologů se nacházíme v období druhého velkého předělu novodobé lidské historie. Po období průmyslové éry nastupuje nové významné období silného rozvoje informačních technologií a služeb, které sebou přinášejí, mimo jiné, také všeobecnou ztrátu víry v pokrok, užitečnost vědy a naši schopnost ovládat moderní svět. Postmoderní svět je velmi rozmanitý a pluralistický. Na jedné straně postmodernismus otřásá celou řadou, ještě donedávna uznávaných názorů. Mnohým lidem se tak ztrácí pevná půda pod nohama a marně se snaží zachytit nějakého pevného bodu v této tekuté virtuální realitě. Na straně druhé možná, právě ona ztráta tradičních jistot nás žene do náručí bezbřehého spotřebitelského konzumu s vidinou stále otevřených dveří do dalších no-

vých prosluněných rájů. Velmi významným rysem naší postmoderní doby se tak stává úpadek jakési posvátnosti společenského života a nástup stále zřetelnější všeobecné sekularizace. To neznamena, že by se masově ustupovalo od organizovaného náboženství, ale ve skutečnosti dochází k tomu, že ze života vyprchává kouzlo a s ním i pocit údivu, bázně a různých forem odlišnosti, které byly odjakživa součástí našeho každodenního lidského myšlení v prostoru, daném přírodou a určitou kulturou. Tyto změny nejsou vlastní pouze naší euroamerické kultuře nebo kapitalistickým společnostem, ale probíhají ve větší či menší míře po celém světě. Výsledkem těchto změn se mimo jiné stává, že kulturní rozdíly mezi technologicky pokročilejšími zeměmi se zmenšují, a že směřujeme k jakési celosvětové univerzální kultuře. Avšak na této cestě zároveň dochází i k velkému množství různých nejasností, které nám nedovolují předpovědět další budoucí možný vývoj.

Zajímavým způsobem se zamýšlí nad problémy současného světa známý rakouský zoolog a psycholog Konrad Lorenz ve své knize *Osm smrtelných hříchů*, v níž se zabývá současnou realitou světa a jejími dopady na lidskou psychiku. Mezi největší problémy dnešního světa řadí zejména *přelidnění země*, kdy především ve velkých městech dochází k oslabování a mnohdy také k zanikání hlubších společenských vztahů, což má za následek především zvyšující se nárůst sociálně patologických jevů. Za druhý velký problém dnešní společnosti označuje *devastaci prostředí* a to nejen na úrovni bezprostředního přírodního okolí či ve vztahu k historii a památkám, ale i k dalším kulturním hodnotám. Třetí problém vidí Lorenz v *přílišné uspěchanosti doby*. Čím rychleji a mocněji budeme roztáčet spirálu chtění, tím více se budeme stávat otroky našich závislostí, až nakonec zjistíme, že jsme se stali v zájmu naší domnělé svobody zcela nesvobodni. Čtvrtým problémem je podle autora *vyhasínání citů*. Člověk se stále více vyhýbá silným hlubokým citům a věnuje se především zploštělým konzumním radovánkám. Pokroky v moderních technologiích a farmakologii podporují neschopnost snášet i tu nejmenší nelibost. Lidé se tak vědomě připravují o schopnost prožívat radost, které je možno dosáhnout jen po trpké námaze při zdolávání překážek. Přirozené střídání protichůdných emocí radosti a utrpení se při takovém způsobu života rozplývají do nevýslovné, šedé nudy, kterou je nutné čas od času zpestřit různými adrenalin vyplavujícími aktivitami. Jako pátý problém lidstva uvádí Lorenz myšlenku o tzv. *genetickém úpadku*. Ve své práci poukazuje na skutečnost, že základ sociálního chování je podmíněný genetikou. Přestože mu při svých výzkumech šlo zejména o poznání a význam chování v celém vývoji živočišné říše, narazil zcela logicky i na možnost použití

etologických metod při výzkumu lidských projevů. Dnes, v době, kdy se věda již dlouhou dobu zabývá sociobiologií, by bylo chybou nekriticky se domnívat, že rituály a rituální vzorce chování jsou něčím, čeho se člověku dostává až během výchovy v průběhu života. Osobně se domnívám, že rituální chování nemusí být přímo vrozené, ale myslím si, že přinejmenším jsou vrozené dispozice k němu. „Člověk, který špatně porozuměl sociálním projevům jiného kulturního kruhu, se cítí obelhán a zraněn. Již jen pouhá neschopnost porozumět výrazovým pohybům a rituálům cizí kultury vzbuzuje nedůvěru a strach takového druhu a síly, že může snadno vést k otevřené agresi“,... „musíme se naučit tolerovat jiné kultury, odvrhnout svou vlastní kulturní a národní aroganci“... „neporušitelnost sociálních norem a rituálů, může vést k nejstrašnější ze všech válek, k válce náboženské – a ta nám právě dnes hrozí!“. (K. Lorenz, 1992, s. 77-78) Dalším šestým problémem lidské společnosti je podle Lorenze *rozchod s tradicemi*. V minulosti patřily vždy tradice a především rodinné tradice k velmi významným spojovacím článkům, které vzájemně stmelovaly různé generace uvnitř lidského společenství. Dnes se lidé postupně dostávají k jakémusi pomyslnému kritickému bodu, kdy již mladší generace není schopna se dorozumět s generací dříve narozených. Tento stav se projevuje často nejen bouráním tradic, ale také i rušením ustálených společenských hodnotových systémů. Oslabují se vztahy soudržnosti uvnitř širších rodin. Na jedné straně dochází ke ztrátě původních přirozených autorit, ale na straně druhé je potřeba toto uvolněné místo nahradit autoritami jinými, a tak se mladý člověk mnohdy dostává do vleku různých sociálně patologických skupin nebo pod vliv různých pseudonáboženských, sektářských a dogmatických vizionářů. Sedmým velkým problémem lidstva je již zmíněná *rostoucí poddajnost lidstva vůči doktrínám*. Vzrůstající vliv prostředků masové komunikace na člověka vede k názorové uniformitě a tímto způsobem potom také dochází snadno ke ztrátě individuality jednotlivce. Tak se také stává mnohem lehce ovladatelným, jednak ze strany reklamy, ale co je snad ještě horší, stává se také snadnou obětí různých ideologií. Již dnes bývá jedinec, který se vyhýbá vlivu hromadných sdělovacích prostředků, považován za nenormálního. V poslední době, s nárůstem promateriálních postojů se lidé stále více orientují na kontrolu. Obecně se dá říci, že člověk, který upřednostňuje materiální a mocenské zajištění, chce, aby bylo pod kontrolou téměř všechno dění, které ho obklopuje. Nebrání se a souhlasí také s tím, aby i on sám byl neustále kontrolován. Preferuje tak vlastní pseudobezpečí v nejistém prostředí. Posledním osmým problémem naší civilizace podle Lorenze je *vyzbrojení lidstva nukleárními zbraněmi a ostatními zbraněmi s dosud nepředvídatelnými účinky*. Jaderná hrozba je sice nejzřejměj-

ší a nejnáze uskutečnitelná, ale na rozdíl od ostatních níže jmenovaných problémů lidstva je také nejnáze odvrátitelná. (K. Lorenz, 2000)

Cílem knihy *Osm smrtelných hříchů* autora Konrada Lorenze, je seznámit čtenáře s největšími hřichy, kterých se na své pouti za „lidskou dokonalostí“ člověk dopouští a jimiž přímo ohrožuje svoji existenci na tomto světě, pakliže se nad sebou nezamyslí a nepokusí se změnit své sebedestruktivní chování dříve, než bude pozdě. Kniha byla sepsána sice již před relativně delší dobou, ale mnohé myšlenky v ní obsažené jsou stále živé a základ popisovaných problémů nejenže stále přetrvává, ale troufám si říci, že s postupem času se stává stále naléhavější.

Na závěr této kapitoly věnované způsobům prožívání postmoderní doby, bych se ještě rád vrátil k jednomu, možná z nejdůležitějších postřehů, které jsem si odnesl ze svého rozjímání nad otázkami o postmoderní době, a tím je nutnost výchovy k posilování, rozvíjení a kultivování kritického myšlení. Takže ještě jednou, cože to vlastně je to kritické myšlení. Je to schopnost vyvozovat logické souvislosti a na jejich základě umět eliminovat polopravdy nebo zkreslené informace, jimiž je dnešní svět doslova prošívan. Zdá se mi, jako by se tato důležitá lidská schopnost v naší populaci stávala čím dál vzácnější a obávám se, aby se jednoho dne neobjevila v knize ohrožených druhů. Nacházíme se totiž v období silně se zrychlujícího životního stylu, který spolu s globalizací a obrovským nárůstem informací způsobuje roztříštěnost a fragmentaci celého našeho života. Myslím tím nejen fragmentaci v oblasti ekonomiky, v oblasti sociální, ale také v oblasti rodinné. Stáváme se svědky a mnohdy také i přímými účastníky selhávání rodin, kdy dochází často k destrukci rodinných rolí a tím také k velkému znejistění budoucnosti. V této souvislosti mě napadá jeden ze známých sociologických výroků této doby, bohužel si nepamatuji, kdo ho pronesl, nicméně se s ním plně ztotožňuji; „*Nic není jisté, tak jako to, že existuje nejistota.*“

5.2 Rituály spojené s koncem života v současnosti

Každý člověk, ostatně jako všechny živé organismy, se nejprve narodí, potom dospěje, s přibývajícím časem postupně stárne, aby nakonec zemřel. Smrt patří k životu, bez ní by lidský život nemohl být příběhem. Můžeme říci, že právě díky smrti má život svoji neopakovatelnou hodnotu. Přesto nás vědomí naší smrtelnosti pronásleduje takřka celý život a naplňuje nás pocity zvláštních obav a úzkostí. Místo toho abychom smrt ve stáří chápali,

jako přirozenou a normální součást konce života, bereme ji často za tragickou událost a selhání medicíny. Tím, že si smrt nepřipouštíme a nepočítáme s ní, býváme často překvapeni, když jsme s ní tváří v tvář konfrontováni. V takových chvílích se potom může stát, že se pohřební rituál jeví jako záležitost velmi bolestivá a do jisté míry i trapná. Tyto důvody spojené s popíráním a přehlížením smrti v naší současné době, mohou stát také z velké části za skutečnostmi, které vedou k odmítnutí pohřebního rozlučovacího obřadu se zemřelým.

I v dnešní době jsou lidé, kteří se již během svého života vyjadřují k tomu, jaký by chtěli mít pohřeb a kde by chtěli být pochováni. Ovšem daleko větší část z nás je přesvědčena, že má ještě dost času se takovými otázkami zabývat. O to větší bývá nejistota pozůstalých, když jsou nuceni rozhodnout, jaký pohřeb mají uspořádat. Většinou to potom dopadá tak, že se zpravidla rozhodnou podle stávajícího dominantního a společensky uznávaného pohřebního rituálu, který je běžný pro konkrétní lokalitu a společenskou komunitu. (H. Haškovcová, 2007)

Považuji za velmi důležité zmínit jeden z podstatných faktorů, který ovlivňuje dnešní postoje většiny evropských společností k pohřebním rituálům, a tím je vliv sekularizace společnosti. V tomto směru lze chápat sekularizaci jako proces vydělení světského života od náboženských norem a povinností, kdy zároveň dochází k úpadku náboženského přesvědčení a k postupnému mizení všech forem náboženského rituálního chování z běžného života. Avšak i přes sekularizaci některých pozdně moderních společností, se většina pohřbů v západní, ale i tradičně více volnomyšlenkářsky laděné severní Evropě, odehrává velmi často na náboženské bázi. Vypadá to, jako by si zde církve stále držela monopol na smrt.

V Českých zemích s historicky katolickou tradicí se přesto započalo se sekularizací společnosti již před vznikem samostatné první republiky, o čemž svědčí mimo jiné i poměrně rychlé rozšiřování křesťanských obřadů po roce 1919. Během druhé poloviny dvacátého století, podle nového socialistického vzoru, docházelo k dalšímu posilování tohoto trendu za přispění zavádění tzv. *občanských pohřbů*, které měly postupně zcela nahradit církevní pohřební obřady. V této souvislosti je třeba zmínit, že občanské pohřby byly poměrně úspěšně zastoupeny především ve velkých městech a regionech, kde po válce došlo ke zvýšené migraci obyvatel. Ani bezprostředně po roce 1989, kdy se změnilo zásadním způsobem

bem politické klima v zemi, nedošlo k žádným výraznějším změnám běžné společnosti v postojích k církvi a tím ani k zásadním změnám způsobu vykonávání pohřebních rituálů.

Postupem času s blížícím se koncem druhého tisíciletí se přece jenom začal výrazněji projevovat v naší zemi neblahý zvyk, kdy se začíná ve stále větší míře prosazovat pohřbívání bez jakéhokoliv kolektivního obřadu. Tento trend je zvláště překvapující v porovnání se zeměmi, kde by zrušení posledního rozloučení v podobě pohřebního obřadu bylo zcela nemyslitelné. Zkusme se tedy trochu zamyslet nad důvody, které vedou českou společnost k tomuto historicky i kulturně ojedinelému přístupu k mrtvým. Pravděpodobně tím nejhlavnějším důvodem by mohla být skutečnost, která se pojí s historickými kořeny převážně proticírkevního smýšlení značné části obyvatelstva českých zemí. Většina pozůstalých odmítá církevní pohřební obřady proto, že se aktivně neúčastní církevních bohoslužeb. Zrovna tak odmítají i občanské pohřby, neboť z jejich pohledu postrádají duchovní rozměr. Podobně vnímají i neosobní smuteční proslov profesionálního řečníka, který zemřelého nikdy neviděl, a proto jeho řeč nemůže znít přesvědčivě. (O. Nešporová, 2008)

Kromě těchto zmíněných důvodů by možná mohla sehrát i jistou roli stránka ekonomická. Z vlastní nedávné zkušenosti, kdy jsem zařizoval pohřební obřad pro zemřelého otce, vím, že běžná cena celého obřadu včetně následné kremace se pohybuje někde v rozmezí 15 – 30 tisíc korun. Možná se někomu může zdát tato cena vysoká, já si ovšem myslím, že v porovnání s běžnými náklady na pohřební obřady v jiných zemích, tvoří naše náklady pouze zlomek těch zahraničních. Proto jsem přesvědčen, že důvody ekonomické jsou jen zástupné a ty důležitější bych hledal spíše v rovině psychologické. Zdá se mi totiž, že mnozí pozůstalí upouštějí od kolektivní formy pohřebních rituálů zejména proto, že se obávají svého vlastního strachu a úzkosti. Chtějí se tak vyhnout nepříjemné situaci a odmítají být konfrontováni se svými emocemi během vlastního obřadu. To je však z dlouhodobějšího pohledu špatné řešení, neboť v takovém případě nedostatečným způsobem proběhla přechodová fáze rozloučení a dotyčným můžou hrozit v budoucnu následné psychické problémy. Naopak dodržování, tradicemi prověřených pohřebních rituálů, může pozůstalým pomoci strukturovat jednotlivé fáze truchlení a tím následně pomoci k lepšímu zvládnutí stresových stavů.

Důležitou příčinou, vedoucí k zredukování či dokonce k úplnému zrušení pohřebních rituálů jsou vždy společenské změny. V současné společnosti je velice rozšířený individualismus a ten bývá vždy spojován s vytrácením vzájemné solidarity a oslabováním sociální

soudržnosti. Tradiční kolektivní rituály jsou na ústupu a místo nich se objevují intimnější obřady, kterých se mnohdy účastní pouze rodinní příslušníci a nejbližší přátelé. Dnešní člověk, žijící v našem geopolitickém prostoru, už nevěří, že by měl způsob pohřbu nějaký zásadní vliv na další posmrtný život zemřelého. I to může být jeden z důležitých momentů, který má vliv na rozhodnutí pohřební obřad vypustit. Pokud se k této skutečnosti přidá ještě fakt, že v naší společnosti chybí dostatečný sociální tlak, který by je k tomu přiměl, je celkový obraz zřejmý. (O. Nešporová, 2008) Zrychlující se životní tempo se tak odráží nejen v našich životech, ale i v celém našem přístupu ke smrti a zacházení s ní. Měli bychom se pokusit alespoň na chvíli zklidnit svoji mysl a podívat se jakým způsobem prožíváme umírání, smrt a poslední rozloučení se svými blízkými.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

6. KVALITATIVNÍ VÝZKUM

Tato praktická část mé výzkumné práce úzce souvisí s částí teoretickou, neboť některé její myšlenky vycházejí z prostudované literatury, o níž se zmiňuji v předchozích kapitolách. Ve výzkumné části tak doplňuji již zmíněná fakta získaná analýzou textů o rozhovory s respondenty a s vlastní introspekci.

Ke své výzkumné práci jsem zvolil kvalitativní metodologii, neboť ji považuji pro tento druh výzkumu za nejvhodnější. Tématu umírání, smrti a pohřebních rituálů se tak mohu věnovat hlouběji a lépe tak pochopit zkoumanou oblast. Výhodou kvalitativního výzkumu je to, že dopředu neomezuje počet sledovaných proměnných a vztahů mezi nimi, čímž je umožněno komplexnější porozumění studovaného problému. Nevýhodou je silná redukce v počtu sledovaných jedinců, což problematizuje zobecnění získaných poznatků. Zatímco v kvantitativním výzkumu testujeme dopředu dané hypotézy, v kvalitativním výzkumu jde o vyvážení hypotéz či teorií, o hledání struktury, pravidelnosti či zákonitostí v získaných datech. (Disman, 1993)

S kvalitativním výzkumem bývá spojováno několik přístupů, které obvykle vymezují jeho hrubé uspořádání. V odborné literatuře se často uvádí několik základních typů výzkumů v rámci kvalitativního přístupu, ovšem s poznámkou, že u některých autorů se může toto dělení i velmi výrazně odlišovat. Svoji výzkumnou práci bych mohl nespíše zařadit do skupiny etnografického kvalitativního výzkumu, který bývá založen jednak na terénním zkoumání, ale skládá se i z dalších velmi důležitých složek, a to především z pozorování, rozhovorů a analýzy různých dokumentů. Cílem takového výzkumu je získání širšího, holistického pohledu na společnost, instituce či určité skupiny lidí. Tento přístup odráží široké spektrum zájmů, zkoumá jedince, skupiny, obsahy a formy jejich myšlení, interakce a sociální praktiky. (J. Hendl, 2005)

Obecně si myslím, že témata rituálů a rituálního chování při umírání, smrti a posledním rozloučení se zemřelým, naše dnešní společnost do značné míry tabuizovala a samotnou smrt raději přenechala odborníkům. To však sebou přináší tu skutečnost, že se běžná smrt a s ní spojené fenomény stávají téměř neviditelné pro náš reálný svět. Čím dál více nabývám přesvědčení, že v současném stále se zrychlujícím životním tempu mají přechodové rituály spojené se závěrečnými etapami života člověka a následné loučení se zemřelým své nezapustitelné a velmi důležité místo. Dávají mnoha skutečností vyšší smysl a řád, a zároveň

plní funkci jakési záchranné brzdy. Je zřejmé, že se životy v naší postmoderní společnosti postupně dostávají na pomyslnou křižovatku naší další existence na tomto světě. Záleží jen na nás, pro jaký osud se rozhodneme. Když jsem stál před rozhodnutím, jaké téma si vyberu pro svoji výzkumnou práci, padla moje volba právě na tuto oblast. Nechtěl jsem však jen potvrzovat a vyvracet hypotézy na základě získaných statistických hodnot, ale chtěl jsem se pokusit o jakousi hlubší sondu do několika lidských duší a také je porovnat se svými retrospektivními zážitky s umíráním a smrtí mého otce. Rozhodl jsem se tak ve své práci zaměřit svoji pozornost především na problematiku dodržování a praktikování rituálů spojených se smrtí a porovnat dnešní skutečnost s dobou minulou. Zkusit porovnat změny, ke kterým docházelo v běhu času a zároveň se pokusím odhalit příčiny, které vedou k těmto změnám.

6.1 Předmět a cíle výzkumu, výzkumné otázky

Ve svém výzkumu jsem se rozhodl zaměřit na jednotlivé dílčí rituály a rituální chování, jež tvoří celou širokou oblast skupiny přechodových rituálů spojených s koncem života člověka. Přechodových rituálů, které se vztahují k umírání, smrti a k rozloučení se zemřelým. V této praktické části se snažím nejprve o rozdělení jednotlivých rituálů a rituálního chování do pomyslných skupin, rozdělených do tří fází, které podle Gennepa tvoří základní osu přechodových rituálů. Každá z těchto fází má svůj charakteristický typ rituálu.

První skupinu tvoří tzv. **rituály oddělení (odloučení)**. Obecně se jedná o takové aktivity a činnosti, které rituálním způsobem umožňují oddělení člověka od předcházející činnosti nebo od předcházejícího stavu. Pomocí této skupiny rituálů se mění předcházející stav na kvalitativně jiný. Během této fáze dochází k odloučení od stávajících aktivit. Ve své výzkumné práci jsem pro tuto skupinu zvolil všechny aktivity a činnosti vztahující se k období počínajících prvních příznaků procesu umírání, spojených se stavem, při němž dochází k postupnému a nevratnému selhávání životně důležitých funkcí orgánů a tkání až po samotnou smrt člověka. Přičemž se snažím mapovat jak aktivity samotného umírajícího, tak i rituální činnosti nejbližších příbuzných a přátel.

Druhá skupina je tvořena **rituály pomezí (prahu)**. Tyto rituály střední prahové fáze přechodového rituálu označuje Gennep za takové aktivity, které rituálním způsobem organizují průběh určitého mezistavu, který se odehrává mezi minulým a budoucím stavem. V našem případě se bude jednat o časové období, které je na jedné straně vymezeno smrtí člověka a na druhé, časovým úsekem nacházejícím se bezprostředně před samotným po-

hřebním rituálem. Tedy obdobím, které lze charakterizovat jako alegorickou cestu zemřelého z tohoto světa na onen svět. Pro pozůstalé se pak tento stav pomezí vyznačuje především stavem hlubokého smutku, který boří zaběhlé struktury, ale nové ještě nejsou vytvořeny.

Poslední třetí skupinu tvoří **rituály sloučení (přijetí)**. Jsou to takové rituální aktivity, které napomáhají k adaptování člověka na nové aktivity, k lepšímu zvládnutí přechodu a následnému ztotožnění s novým sociálním stavem. V případě této výzkumné práce se bude jednat o veškeré rituály a rituální chování věnované vlastnímu průběhu pohřebního obřadu, smuteční hostině, aktivitám spojeným s místem posledního odpočinku a různým formám projevu zármutku, truchlení a vzpomínek na zemřelé.

V této empirické části se pokouším zaměřit jednak na výskyt a popis jednotlivých typů dílčích rituálů v různých fázích přechodového rituálu konce života, objevujících se v současné společnosti, a zároveň se také pokouším i o jakési srovnání s minulostí. Vycházím totiž z přesvědčení, že současný stav ve společnosti lze poznat především z analýzy historických materiálů, podpořený porovnáváním s dnešní realitou. Cílem výzkumu by měl být pokus o vytvoření ucelenějšího pohledu na probíhající změny v postojích k umírání, smrti a pohřebním obřadům. Případně poznání hlubších příčin tohoto problému, které vedou současného člověka postmoderní doby k tomu, že se snaží ze svého života stále více vytěšňovat myšlenky spojené s těmito fenomény.

Jsem si vědom toho, že rozsah této práce mi zdaleka neumožňuje zabývat se podrobnou a hlubokou analýzou příčin stavu této složité, ale pro život jedince ve společnosti, důležité problematiky. Snažil jsem se nalézt v odborné literatuře podobně zaměřené kvalitativní výzkumy, věnované tématu přechodových rituálů konce života v naší současné společnosti, na které bych mohl navázat, ale bohužel má snaha vyšla naprázdno. Pokouším se tedy o svůj vlastní výzkum a doufám, že si toto téma, najde názorově spřízněné studenty, kteří se také pokusí rozvíjet tuto problematiku kvalitativním přístupem.

Pro lepší orientaci během rozhovorů s respondenty jsem si vytvořil následující strukturu otázek rozdělených do tří skupin, podle jednotlivých fází přechodového rituálu. Otázky sloužily jako dílčí, návodné otázky polostrukturovaného rozhovoru, které mohli respondenti volně rozvíjet a používat tak své aktuální myšlenky, které se jim jevily pro danou oblast z jejich pohledu důležité.

Návodné otázky použité v polostrukturovaném rozhovoru: Otázky první skupiny – rituály a rituální chování mezi umíráním a smrtí.

Kdy jste poprvé myslel/a na smrt a co vzbudilo tuto myšlenku?

Kdybyste věděl/a, že Vám zbývá pár měsíců života, jak byste se je snažil/a prožít?

Když přemýšlíte o vlastní smrti, čeho se nejvíce bojíte?

Jaký je váš postoj k eutanazii?

Má podle Vás utrpení smysl? Jaký?

Jak si přeji jednou zemřít.

Přejete si, aby Vám byl při umírání někdo na blízku? Kdo?

Přejete si po své smrti darovat orgány?

Chtěl/a byste před svou smrtí sepsat závěť?

Otázky druhé skupiny – rituály a rituální chování mezi smrtí a pohřbem.

Co Vás napadne, když slyšíte slovo smrt?

Co si myslíte o životě po smrti?

Přemýšlíte někdy o své smrti? Kdy? Proč?

Čí smrt je podle Vás nejhůře zvládnutelná?

Jak bych chtěl/a být jednou pohřben? (Způsob pohřbu, rakev...)

Otázky třetí skupiny – pohřební rituály, místa posledního odpočinku, truchlení.

Jaký smysl mají podle Vás v dnešní době pohřební rituály? Které jsou podle Vás důležité? Proč?

Jaká byla tradice pohřbívání ve vaší rodině? Změnila se během vašeho života? Jak? Proč?

Jak byste vy projevili zármutek nad smrtí vašeho blízkého člověka?

Máte vy sám/a nějakou představu o svém vlastním pohřbu? Pokud ano, popiš. (Obřad anone, civilní, církevní, řečník, kněz, bez řečníka)

Jak si představujete místo vašeho posledního odpočinku? (Hrob, urnový háj, rozptylová loučka...)

Přejete si smuteční slavnost? Jakým způsobem by se měla uskutečnit?

Jak byste chtěl/a aby si Vás lidé po vaší smrti pamatovali?

Takto sestavená struktura návodných otázek se mi velmi osvědčila, protože mi do značné míry pomáhala držet se schématu i při velmi dlouhých rozhovorech, které se někdy odvíjely poněkud jinými cestami, než jsem původně předpokládal. Nechtěl jsem však pokaždé zasahovat do plynoucího rozhovoru, neboť jsem předpokládal, že když poskytnu respondentům volnější prostor, dozvím se možná i nějaké zajímavé myšlenky na toto složité téma

6.2 Metody získávání dat

U etnografického přístupu kvalitativního výzkumu si můžeme metody sběru dat představit jako určité postupy či kroky, při nichž se snaží humanitně zaměřený výzkumník rozkrývat, odhalovat a posléze interpretovat skutečnosti, které vytvářejí sociální realitu v konkrétním společenství. Vzhledem k tématu své výzkumné práce, jsem si zvolil tyto základní metody kvalitativního sběru dat:

• Metoda moderovaného rozhovoru (polostrukturované interview)

Rozhovory patří mezi nejvýhodnější, ale zároveň i mezi nejobtížnější metody pro získávání kvalitativních dat. Polostrukturovaný rozhovor bývá obvykle označován za nejvíce používanou metodu interview. Vyžaduje oproti nestrukturovanému rozhovoru složitější přípravu, kdy si vytváříme nějaké konkrétní schéma, které obsahuje okruhy otázek, na které je třeba se v průběhu rozhovoru respondenta ptát. Při svém výzkumu, jsem si tedy návodné otázky připravil již před rozhovorem. Během samotného interview jsem se snažil do něho zasahovat jen velmi málo, aby byl zachován co nejpřirozenější průběh. Otázky tak mohli plynule měnit své pořadí. Stávalo se, že respondent sám odpověděl na otázku dříve, než byla položena. Často jsem také do probíhajícího hovoru nezasahoval záměrně, neboť jsem předpokládal, že by se mohl respondent spontánně rozhovořit a vytvořit tak zajímavou myšlenku, kterou bych následně mohl použít k ozřejmění zkoumaného tématu. Hned v úvodu každého rozhovoru jsem se snažil dotazované osoby zasvětit do účelu výzkumu a zároveň se jim pokusil vysvětlit problematiku přechodových rituálů, s jejich strukturou, dělením a funkcí, kterou zastávají v životě člověka. Takovýmto způsobem pomocí návodných otázek probíhaly všechny rozhovory, s výjimkou polostrukturovaného rozhovoru, který jsem vedl

s knězem Oldřichem. V tomto případě se odvíjely hovory na téma rituálního chování v období umírání, smrti a pohřebních obřadů v poněkud volnější formě a podstatné myšlenky, které vyplynuly během našeho rozhovoru, uvedu odděleně od ostatních polostrukturovaných rozhovorů ovlivněných návodnými otázkami. Všechny dotazované jsem požádal, zdali bych mohl k záznamu našeho rozhovoru použít záznamové zařízení, v našem případě zvukový záznamník. Respondenty jsem také ujistil, že veškeré záznamy mnou pořízené zůstanou anonymní, že budou použity jen za účelem mé výzkumné práce a že před vlastním publikováním sdělených informací je znovu požádám o autorizaci přepsaných rozhovorů. Při každém rozhovoru, který jsem natáčel na zvukový záznamník, jsem si u jednotlivých otázek pořizoval drobné poznámky, jakési značky důležitosti, abych věděl, na které otázky dotazovaný kladl důraz a která ho naopak zcela mýjela. Rozhovory jsem většinou ukončil, když jsme téma vyčerpali, nebo když se začaly odpovědi opakovat. Rozhovory s respondenty probíhaly v období od ledna do dubna 2009 a trvaly cca od 70-120 minut.

• **Metoda pozorování – introspektivní metoda (retrospekce)**

Introspektivní přístup má v historii i současnosti kvalitativního přístupu svoje nezastupitelné místo. Zvláštní postavení introspektivních metod je dáno mimo jiné tou skutečností, že i výzkumník, tak jako každý jiný člověk, provádí sebereflexi. Jednu z metod, kterou jsem se rozhodl použít ve své práci je retrospekce. Retrospekci si můžeme představit jako určitou alternativu ke klasické přímé introspekci, která je charakterizována jako introspektivní pozorování, které provádíme až po proběhnutí zážitku. Tímto způsobem pozorujeme to, co v nás uskutečněný zážitek zanechal, a pracujeme tak, jednak se vzpomínkovým materiálem a také s materiálem, který vzniká při aktivaci vzpomínky a jejím aktuálním znovuprožitím. (M. Miovský, 2006) K tomu, abych se pokusil získat celkový, holistický pohled na zkoumané téma rituálů spojených s koncem života člověka, jsem do výzkumné části zařadil kromě polostrukturovaných rozhovorů s respondenty a obsahovou analýzou textů i svůj vlastní introspektivní pohled na toto téma, kde jsem čerpal mimo jiné i ze zážitků s umíráním a smrtí svého otce.

• **Obsahová analýza dokumentů (veřejné a soukromé dokumenty)**

Samotné dokumenty mohou tvořit buď samostatný datový podklad výzkumu, nebo jako v případě této práce mohou doplňovat data, získaná jinými cestami, například pozorováním a rozhovory. Zvláštnost práce s dokumenty spočívá v tom, že tyto materiály existují nezá-

visle na nás, my je nevytváříme, pouze je musíme shromáždit a vytřídit podle obsahu. Pro zpracování dat jsem použil metodu obsahové analýzy, která se v humanitních vědách poslední dobou stále častěji využívá ke zkoumání písemného nebo vizuálního materiálu. Cílem obsahové analýzy je hledat význam v jazykovém materiálu, který reprezentuje lidské komunikační procesy. (Š. Švec, 2005) Při zpracování dat mi nešlo ani tak o četnost opakujících se rituálů, které bych následně mohl kvantifikovat, ale především o samotný jejich výskyt, ať již v jakékoliv podobě. Ke sběru potřebných dat jsem využíval, jak textů v odborné literatuře, tak také i soukromou korespondenci, výhradně z rodinného archivu. K tomu kroku mě vedli zejména etické důvody.

6.3 Výzkumný vzorek

K výběru respondentů jsem zvolil, vzhledem ke zvolenému tématu výzkumu, metodu záměrného výběru. Nejprve jsem se snažil vybírat výzkumný vzorek z okruhu svých známých. K tomu mě vedla především moje představa, že člověk, se kterým se delší dobu znám, bude sdílnější a otevřenější ve svých odpovědích, a že by tudíž i takto zaměřená práce mohla být zajímavá. Po několika neúspěšných rozhovorech, jsem dospěl k názoru, že musím respondenty do svého výzkumného vzorku přece jen pečlivěji vybírat. Moje dosavadní neúspěchy nepramenily z toho, že by respondenti nechtěli na některé otázky odpovídat, ale že získané odpovědi byly, buď všechny velmi podobné, nebo že na ně dotazovaní nebyli schopni odpovídat pro nedostatek zkušeností s umíráním a se smrtí.

Rozhodl jsem se tedy přehodnotit svůj původní záměr a vybírat i mezi profesionály, kteří běžně přicházejí do styku s umírajícími a se smrtí. Druhým důležitým kritériem pro moji volbu, měla být jednak určitá názorová vyhraněnost dotazovaných a také jejich zkušenosti s úmrtím blízké osoby v nedávné minulosti. Nakonec jsem do svého výzkumného vzorku vybral pět osob, které byli ochotni podílet se na mém výzkumu. Všichni dotazovaní žijí v Královéhradeckém kraji a jejich věk se pohybuje v rozmezí od 38 do 71 let. Tři z nich mají ukončené vysokoškolské vzdělání humanitního směru. Dva z nich jsou středoškoláci.

Z těchto pěti osob, se dvě běžně ve své profesi setkávají se smrtí a umírajícími. Kněz Oldřich, při zaopatřování umírajících a během pohřebních obřadů a zdravotní sestra Renata, která již několik let pracuje v hospicovém zařízení, kde pomáhá terminálně nemocným pacientům. Tyto dva profesionály doplňuje trojice respondentů, kteří všichni nedávno zaži-

li smrt blízkého člověka. Východní filozofií ovlivněný cvičitel jógy Josef, který jak sám uvádí, neměl k smrti moc daleko. Křesťansky orientovaný mystik a umělec Ladislav, jež podle svých slov myslí na smrt takřka neustále a ateisticky zaměřená Jana, která když slyší slovo smrt, tak cítí smutek, prázdnotu a bolest. Tento poněkud pestrý vzorek respondentů do jisté míry odráží i dnešní názorově nevyhraněnou postmoderní společnost. Přehledná charakteristika výzkumného vzorku je uvedena v níže uvedené tabulce.

respondent	věk	vzdělání	rodinný stav	počet dětí, jejich věk	profese	duchovní zaměření
Oldřich	44	VŠ	svobodný	0	kněz	katolík
Renata	38	VŠ	rozvedená	1 (10)	zdr. sestra	katolička
Ladislav	47	VŠ	rozvedený	0	vychovatel	mystik
Josef	71	SŠ	manželství	2 (48, 39)	důchodce	jogín
Jana	38	SŠ	partnerství	1 (6)	asistentka	ateistka

Tabulka I : Charakteristika výzkumného vzorku.

Výběr vzorku respondentů účastnících se polostrukturovaných rozhovorů a tvořících součást výzkumné práce, ještě doplňuje moje osoba, jež provádí retrospekci vlastních prožitých událostí spojených s odchodem blízké osoby.

6.4 Validita, triangulace a zpracování kvalitativních dat

Kvalitativní postupy vyžadují poměrně přesný popis dat. Různými metodami sběru dat, tak získáváme cenný materiál o zkoumané realitě. Validita výzkumu závisí z velké části na skutečnosti, jak pravdivě výzkum reprezentuje zkoumaný jev a jak pravdivě ho umí výzkumník doložit. Podle Hendla, jde při kvalitativní analýze především o systematické, ne-numericke organizování dat, s cílem odhalit témata, pravidelnosti, formy, kvality a vztahy. (J. Hendl, 1997). Validitu přitom ovlivňuje hned několik faktorů. Rozhodující je ale především kvalita získaných dat, způsob jejich zpracování a konečná prezentace výsledků výzkumníkem. Ke zkreslení může dojít, a také často dochází, díky jednostrannému pohledu, když výzkumník vybírá pouze ta data, která zapadají do jeho koncepcí, která ho přitahují a zdají se mu významná. Na druhou stranu je dlužno podotknout, že úplná eliminace zkreslení dat výzkumníkem je prakticky nemožná. Důležitou metodou validizace je triangulace.

Tato metoda se vyznačuje hledáním a určováním pozice předmětu výzkumu prostřednictvím tří a více různých zdrojů dat, úhlů pohledů, měření, postojů, výzkumníků atd. (M. Miovský, 2006)

Pro validizaci ve své práci jsem použil triangulaci metod získávání dat, kdy jsem použil metodu pozorování, vlastní retrospekce, metodu polostrukturovaných rozhovorů a metodu analýzy dokumentů z dostupných zdrojů. Všechny výše uvedené metody jsem již více zmínil v kapitole: Metody získávání dat. Chtěl bych se zde pouze více zmínit o získávání a zpracování dat prostřednictvím polostrukturovaných rozhovorů. Rozhovory jsem pořizoval na mp3 audiozařízení a zároveň si během hovoru zaznamenával drobné poznámky k odpovědím, které jsem pokládal za důležité pro výzkum. Zejména to platilo v případě volnějším rozhovorů s knězem Oldřichem. Rozhovory s ním měly poněkud jinou strukturu, a proto jsem se nakonec rozhodl uvést přepisy jeho rozhovorů v následující kapitole odděleně od ostatních respondentů. Transkripci jsem nepožizoval doslovnou. Text byl zčásti upraven, zbaven slovní vaty a některé nepodstatné pasáže byly vypuštěny. Přesto jsem se snažil o zachování autentičnosti výpovědí, a proto je také ponechal v hovorové řeči. Na konci každé skupiny rituálů a jednotlivých tematických otázek, jsem pro lepší přehlednost analyzoval text a provedl redukci do podoby zhuštěných indukovaných kategorií, které lépe vystihují probírané téma a je možno s nimi dále pracovat. Nakonec jsem přepsané rozhovory opět zkontroloval s dotazovanými, požádal je o případné doplnění nebo korekturu a následně také o autorizaci.

6.5 Výzkumná zjištění a analýza dat

6.5.1 Obsahová analýza dokumentů

Ke sběru potřebných dat jsem využíval zejména textů z odborné literatury, vztahující se ke konkrétním rituálům a rituálnímu chování dané skupiny odpovídající příslušné fázi (oddělení, pomezí, sloučení). Zvlášť je uvedený tradiční přístup a přístup praktikovaný v současné době. Takto jsou rozděleny i analyzované indukované kategorie.

Rituály a rituální chování v období mezi umíráním a smrtí (rituály odloučení).

Jak jsem se již dříve zmínil, umírání bývalo často událostí veřejnou a rituály s ním spojené umožňovaly lidem lépe se vyrovnat se světem, jak v rovině náboženské, tak i světské. Podle tehdejších zvyklostí bývalo velmi důležité, aby byl umírající v okamžiku smrti usmí-

řen s Bohem, ale i s rodinou a také se všemi lidmi, s kterými běžně přicházel do styku. Proto podstupoval celou řadu rituálních úkonů, provázejících jeho poslední chvíle života. V těchto posledních rituálech se tak prolínaly různé aspekty, jak z duchovní oblasti, tak i ze světského práva. V křesťanské společnosti se tak významným způsobem zformovaly rituály umírání a smrti do jakéhosi stabilního rámce, který tvořily tyto rituály:

Rituál posledního pomazání

Rozloučení svátostí „*posledního pomazání*“ probíhalo přesně definovanými rituálními úkony, slovy a gesty. Umírající se snažil odejít ze světa se všemi usmířen. Tento obřad se vykonává i dnes, ale v jiné podobě a za trochu jiným účelem. V současné době bývá zatížen stále mnoha nedorozuměními. Lidé mu sice stále ještě říkají prostě „*poslední pomazání*“ nicméně církve se již dnes tomuto označování spíše brání a označuje ho jako „*pomazání nemocných*“. Rozdíl totiž spočívá v tom, že svátost pomazání nemocných může nemocný přijmout i vícekrát za život. Vždy, když se jeho stav výrazně zhorší. Neznamená to však, na rozdíl od dob minulých, že se tedy jedná o akt bezprostřední přípravy na smrt.

Rituál požehnání

K tradičním obřadům umírání v domácím prostředí patřilo vždy také dávat všem členům rodiny, především potom dětem, požehnání. V dřívějších dobách patřilo k velké hanbě, když by se dětem nedostalo od jejich rodičů požehnání. Přitom například v některých krajích v Čechách bylo při samotném aktu žehnání ještě nutno dodržovat některé rituální úkony, jinak by žehnání nemuselo být platné. (A. Navrátilová, 2004)

Rituál loučení

Také rituály loučení hráli významnou roli při umírání nemocného. Člověk se na smrtelné posteli loučil se svoji rodinou a přáteli, které zároveň také žádal o odpuštění. Umírající se snažil vypořádat všechny své závazky, jak se členy rodiny, tak také i se svými sousedy a s obcí. V lidovém povědomí bylo také jasně známo, že by měl umírající člověk ještě za svého života vyřídit všechny své záležitosti ohledně rodinného majetku, včetně peněz a šperků. Kromě těchto všech „povinností“ které měl umírající před svou smrtí vykonat, měla podle lidových tradic velkou důležitost i jeho poslední vyřčená slova a přání, která pronesl na smrtelné posteli. (A. Navrátilová, 2004)

Rituál posledního pořízení

Poslední pořízení neboli také testament, poslední vůle či závěť, je v podstatě právní akt, kterým se umírající majetkově vyrovnává se svými blízkými. Testament většinou pořizoval umírající až těsně před svou smrtí, kdy už on sám tušil svůj neodkladný konec. Autor závěti se snažil rozdělit veškerý nemovitý i movitý majetek podle svého svědomí a také většinou v souladu s tím, co od něho okolí očekávalo. Takto sepsaná závěť bývala podepisovaná svědky a potom ukládána na radnici či rychtu, aby po smrti hospodáře mohlo být učiněno spravedlnosti zadost. (A. Navrátilová, 2004)

Zhruba takovýmto nebo podobným způsobem byly prováděny některé významné rituály, a to jak samotným umírajícím, tak také i jeho nejbližšími v období mezi umíráním a smrtí v minulosti.

Poněkud složitější je pohled na rituály či rituální chování v období mezi umíráním a smrtí v naší současné době. V tomto výzkumu se zaměřím na nemocné v terminální fázi, jejichž nemoc již nereaguje na kurativní léčbu a zároveň jejich péče probíhá v hospicovém zařízení.

Jsem přesvědčen, že některé skupiny rituálů, které se objevovaly v tomto období v minulosti, jsou i u současných umírajících pacientů přítomny, avšak v jiné modifikované podobě. Například rituály loučení jistě i dnes stále sehrávají svou významnou roli. Pouze vlastní akt loučení se již neodehrává na smrtelném lůžku v prostředí domova, ale téměř výlučně v nemocničním či hospicovém prostředí, alespoň u umírajících pacientů v terminálním stadiu. Skutečnost, že naše společnost smrt částečně tabuizovala a učinila ji neveřejnou, se promítla i do samotných rituálů loučení, neboť vlastní okamžiky loučení probíhají zcela určitě v daleko intimnější podobě, než tomu bývalo dříve. Při konečném aktu umírání a smrti bývá často u pacienta jen velmi málo lidí, mnohdy však jen někdo z ošetřujícího personálu. Důvodů, proč tomu tak je, může být mnoho, ale ten hlavní je myslím v našich hlavách.

Kromě již zmíněné skupiny rituálů jsou ostatní buď zcela potlačeny, vzhledem k velmi zvýšené absenci víry v naší současné společnosti nebo jsou přetransformovány do jiné podoby a významu. Například závěť. Neřekl bych, že by se dnešní podoba závěti podle současného občanského zákoníku zcela vytratila z našich životů, jen si myslím, že již nehraje tak zásadní roli, jako tomu bylo v dobách minulých, kdy poslední pořízení patřilo

k zásadním a podstatným strukturám sociálních a morálních regulativů života nejen samotné rodiny, ale i celé obce.

Dříve byly obřady a ceremonie spojeny daleko více s celou tehdejší kulturou a hlavně s náboženstvím. To však neznamená, že dnešní člověk může žít zcela bez jakýchkoliv rituálů a obzvláště pak v takových chvílích, jako jsou přechodové krize, spojované s koncem životní poutě, a to jak pro samotného umírajícího, tak i pro jeho blízké. Podle J. P. Grunda proces modernizace rituálů neznamená ústup rituálů ze života společnosti, vede pouze k přeměně jejich obsahu a forem. Jednou z hlavních příčin setrvalosti rituálů je jejich odlehčující a integrující funkce, a to i přesto, že v řadě případů ztratily svoji posvátnost a představují tak do značné míry pouze jakousi stereotypizaci činností, která však obsahuje svoji důležitou symboliku. Právě tato převaha symbolického nad technickým je to, co odlišuje rituál od zaběhnutých stereotypních jednání. Symbolický význam rituálního chování ani nemusí být jasně nebo uvědoměle vytvořen, záleží však na tom, jak symbolický význam jednotliví aktéři vnímají a jakým způsobem ho hodnotí. Původní rituály tak bývají nahrazovány spíše ritualizovanými činnostmi, kdy posvátné ustupuje do pozadí. Takovéto činnosti se potom pro dnešního člověka stávají smysluplné, protože mu dodávají větší pocit bezpečí. (J. P. Grund, 1993)

To se může projevat mnoha různými způsoby. Počínaje tím, že si takový člověk striktně časově rozplánuje, co musí během dne zvládnout, nebo například tím, že se snaží v pravidelných intervalech psát svůj vlastní deník pocitů a nálad, které prožívá. Může se také v pravidelném čase oddávat modlitbám, meditacím či jiným formám rozjímání. Jindy může docházet k pravidelně se opakujícím potřebám intimních kontaktů či potřebám sdílet své existenciální otázky s osobou duchovně blízkou. Mnozí myslí i na smrtelné posteli na to, jak by měl probíhat jejich vlastní pohřeb, kde by si přáli, aby spočinuly jejich ostatky, aby jejich pohřeb nestál pozůstalé mnoho peněz a mnoho dalších podobných úvah.

Takových osobních rituálů je jistě celá řada a mají své místo ve významných životních okamžicích člověka, především v období krizí, nejistot a zásadních změn. Tyto rituály či rituální chování se mohou projevat do jisté míry právě jako určité tlumící stabilizátory chování, mohou zvyšovat solidaritu mezi aktéry a zároveň i přispívají k utváření vzájemných vztahů. Velmi důležité v souvislosti s rituálním chováním umírajících je také uvědomit si v jaké fázi procesu umírání se právě dotyčný nachází, protože právě ony fáze, tak jak je nastínila ve své práci Dr. Kübler-Rossová, bývají klíčové pro průběh procesu umírání.

Člověk, který již dospěje do poslední fáze smíření, může užívat každé chvíle, kdy může být se svými blízkými, radovat se z nějaké maličkosti, a přitom už může být nakročen ke klidnému odchodu. V takových chvílích se už většinou nejedná o obavy umírajícího, ale o obavu jeho blízkých, o jejich strach z umírání. (D. Vodáčková a kol., 2007)

Indukované kategorie

Tradice :

Rituál posledního pomazání, rituál požehnání, rituál loučení, rituál posledního pořízení.

Současnost :

Dochází k modernizaci rituálů, přeměna obsahů a forem, původní rituály bývají nahrazovány ritualizovanými činnostmi, ústup od posvátna.

Meditace, modlitba, rozjímání, psaní deníků, záznamy pocitů a nálad, potřeba intimních kontaktů, sdílení existenciálních otázek, myšlenky na vlastní pohřeb, radost z maličkostí.

Rituály a rituální chování v období mezi smrtí a pohřbem (rituály pomezí)

Čas mezi smrtí a pohřbem býval obdobím, které bylo tradičně vyhrazeno oznámení úmrtí a přípravám k pochování mrtvého, k čemuž patřilo i přijímání soustrastných návštěv a přání. Toto období bylo také spojováno s odpovědností pozůstalých za splnění všech úkonů, které byly důležité k důstojnému rozloučení se zemřelým člověkem a měli zároveň napomoci k jeho cestě do zázvěti. Podle toho, jak předepisovaly tradice a víra, měl být zemřelý připraven k symbolickému i reálnému vyloučení ze světa živých. Důležitost tohoto období spočívala již od starých předkřesťanských dob v přesvědčení, že od chvíle smrti až do rituálního pohřbení je nebožtík neustále obklopen zlými duchy a démony, proti kterým je potřebné se bránit. Tento jeho přechodový stav představoval vždy i reálnou hrozbu pro pozůstalé. Proto byly přípravy k vlastnímu pohřbívání spojovány s celou řadou magických, očistných a ochranných rituálů, které se měly jednak postarat o tělo zemřelého, ale současně i zklidnit jeho duši, aby neměla důvod vracet se zpátky na zem. K tomuto cíli směřovaly všechny činnosti spojované s úpravou nebožtíkova těla, včetně jeho uložení do rakve a přesunu na hřbitov. (A. Navrátilová, 2004)

Smrt zemřelého byla oznamována vyzváněním kostelních zvonů. Bezprostředně po smrti se v místě zemřelého rozeznělo „*zvonění umíráčku*“ na jehož zvuk se lidé zastavovali a modlili. Podle starých tradic se smrt hospodáře také oznamovala koním, psovi a včelám.

Smrt hospodyně pak drůbeži a dobytku, který opatrovala. Všechny další činnosti, které potom následovali, měli společný základ ve víře v posmrtný život a v možný návrat duše zemřelého.

Otevírání okna

Rituál otevírání oken, ale i sundávání pokliček z hrnců se prováděl z obavy, aby se duše zemřelého neusídlila někde v domě. Proto se hned po úmrtí otevírala v místnosti zemřelého okna, aby jeho duše mohla místnost snadno opustit. Avšak na druhou stranu lidová tradice hovoří o tom, že duše zemřelého setrvává až do pohřebního obřadu u těla zemřelého. Podle toho se také s tělem zacházelo. Byla mu projevována co největší úcta, aby se nezpůsobila jeho nespokojenost.

Zastavování hodin, zahalování zrcadel a obrazů

Tyto rituály se na mnoha místech naší země, zvláště na venkově praktikují v podstatě dodnes. Tato činnost bývala vysvětlována jako jisté projevy úcty a smutku k zemřelému. Podle starých představ se kdysi také věřilo, že duše má schopnost vidět ve svém odrazu v zrcadle dvojníka a odvést ho do záhrobí. Ze stejných důvodů se také zemřelému zatlačovaly oči, aby si nemohl vyhlédnout někoho z rodiny a vzít si ho s sebou. Nejen však oči, ale i ústa byla nebezpečná, neboť také ona mohla někoho vtáhnout s sebou. Proto se podvazovala brada zemřelého šátkem, který měl potom kouzelnou moc. (A. Navrátilová, 2004)

Omývání těla zemřelého a jeho přípravu do rakve

Provádění těchto obřadů vždy patřilo k prvořadým povinnostem pozůstalých. Většinou tyto práce vykonávala starší žena z rodiny či příbuzenstva. Nebožtíka umyla, učesala, byl-li to muž i oholila. Umývání mrtvého patřovalo mezi velké projevy úcty. Na základě kontaktní magie se věřilo, že všechny předměty, které přijdou do styku s mrtvým, můžou zahynout. Proto všechny musely jít z domu pryč. Dříve než zemřelého uložili do bíle vystlané rakve, vykropili ji svčnou vodou. Potom teprve nebožtíka oblečeného do svátečních šatů uložili do připravené dřevěné rakve spolu s různými svatými obrázky, růžencem, křížkem či modlitební knížkou. (A. Navrátilová, 2004)

Noční hlídání a držení stráže u zemřelého

Takovýto rituál souvisel s představou, že až do pohřebního obřadu jsou nebožtík i pozůstalí, vystaveni působení temných sil. Protože temné síly působí především v noci, bylo důle-

žité udržovat u hlavy zemřelého nepřetržitě zapálenou svíci tzv. *věčné světlo*. Po celou tuto dobu, až do samotného pohřbu, se u lůžka zemřelého scházeli jeho známí a loučili se s ním. (A. Navrátilová, 2004)

Pro náš současný svět již má význam smrti poněkud jiná rozměr, než tomu bývalo v minulosti. Například sociolog Z. Bauman uvádí, že v postmoderní společnosti nemá smrt stejný význam, jako měla v minulosti, kdy lidé spíše věřili, že v příštím životě budou odměněni nebo potrestáni za to, jak se chovali na tomto světě. Dále tvrdí, že všeobecný úpadek víry v posmrtný život, patrný v západní kultuře, zmenšil schopnost náboženského přesvědčení určovat, jak se máme chovat v tomto životě. To podle něho vede k tomu, že se v postmoderní společnosti lidé zaměřují spíše na vnitřní hodnotu tohoto života, než aby něco investovali do života posmrtného. (S. Payneová a kol., 2007)

Obecně se můžeme shodnout na tom, že v naší, dnešní západně orientované společnosti, zatím nejsou formálně ani věcně zvládnuté bezprostřední chvíle po smrti. Velmi důležitou roli také sehrává skutečnost, jestli pacient zemřel sám či za doprovodu svých blízkých. První okamžiky po skonu blízkého člověka bývají často naplněny bezradností. V těchto momentech psychologové radí, aby na sebe takový člověk nechal působit ticho a zvláštnost tohoto okamžiku. Na průchod otevřeného žalu je ještě čas, nejprve je nutné přijmout ztrátu a pochopit, že se stalo to, co se očekávalo. Reakce na ztrátu mohou být výrazně individuální a bylo by chybou bránit se spontánním projevům prvního smutku. (H. Haškovcová, 2007)

V současné době konstatuje úmrtí vždy lékař podle platných odborných kritérií. V běžné praxi bývá nejčastěji smrt oznamována jako nevratná zástava srdeční činnosti. V případech, kdy se zvažuje odběr orgánů pro potřeby transplantace, se používá kritérií smrti mozku. Když člověk zemře v nemocničním či hospicovém prostředí, je potřeba mu bezprostředně zajistit intimitu a to buď použitím zástěny, nebo převozem do místnosti k tomu určené. Péči o mrtvé tělo následně provádí zdravotní sestra. Její povinností je zavřít zemřelému oči, podvázat bradu, svlečené tělo uložit do vodorovné polohy na čisté prostěradlo a omýt je. Zároveň se také musí postarat o všechny šperky a cennosti, které musí zemřelému odebrat a tuto skutečnost uvést v ohledacím listu a chorobopisu. Zdravotní sestra musí také zajistit náležitou identifikaci zemřelého s hodinou a datem úmrtí. Nakonec je tělo zabaleno do prostěradla a ponecháno dvě hodiny v klidu, buď v pokoji na příslušném oddělení, nebo

ve zvláštní pietní místnosti. Další povinnosti se potom již vztahují jednak k požadovaným administrativním úkonům a také k pozůstalosti. (H. Haškovcová, 2007)

K dalším rituálům tohoto období v současném institucionálním modelu patří povinnost lékaře nebo pověřené osoby neodkladně informovat o úmrtí pozůstalé. Tato oznamovací povinnost je podle současné legislativy uložena zákonem, přičemž je možno zvážit vlastní oznámení, buď formou textové zprávy, nebo zvolit osobnější přístup, rozhovoru lékaře s pozůstalými. Myslím si však, že by si lékař měl vždy najít chvíli času na rozhovor s blízkými zemřelého, a také jim nabídnout možnost posledního rozloučení, pokud to zařízení umožňuje. Poslední dobou se totiž i u nás zavádí do praxe v některých zdravotnických zařízeních, především hospicové péče, forma jakéhosi obřadu posledního rozloučení. Kdy je mrtvé tělo, oblečené do pohřebních šatů odvezeno do zvláštního pokoje, který je pietně vyzdoben květinami, ale i židlemi pro pozůstalé, kteří se tak mohou důstojně rozloučit se svým zemřelým.

Ze zdravotnického zařízení je zemřelý následně převezen pohřební službou dle výběru pozůstalých a ti pak zároveň sjednávají další součásti obřadu bezprostředně předcházející samotnému pohřbu, jako je výběr smutečního oznámení, výběr vlastního pohřebního obřadu, církevního, světského či zcela bez obřadu. Pozůstalí se rovněž rozhodnou pro způsob *pohřbu do země* nebo pro *kremaci* a provedou výběr všech dalších možností a nabídek (typ rakve, hudba, smuteční projev, květinová výzdoba atd.), případně mnoha dalších nadstandardních služeb poskytovaných dnešními pohřebními službami.

Mezi další rituální úkony související s tímto časovým obdobím, patří kromě již zmíněného úmrtního oznámení, obsahující základní údaje o tom kdo a kdy zemřel a kde bude mít pohřeb i kondolenční projev soustrasti. Přestože je možné dnes zakoupit nepřeberné množství prefabrikovaných smutečních přání, jsem přesvědčen, že je vždy lepší napsat projev ručně a projevit tak náležitou úctu k pozůstalým. Za projevy soustrasti se také děkuje a to buď formou ústní či písemnou. Současná praxe uvádí optimální dobu pro vykonání pohřebního obřadu zpravidla pět až šest dní po úmrtí.

Indukované kategorie

Tradice :

Vyzvánění kostelních zvonů, zvonění umíráčku, rituál otevírání okna pro duši, zahalování obrazů a zrcadel, zastavování hodin, omývání těla zemřelého a jeho příprava do rakve, noční hlídání a držení stráže u zemřelého.

Současnost :

V postmoderní společnosti nemá smrt stejný význam jako v minulosti, všeobecný úpadek víry v posmrtný život, lidé jsou zaměřeni na hodnoty tohoto světa, neinvestují energii do posmrtného života, dnešní lidé vytěsňují smrt ze svého okolí, péči o zemřelé přenechávají odborníkům, smrt je institucionalizovaná.

Prohlášení o úmrtí, rozhovor s blízkými zemřelého, možnost posledního rozloučení, odvoz pohřební službou, výběr smutečního oznámení, zajištění pohřebního obřadu u pohřební služby.

Pohřební rituály, místa posledního odpočinku, truchlení (rituály sloučení)

Samotný pohřební rituál začínal obřadným opuštěním domu a následně pokračoval doprovodem zemřelého v průvodu do kostela na mši. Ještě před vynesemím mrtvého z domu se konalo poslední rozloučení s domovem. To spočívalo v tom, že se otevřená rakev s nebožtíkem vystavila někde v komoře nebo síni. Teprve před odchodem z domu se víko rakve přitloukalo. To většinou prováděl kněz, pokud však byl přítomen již v domě smutku. Nebyl-li kněz přítomen, víko rakve obvykle přitloukl někdo z rodiny. Ještě před odchodem z domu se většinou na dvoře shromáždili příbuzní a sousedé, aby se s mrtvým naposledy rozloučili před jeho domem zpěvem a modlitbami. Při odchodu z domu, hrál velmi významnou symbolickou roli práh domu. Tento práh byl vnímán jako důležité hraniční místo jakéhosi předělu, který míval magickou moc. Byl to symbol, ke kterému se vázalo množství přechodových rituálů. Mimo jiné i ten který se vztahoval k rituální očištění domu, prováděné až po návratu z pohřbu a spočívající v důkladném omývání nábytku a všeho s čím zemřelý přicházel do styku, případně také nezbytným vykuřováním kadidlem či jalovcem. Obyčeje konané před odchodem z domu bývaly vnímány jako poslední služba mrtvému. (A. Navrátilová, 2004)

Další průběh rituálu byl vnímán jako poslední cesta zemřelého. Z místa posledního rozloučení před domem, v němž zemřelý kdysi žil, dopravili pozůstalí a smuteční průvod nebožtíka do kostela k zádušní mši a odtud na hřbitov. Ještě před samotným odchodem na hřbitov kněz vykropil rakev svěcenou vodou. Poté se smuteční průvod často s ministrantem

a křížem včele, za vyzvánění zvonů, vydal na cestu ke hřbitovu. Rakev s mrtvým bývala kdysi nesena na márách muži z příbuzenstva zemřelého, jen na větší vzdálenosti byly používány vozy s koňmi. Během této pouti se přítomní truchlící vždy zastavovali a loučili se zemřelým na místech církevních symbolů, ať již to byly různé kříže, kapličky, zvonice či boží muka. (A. Navrátilová, 2004)

Když smuteční průvod došel až na hřbitov, shromáždili se všichni truchlící u předem připraveného hrobového místa, které kněz opět rituálním způsobem vykropil, a teprve potom mohla být rakev spuštěna do hrobu. Vlastní proces spouštění rakve do hrobu, byl úkolem posledního rozloučení. Tento akt byl významným okamžikem, který byl v lidských představách spojován vždy s konečným a definitivním odloučením duše od zemřelého těla. Potom již zbývalo jen hodit na rakev symbolicky hrst hlíny a tím celý pohřební rituál dospěl do svého konce. Tedy téměř neboť ještě zbývalo nezbytné poděkování všem účastníkům pohřbu. (A. Navrátilová, 2004)

Součástí pohřbů byla také pohřební hostina. Staří Slované pořádali velké a téměř veselé tryzny. Slavnosti, při kterých maškary prováděly různé reje a tance s pokud možno velkým hlukem a rámusem, který měl oddálit zlé demony, kteří kroužili kolem nebožtíka. Ten hlavní psychologický moment ale spočíval v tom, aby člověk nezůstal sám, protože po smrti blízkých lidí se člověk velmi konfrontuje se svojí konečností a také i s vlastní samotou.

K církevní variantě obřadu v kostele se přidává také varianta občanského rozloučení v krematoriu, někde i nad hrobem, jinde se po církevním obřadu odveze rakev do krematoria bez účasti příbuzných a přátel. Někde se koná občanské rozloučení v obřadní síni v obci a do krematoria doprovází rakev jen užší rodina. Institucionalizace, profesionalita a komerční přístup k pohřebním rituálům, jen zvyšuje výraznou dehonorizaci tradice rituálů. (A. Navrátilová, 2004)

Vlastní obřad v krematoriu je složen z těchto fází; oznámení pohřbu prostřednictvím parte, přičemž bývá stále vzácnější rozloučení s mrtvým u rakve v předsálí obřadní síně. Slavnostní rozloučení ve smuteční síni s mrtvým u rakve, během této části se hrají smuteční skladby a rovněž také bývají pronášeny projevy na rozloučenou. Poslední fází pohřebního obřadu je vlastní ukončení smutečního obřadu s pádem opony nebo mizením rakve v suterénu obřadní síně. Tak jako u tradiční formy pohřebních obřadů s uložením ostatků do

země, může být přítomen aktu i zde kněz s vykonáním patřičného obřadu rozloučení. (H. Haškovcová, 2007)

Mnoho psychologů a psychiatrů zdůrazňuje důležitost významu procesu truchlení. Je však třeba si uvědomit, že samotný proces truchlení nemusí být bezprostředně vázán přímo na období po smrti blízkého člověka. Zvláště potom, když neproběhl dostatečným způsobem celý rituální proces rozloučení se s mrtvým. Truchlení může být spojováno nejen se smrtí blízkého člověka, ale také se širšími souvislostmi, které mohou souviset například s rozchodem s člověkem, se kterým jsem dlouho žil, nebo s odchodem dětí z rodiny.

Kromě samotného aktu uložení těla do hrobu se rovněž praktikovali i různé vzpomínkové slavnosti za zemřelé. Jejich smysl se projevoval především ve dvou aspektech. Jednak byl hrob místem společenského setkání a oslavou památky zesnulého a další rovina pak představovala akt oslavy jako smíření s předky. V minulosti probíhalo uctění památky zemřelých přímo na hrobech. V současné době se v naší zemi dodržuje ustálený zvyk, slavit svátek Památky zesnulých, lidově označované jako dušičky. Odvozuje se od církevního Svátku všech svatých, který byl slaven první den v listopadu. Později byl tento svátek rozšířen na všechny zesulé a připadl na druhý listopad. Mezi lidmi je stále rozšířená i tzv. zádušní mše za zemřelé. Tato vzpomínka na zemřelé probíhá formou mše a koná se obvykle krátce po pohřbu a pak vždy v den výročí úmrtí. (H. Haškovcová, 2007)

Indukované kategorie

Tradice :

Nejčastěji církevní pohřby a kosterní pohřbívání, příprava hrobového místa, poslední rozloučení s domovem, poslední cesta zemřelého se smutečním průvodem, rozloučení se zemřelým v kostele, obřady u hrobu, smuteční pohřební hostina, zádušní mše za zemřelé, nošení smutečních oděvů, truchlení na hrobech.

Současnost :

Nejčastěji občanské pohřby žehem, přibývá pohřbů bez obřadu a rozptylu na rozptylových loučkách, smuteční oznámení, kondolenční projevy soustrasti, smuteční hostina, vzpomínkové slavnosti za zemřelé, svátky dušiček.

6.5.2 Metoda moderovaného rozhovoru – polostrukturovaný interview

Rozhovory s knězem Oldřichem byly poněkud volněji strukturovány, proto jsem se rozhodl přepisy jeho rozhovorů uvést v následujících odstavcích, věnovaných vždy rituálům odpovídajícím uvedené fázi, odděleně od ostatních respondentů.

Rituály odloučení

„Praxe posledního pomazání se trochu posunula ve svém obsahu. Už se neříká, že je to poslední pomazání, ale pomazání nemocných nebo posilující svátost, na úrovni posílení ducha i těla, k tomu, aby člověk tu poslední zkoušku nebo poslední rozměr toho bránění se těla dokázal zvládnout. Když se totiž řekne poslední pomazání, tak je to zavádějící a v lidech to vyvolává strach. Proto i svátost nemocných se dává až do toho preventivního rozměru, kdy se svátost nemocných udílí ve dvojích rozměrech. To znamená, například před vánočními svátky, nebo velikonočními svátky, a svým způsobem ji mohou lidé přijímat jednou i dvakrát do roka, aby byli připraveni na tu skutečnost náhlého zavolání nebo náhlého konce. Právě u člověka, který tuto svátost přijímá, bych viděl ten realistický přístup k životu a hodnotám. Jsem si vědom, že tady nebudu věčně, ale chci být také připraven na tu skutečnost, kdy můj život skončí. A abych byl připraven ve všech směrech a rozměrech, proto také přicházím do kostela buď na zpověď, nebo na společnou bohoslužbu nebo si zavolám kněze v nějakém tom období a očišťuji své nitro od toho, co vnímám, že je zlé. To je ten očistný rituál, kdy se zbavím zátěže, která mě tíží ve všech směrech. To znamená ve svém vztahu vůči sobě, vůči Bohu, ale také i vůči ostatním lidem. Zlo ve svém posledním boji na člověka útočí, protože zlo, ve své podstatě, přineslo fyzickou smrt. První lidé byli stvořeni do ráje a tento rozměr nevnímali, oni byli stvořeni a smrt je až následná. Myslím si, že rozumný člověk, který bere svůj život vážně, udělá tyto preventivní přípravy. Je pravdou, když potom vnímám takového člověka, který pravidelně přijímá, že se v některých okamžicích i na tu smrt těší. Ne z toho pohledu, že by neměl rád život, nebo že by si ho nevážil, ale že se těší na to budoucí. Na tu proměnu k tomu dokonalejšímu. V následné praxi pak vidím skutečnost, kdy už ten člověk vnímá, že třeba do měsíce zemře, a potom chce prožít podobný rituál, kdy prosí o modlitbu a někdy se snaží zbavit všech vin, pokud je toho ještě schopen. To je pro toho člověka důležité a posiluje to duši. Tady se nebojím říci, že ten boj je strašlivě těžkej pro toho člověka, že to tělo se velice intenzivně brání. Protože když to vezmeme po té přirozené stránce, tak to tělo i rozum jsou na úrovni jenom materi-

álna, hmoty, a ta hmota se brání. Hmota neumí dát odpověď do budoucna a nechce se smířit s tím, že i po tom rozpadu může přijít něco dalšího. To ta hmota neumí.“ (Oldřich)

„Já se vrátím trochu ke zkušenosti, kterou mám osobně. Když zemřel můj strýc, tatínka bratr, tak ke mně, tehdy asi sedmnáctiletému, přišel můj otec a říká: „Zemřel mi brácha, jsme rodina, a protože to byl můj brácha, půjdeme kopat hrob.“ Šli jsme tedy kopat hrob a pak probíhal pohřeb. Ukládali jsme ho do země, a pak zase sami i ten hrob zahazovali. Víím, že mi tenkrát můj tatínek říkal: „Podívej se, život je velkým darem. My když ho přijímáme, musíme ho také vrátit tomu, kdo nám ho svěřil. Za to nemohou ani rodiče, ale může za to Nejvyšší. K životu patří, jak rození, tak i umírání, a protože brácha je naše krev, tak nebojme se smrti, nebojme se toho, že ho pohřbíme. On sice už fyzicky tady mezi námi není, ale rodina, jako taková, pokračuje dál.“ Vzpomínám si na to, že mi to připadalo trochu morbidní, že jako členové rodiny mu vykopeme hrob, ale zase to беру, jako takový mistrovský dílo, protože takovým chápáním života je smrt její součástí. Nemusíme se jí bát, nemusíme ji ani vytěšňovat... V současné době, je až děsivým rozměrem, když například zemře někdo z lidí, a ta rodina se s ním ani nepřijde rozloučit. Neudělají žádný odřad. Zemře například v nemocnici, nebo i doma, pohřební služba ho vezme, pozůstalí ho nechají zpopelnit a potom, v tom lepším případě ho ještě donesou někam na hrob, ale někdy ani to ne. To je to nevyrovnání se s hmotou. Naše tělo je postaveno na třech rozměrech, alespoň podle mého osobního pohledu. Mám tělo, mám rozum a mám duši. Když se podíváme na Boha, tak vidíme také ten trojí rozměr. Bůh jako stvořitel, jako ten rozum. Duch svatý, jako ta duše a Kristus, jako to tělo fyzické. Proč o tom mluvím? Jsem-li pouze člověkem materiálním, pak mi jde pouze o ty materiální věci, ale mnohdy se stane, že ani nepřemýšlím, že jsem jako takový robot. Pokud se naše duše nedokáže povznést nad tělo a nad rozum, tak potom nastává karambol těch depresí, toho nevyrovnání se s vlastním tělem a životem, jako takovým. Tím chci říct, že ty záležitosti mezi tělem, rozumem a duší, to znamená tím duchovním životem, mají velkou souvislost.“ (Oldřich)

„Tyhle zkušenosti, které nám třeba říkají lidé, kteří si prošli klinickou smrtí, jsou dost často na úrovni takového tajemna, které člověka přesahuje. Já jsem mluvil s jednou paní, která si prošla klinickou smrtí, a ona mi říkala nebo spíš jen naznačila: „Víš, to je natolik úžasnej rozměr, že mně se o tom velmi těžko mluví. Já ti to můžu trochu technicky popsat, ale je to natolik silný zážitek, že mně se už do tohoto světa tak nechtělo, ale přesto jsem slyšela: „Ne holka, tady ještě není tvé místo, ještě se vrať.“ (Oldřich)

„Fyzická smrt je koncem našeho fyzického rozměru, a pokud naše mysl vnímá smrt jako něco špatného, tak takový člověk je vnitřně vyhořelý. Když ale vnímám ty nemocný nebo starý lidi, tak oni na ten fyzický rozměr už nemyslí, tam je to bokem. Oni se těší na to, jak budou moci objevovat to další.“ (Oldřich)

„Očista duše, v tom vidím veliký význam a smysl, právě v tom, že člověk očistí své srdce, že prosí za odpuštění, co udělal špatně nebo zle.“ (Oldřich)

Indukované kategorie

Posilující svátost k posílení ducha i těla, očištění nitra od toho co je zlé, zbavování se vin a modlením posilování duše, život je velký dar, musíme ho vrátit tomu, kdo nám ho svěřil, životu patří, jak rození, tak umírání, nebojme se smrti, smrt bez obřadu má děsivý rozměr, tělo je postaveno na třech rozměrech, rozum jako Bůh-stvořitel, duše jako Duch svatý a fyzické tělo jako Kristus, když se duše nedokáže povznést nad tělo, dochází k problémům a depresím, největší význam a smysl má očista duše.

Následující otázky byly pokládány ostatním respondentům, opět podle modelu oddělených fází rituálů

Návodné otázky skupiny rituálů a rituálního chování mezi umíráním a smrtí. (Rituály odloučení)

Kdy jste poprvé myslel/a na smrt a co vzbudilo tuto myšlenku?

„Já si pamatuju, a je to pro mě i takovej, významnej bod v mém životě, někdy tak zhruba na prahu puberty okolo dvanácti, třinácti let, kdy mě ta smrt pořád, tak nějak vrtala hlavou. Chodil jsem se na to ptát mámy, jak to vidí s tím posmrtným životem. Možná, že tenkrát to bylo spojený i s nějakými knihami, třeba Ludvíka Součka, já jsem už tenkrát hodně četl. Tak si myslím, že už v tomhle věku jsem o tom hodně přemýšlel a bylo mi hrozně divný, když mi moje máma na tyhle moje otázky odpovídala, že ona o tom vůbec nepřemýšlí, že je na to fůra času. Já jsem ale měl takový pocit, že je to strašně divný a vůbec jsem si nedokázal představit, že je vůbec možný smířit se s tím, že by člověk umřel a nebyl. Tenkrát, jako dítěti mě to připadalo, ještě míň přijatelný než dneska, že by člověk měl umřít a nebejt. Taková představa mě připadala naprosto nepřijatelná. Tak to si představuju, jako určitý významný moment v mém životě, někdy na prahu dospívání.“ (Ladislav)

„Už nevím přesně kdy, ale určitě velmi silně po smrti méj drahé babičky ve 13 letech. Byla jsem v pubertě, a tak jsem proces truchlení prožívala velmi intenzivně, na pohřbu, když jsem viděla otevřenou rakev. To jsem prožívala dost hystericky. Zdálo se mi to moc nespravedlivé, že tak hodný člověk, musí tak brzy odejít z tohoto světa. Už tehdy jsem věděla, že smrtí nic nekončí.“ (Renata)

„Kdysi jsem se dostal do těžké deprese a neměl jsem od smrti příliš daleko. Prožívám takový zvláštní stav, umírání mě neděsí, nevidím v tom žádný problém. Kdyby to přišlo, tak by to přišlo. V tomhle duchu už žiju dlouhá léta. Dokonce, když jsme se nastěhovali sem na chatu a měl jsem neustále těžký migrény, tak jsem si tady vyhlížel svůj strom. Takže já jsem v tomhle směru prožil několik životů... Tohle šílený období mě přivedlo k józe a snažil jsem se tomu takhle aktivně čelit. Zjistil jsem jednu děsnou věc, i když na sobě pracuješ, všechno víš a děláš pro to všechno. Pokud se dostaneš do takový deprese, že si nemůžeš ani zavázat tkaničku, všechno najednou zmizí a je jen náhoda, že tady zůstaneš... Když máš rodinu a zázemí, tak na to samozřejmě pořád ještě hledíš, ale když jsi v tom nejhorším stavu, tak už ti to je jedno úplně všechno. Já říkám, že všechny operace jsou proti tomu srandy. Bohužel mám osobní zkušenosti šílený, protože jsem byl už jenom na nitce. (Josef)

Indukované kategorie

Smrt mi vrtala hlavou, nedokázal jsem si představit, že by člověk umřel a nebyl, už tehdy jsem věděla, že smrtí nic nekončí, umírání mě neděsí, nevidím v tom žádný problém.

Kdybyste věděl/a, že Vám zbývá pár měsíců života, jak byste se je snažil/a prožít?

„Chtěla bych je prožít s rodinou, mými nejbližšími, mými přáteli a tak, jako by se nic nestalo. Jen bych si chtěla uvědomovat a prožívat sílu vzájemných vztahů, které mě celý život obklopovali, a které já si pouštím do mého vrcholného úseku života. Chtěla bych předat co nejvíc lásky.“ (Renata)

„Za rozhodující bych pokládal, co nejvíc se očistit a připravit se na setkání s tou věčností. U toho je především důležitá modlitba, meditace případně nějaké další duchovní techniky. Možná třeba i nějaké rozhovory s lidmi, kterým člověk důvěřuje. Určitě bych se chtěl rozloučit s některými lidmi, kterých si vážím. Takže bych je obešel a promluvil s nimi. Ale znovu, jak říkám, maximální práce na sobě, očista a příprava na odchod z tohoto světa a přechod do druhého světa.“ (Ladislav)

„Myslím, že bych se snažila urovnat své účty, dát dohromady všechny doklady k bydlení a platbám. Snažila bych se být s lidmi, které mám ráda a navštívit místa, kde mi bývalo dobře.“ (Jana)

„Já osobně, když jsem o tom uvažoval, tak dokážu pochopit lidi, který, když se s tím smířej a vědí, takže ty chvíle žijí naplno... Maximálně toho využít, nezhroutit se, nesesypat se, přijmout to, ano je to tak, nedá se nic dělat, nic s tím neuděláš. Takovej já na to mám náhled. U mě je to ale trochu jiný, protože já jsem neměl nikdy takový pocit, abych lpěl na životě. (Josef)

Indukované kategorie

Chtěla bych být s rodinou a nejbližšími přáteli, předat co nejvíc lásky, očistit se a připravit na setkání s věčností, snažila bych se urovnat své účty, navštívit místa kde mi bylo dobře, maximálně toho využít, nezhroutit se, nesesypat se a přijmout to.

Když, přemýšlíte o vlastní smrti, čeho se nejvíce bojíte?

„Nejvíce se bojím osamocení, že nebude někdo, kdo by mě držel za ruku, když budu umírat. Samotné smrti se nebojím, je to vysvobození.“ (Renata)

„Smrti a umírání se v tuhle chvíli až tak nebojím, i když vím, že to bývá asi strašný, ale na druhou stranu je dnes již plno prostředků, který člověku v bolesti hodně uleví. Nejsem si ale jistej, jestli by nebylo nejstatečnější, z duchovního hlediska, obejít se bez toho, protože si myslím, že to, co člověk neodtrpí tady, musí odtrpět tam. Myslím si, že bolest má svůj smysl, ale pokud ho nemá, tak možná člověk tý bolesti smysl může dát. Ona nemusí mít smysl automaticky, záleží na tom, jak se k tomu člověk postaví. Na někoho může působit tak, že se naopak jeho duchovní stav ještě zhorší. Protože když jsou někteří lidé vystaveni bolesti a strádání, tak můžou začít spílat svému osudu, světu, spílat lidem, kteří to možná zavinili a nakonec spílat i Bohu. Čili záleží na člověku, jaký smysl tomu utrpení dokáže dát. (Ladislav)

„Nebojím se vlastní smrti, ale hodně se bojím fyzické bolesti při umírání.“ (Jana)

„Absolutně ničeho. Možná se bojím jedné věci a tý se bojím strašně, na základě mých zkušeností, když jsem ležel po neurologiích a viděl jsem tam ty ležáky... Já se nebojím umírání, ale tý šílený bezmoci. Toho bych se nechtěl dožít. Když mě umřela maminka milovaná, já jsem ji to přál. Já ji pořád vidím, jak na sebe koukáme, a byl jsem rád, že už umřela. Dok-

toři ji rok předtím, když upadla do kómatu, vrátili zpátky, a když ji vrátili, ona jim říkala: „Proč jste mi to dělali, já už jsem byla u tatínka.“ Bylo to naprosto k ničemu. Já si absolutně nepřejí, kdyby k něčemu takovému u mě došlo, aby mě oživovali. (Josef)

Indukované kategorie

Nejvíce se bojím osamocení, až budu umírat, smrti a umírání se nebojím, existují prostředky, který v bolesti hodně uleví, nebojím se vlastní smrti, ale fyzické bolesti při umírání, bojím se jediný věci, šílený bezmoci při umírání.

Jaký je váš postoj k eutanazii?

„Můj postoj k eutanazii je jednoznačně negativní. Podle mě nemá nikdo právo ukončit někomu život. Každý z nás má svůj stanovený čas na tomto světě, všichni máme svoji pomyslnou svíčku a ta když dohoří...“ (Renata)

„Můj postoj k eutanazii je určitě kladnej. Stavím se za ni. Je tam ale velké nebezpečí zneužití. A to je velice vážná věc. U nás v rodině ne, ale jinde, třeba kvůli penězům, majetku a jiným věcem... Mám taky silnej pocit, že tyhle otázky souvisejí s tím, v jaký žije člověk společnosti. Čili je to taky záležitost, do určitý míry, návyková v myšlení. U nás, v tom teprve až křesťanství udělalo takovej zlom, že je to nepřipustný, a že nesmějí na hřbitov a že celá rodina je tím poznamenána. To dneska padlo. Nakonec znáš ty statistiky, jak to dnes narůstá, a taky u nás v Čechách, jak to narůstá. (Josef)

„Já teda nemám přesně definovanej samotnej pojem eutanazie. Myslím si, že je potřeba rozlišit mezi tím o čem se dnes v týhle souvislosti diskutuje. Odpojení od přístrojů, to je jedna věc a druhá věc, uměle vyvolaná smrt. Co se týká odpojení od přístrojů, tam mám pocit, že lékařská věda dospěla do takovýho zvláštního paradoxu, že spíše lidem přidává na utrpení. Protože v přírodě každý zvíře, který je oslabený, nepřežije, okamžitě se stává kořistí nějakých dravců a opravdu dlouho netrpí. Ta dnešní medicína je taková, že člověka udržuje při životě, i když je hodně oslabenej a nemocnej. Já na to, nemám vyhraněný názory, protože nemám to vidění do té boží moudrosti a všech těch zákonitostí, ale pokládám to tak trochu za nepřírozený. Když vidím, že by někteří lidi bez podpory lékařský vědy nepřežili, že žijou a trápěj se. Je možný, že jim to utrpení může duchovně pomoci, ale taky nemusí. V každým případě si myslím, že je trochu nepřírozenej ten dnešní stav v tomhle směru. Co se týká asistovaný sebevraždy, tak v tom nemám jednoznačný stanovisko. (Ladislav)

„Nevím, myslím si, že je správné ulehčit smrtelně nemocnému jeho nekonečné trápení, ale na druhou stranu je asi moc těžké vzít někomu život.“ (Jana)

Indukované kategorie

Můj postoj k eutanazii je jednoznačně negativní, určitě kladný, stavím se za ni, na to nemám vyhraněný názory, nemám vidění do boží moudrosti a všech těch zákonitostí, myslím že je správné ulehčit smrtelně nemocnému, ale je moc těžké vzít někomu život.

Má podle Vás utrpení smysl? Jaký?

„Každé utrpení má svůj smysl, i když to v tu chvíli člověk vůbec nechápe. Teprve vlastními hlubokými prožitky se člověk naučí na svět dívat jinými očima a osobnostně zesílí. Tak například v Africe, kde lidé nemají co jíst, mají k sobě vlastně nejbližší. Teprve s poznáním a vlastními silnými prožitky se otvírají vrátka k novým a hlubším hodnotám.“ (Renata)

„Vůbec netuším a neumím si ani představit, že by mohlo mít utrpení nějaký smysl.“ (Jana)

„Obecně se domnívám, že není žádnéj účinnější nástroj evoluce, myslím tedy tu duchovní evoluci, než je utrpení. Bohužel. My se ani ničím jiným nedokážeme učit. Takže ano, ale nejsem si jistě, jestli to tak musí být vždycky, jestli každé utrpení má smysl. O tom zas tak úplně přesvědčeně nejsem, jestli vždycky, a ve všech případech, je to smysluplný. Záleží taky na tom samotným jedinci, jak se k tomu postaví a jestli se tomu dokáže postavit tak, aby tomu ten smysl dal. Obecně to platí určitě, prostě jinak se poučit nenecháme, než že se musíme spálit.“ (Ladislav)

„Utrpení má obrovskéj smysl k duševnímu růstu. Neuvěřitelnej vliv. Pro nás už je to trochu problematický, protože do toho zamontujeme karmu. Já když se dívám na svůj život tímhle způsobem, tak mě k tomuhle všemu vlastně utrpení přivedlo, a to jistě nejsem sám. Vždycky, když je člověk nějakým způsobem skřípnutej, tak se z něho něco hodnotnýho dostane. Jenom když je skřípnutej! Buď je mu to daný a má to z nějakých minulejch životů, ale to je jen malá část. Ta velká většina tvoří, jenom když je skřípnutá a ty skřípnutý jsou skoro všichni, když to tak vezmeš. Když jsem ještě kdysi jezdil po různých soukromých táborech jógy, tak tam byli všichni nějak osudem skřípnutý, jeden vedle druhýho. (Josef)

Indukované kategorie

Každé utrpení má svůj smysl, neumím si představit, že by mohlo mít utrpení nějaký smysl, není žádný účinnější nástroj duchovní evoluce než utrpení. Bohužel, utrpení má obrovský smysl k duševnímu růstu.

Jak si přeji jednou zemřít.

„Zemřít bych si přála v kruhu svých blízkých, nejlépe doma, bez utrpení, jak tělesného, tak duchovního, zkrátka v pokoji.“ (Renata)

„Přemýšlel jsem o tom už. Já mám takovou zvláštní romantickou představu, že bych odešel někam do hor, měl bych sebou nějakou malej stan a spací pytel. Tam někde bych si našel nějakou potůček, abych to neměl daleko pro vodu, protože vodu asi člověk potřebuje do poslední chvíle, no a tam bych si lehnul a čekal bych, až to přijde.“ (Ladislav)

„Pokud bych si mohla vybrat, pak bych si přála zemřít ve spánku a nejlépe náhle.“ (Jana)

„Hlavně rychle a pokud možno bez toho stavu úplný bezmoci.“ (Josef)

Indukované kategorie

Bez utrpení, v kruhu svých blízkých, nejlépe doma, zemřít bych chtěl na horách u potůčku, přála bych si zemřít náhle ve spánku, hlavně rychle a bez stavu bezmoci.

Přejete si, aby Vám byl při umírání někdo na blízku? Kdo?

„Já v tuhle chvíli nevím o nikom, koho bych chtěl mít u sebe. Možná, mám spíš pocit, že bych chtěl umírat sám, abych s tím nikoho nezatěžoval. Možná, by ale nebylo od věci, kdyby moji přátelé, co jsou takhle duchovně orientovaní, věděli, že odcházím, a byli mě nápomocni modlitbama, ale to nemusej bejt u mě. Zatím bohužel neznám žádnýho duchovního lámu, kterej by byl ochotnej mě doprovázet za práh smrti. Kdybych nějakýho znal, bylo by to určitě fajn. (Ladislav)

„Až budu umírat, chtěla bych mít kolem sebe rodinu a své nejbližší.“ (Renata)

„Když o tom teď přemýšlím, možná bych byla ráda, aby u mne byl můj partner. Ale nevím, bude asi záležet na tom, do jaké míry to dokáže unést, jak bude vnitřně silný.“ (Jana)

„Já si vzhledem ke svoji introvertní povaze myslím, že bych asi nikoho při umírání nechtěl, že bych chtěl umírat sám. Podle toho, co teď probíhá v mém vývoji, a co ještě probíhat bude, tak si myslím, že by mi to vadilo. Asi by byl člověk rád, když by se na něho přišli vnoučata podívat, ale je otázka, v jakým stádiu bych byl. Já ti mám poslední dobou dokon-

ce takovej pocit, že by se mi líbilo, kdybych uměl umřít, jako to uměj tibetští mniši. Úplně to cejtím, při meditaci. To bych považoval za úplně ideální. Prostě rozplynout se z toho vědomí do nevědomí. Už jsem o tom několikrát přemýšlel. Ještě to můžu říct jinak, pracuju na tom léta a ještě se mi to nepodařilo.“ (Josef)

Indukované kategorie

Chtěl bych umírat sám, chtěla bych mít kolem sebe rodinu a nejbližší, byla bych, ráda kdyby u mne byl partner, chtěl bych umřít při meditaci.

Přejete si po své smrti darovat orgány?

„Já si dokonce myslím, že by to bylo takový etický, a že by to bylo určitě správný, ale nějak intuitivně se mi to nezdá. Mám k takový představě nějakou nedůvěru. Nejsem to schopen definovat. Pocitově nemám důvěru k tomu, že by se část mého organismu stala součástí organismu jiného člověka. Nějak mě to prostě neseďí. Z principu proti tomu nic nemám, ale mám k tomu pocitový výhrady. Jsem z toho v tuto chvíli na rozpacích. Když o tom uvažuju racionálně, tak mám pocit, že by bylo správné darovat orgány.“ (Ladislav)

„Zatím jsem o tom neuvažovala, když o tom teď přemýšlím, tak s tím nemám žádný problém. Je mi to jedno, ale pokud budou někomu ku prospěchu, pak s tím samozřejmě souhlasím.“ (Jana)

„Vůbec se nijak nabráním tomu, po své smrti darovat svoje orgány. Myslím si, že je to správné, když můžu i po své smrti někomu pomoci.“ (Renata)

„Mně by to vůbec nevadilo, ale vím, že ze mě není co darovat. Rozumově bych byl vždycky proto, a pokud by to pomohlo někomu, tak úplně jednoznačně. Třeba moje manželka má tuhle potřebu velmi silnou, ta když šla na operaci, tak se jí úplně všichni smáli, protože všem před operací zdůrazňovala, že kdyby se s ní něco stalo, tak ať určitě někomu darují její orgány.“ (Josef)

Indukované kategorie

Z principu nic proti, ale mám k tomu pocitový výhrady, nemám s tím žádný problém, samozřejmě souhlasím, je to správné i po smrti někomu pomoci, úplně jednoznačně ano.

Chtěl/a byste před svou smrtí sepsat závěť?

„Tak to je těžký, u člověka, kterej nemá rodinu. Můj majetek hmotnej, je ten byt a potom duchovní to jsou ty knihy, grafiky, případně moje vlastní práce, fotografie a plastiky. Chtěl bych, aby ty věci přišli lidem, který k tomu budou mít nějaký vztah. Takže pokud bych na to měl čas, tak bych se snažil zjistit a zeptat se těch lidí co by chtěli, co by se jim líbilo, aby to neskončilo za půl roku někde na smetišti nebo ve sklepě. Co by bylo z jedny stránky, třeba jako určitá památka na mě, a potom taky něco, čemu budou přikládat nějakou estetickou nebo duchovní hodnotu. Co se týká těch knih, tak ty bych rád dal lidem, který tyhle knihy čtou a potřebujou je. Já mám někdy chuť dát něco lidem, ke kterým mám dlouhodobější vztah, mám potřebu jim něco dát, ale chtěl bych taky vědět, že se jim to opravdu líbí, a že to nezhoděj.“ (Ladislav)

„Závěť bych chtěla mít vyřízenou jedině za předpokladu, že by v mé rodině byli některé rozporné vztahy, jinak asi ne.“ (Renata)

„O závěti zatím neuvažuju.“ (Jana)

„My máme udělanou závěť pro naše děti. Holce chalupu a klukovi chatu, s tím, že o peníze a o byt se musí dohodnout, že to bude půl na půl. Takže závěť určitě.“ (Josef)

Indukované kategorie

Chtěl bych, aby moje věci zůstaly lidem, kteří k nim budou mít vztah, závěť bych chtěla jen, když budou v rodině rozporné vztahy, jinak ne, o závěti neuvažuju, závěť určitě ano.

Pokračování záznamu volně strukturovaných rozhovorů s knězem Oldřichem.

Rituály pomezí

„V dnešní době je poměrně obtížné dodržovat tradiční rituály po úmrtí člověka, tak jako tomu bývalo kdysi. Možné to je, ale musí tam být garantem pohřební služba, s tím, že jsou zachovány hygienické normy, které jsou dnes platné.“ (Oldřich)

„Při úmrtí člověka, duše nerada opouští místa, kde to zná. Má strach z té věčné pravdy. Bojí se předstoupit před Boha, složit účty ze svého života a očekávat co bude následovat. Duše se tomu vyhýbá. Chce zůstat tam a tam. Projevuje se však i kladný přístup, kdy ji bylo s tou rodinou dobře a nechce ji opustit. Já tyhle situace trochu sleduju a musím říci, že se často potvrzuje ta skutečnost, že pokud si lidé během svého života nestačili projevit dostatek lásky, tak je trochu hryže svědomí a oni se toho zesnulého bojí. To napětí je tam vníma-

telné i po té smrti. Pozůstali nejsou vyrovnáni se skutečností smrti, nestihli některé věci vyřídit a v tom se může projevit to, že ti lidé se bojí, že je bude zesnulý chodit strašit. Svě nečisté svědomí si potom můžou očišťovat přemírou darů, v podobě květin nejlepší rakve a podobně. Co jsem si stihl povšimnout, tak většinou člověk, který je skromný, srovnán a připraven, často říká: „Já nechci žádný velký loučení, budu vděčný, když někdo přijde. Žádné květiny mi na hrob nedávejte, když tak se za mě pomodlete a květiny dejte na oltář.“ U těchto lidí vnímám takovou vyrovnanost a vnitřní harmonii.“ (Oldřich)

„Každý člověk má v sobě myšlenku toho, že smrtí život nekončí, ale že se proměňuje. Jenom nevíme jak, neumíme si to představit. Ale rozměr té proměny, k něčemu budoucímu, ten tam zůstane.“ (Oldřich)

„Myslím si, že největší dluh v dnešním přístupu k zemřelým je v tom, že se těch nebožtíků bojíme. Je to zase ten strach. Vycházím z toho, když se narodí děťátko, tak máme velikou radost a tendenci k tomu, pohládit ho, v radosti, že je tam nový život, ale v okamžiku, kdy je tady zesnulý, tak my se ho bojíme dotknout, protože je studený. Když budu čerpat z vlastních zážitků, kdy jsem jezdil u záchranné služby, tak mi ty zkušenosti hrozně moc pomohli v profesionálním přístupu k tělu. Profesionálové z pohřební služby, kteří se o ta těla postarají v okamžiku smrti, mi velmi napomohli v mém poznání. Oni to občas mohou brát jako rutinu, což je i nutný a důležitý, Prostě to berou takovým tím pragmatickým, řeznickým způsobem. Což může být někdy i trochu na hraně s etikou. Doktoři také berou člověka, podle papírů, jako kus. Tím chci říci, abychom neměli zbytečný strach z toho těla. Někteří lidé se štítí dotknout mrtvého těla, ale proč?“ Když to tělo umírá, tak ho opatřím. To znamená, že ho umyju. Mohou se projevit některé biologické procesy, které se mi můžou z počátku jevit jako zvláštní, ale na druhou stranu je to jenom tělo. Beru to jenom materialisticky. Kdysi jsme se bavili s jedním lékařem o vztahu člověka ke svému tělu a k tělu jiného člověka. Ať už k ženě, dítěti či ke starému člověku. Ten lékař mi říkal, že je na mě vidět, jak se toho člověka bojím dotknout a vzhlížím k němu se zbytečnou bází. Říkal mi, abych do toho svého života vtisknul více profesionalitu z doktora, a pak, že už se toho těla nebudu tolik bát. Na tom je veliký kus pravdy. Tělo je posvátné, ale zároveň je to kus masa. Tak v tomhle já vidím asi největší dnešní dluh. V tom, že máme zbytečný strach ze zemřelého člověka. Možná by stálo za to, udělat takový jednodenní pobyt pro dospívající v eldence, jednodenní pobyt v pohřebním ústavu a na záchrance, aby se dokázali více postavit na vlastní nohy, aby se v nich projevila špetka pokory. Protože, když se podíváme na dnešní

konzumní společnost, ve které žijeme, tak se velice mluví o zážitcích, a o možnostech. Jak to udělat všechno rychle a jednoduše, ale o smrti a nemoci se už moc mluvit nechce. To není tak atraktivní. Je možné nabízet emoce, je možné nabízet zážitky, ale především pro člověka, který se tím nechá masírovat a není až tak velkou osobností. Tomu se říká manipulace davem. Velkým problémem je, že dnešní člověk většinou neumí rozlišit hodnoty, které mu jsou nabízeny.“ (Oldřich)

„Je pravdou, že se dodržovala určitá tradice, která vedla k tomu, že lidé mají být pohřbeni do země a nechat tam ten přirozený proces. Vedle toho, je ta velká otázka spalování, na kterou se církev i ostatní lidé dívali v minulosti tak trochu zvláště. Na jednu stranu vnímali oheň, jako obohacující živel, ale na druhou stranu byl symbolem ničení a devastace. Právě z tohoto poněkud dětského přístupu vnímali, že když spálíme tělo, spálíme i duši. I v církvi jsou dětské pohledy, a ta vychází z toho, že i pro Hospodina by bylo složité sestavit fyzické tělo v okamžiku, kdy by to tělo bylo spáleno nebo rozptýleno. V současné době, je ale již tento rozměr vnímán jinak. Myslím si, že už církev dostala trošičku rozum a vychází i z technických možností, protože ty velká města to musí prostě z těch hygienických důvodů pálit. Takže i tyto hygienické důvody dnes vedou k tomu, že se s těmi těly moc nemazlíme. Tady v Čechách je situace vždycky trochu extrémnější. Když tedy církev nechce uznat pohřeb žehem, tak my ji to prostě nandáme, teda tý instituci. Tím nechci nikoho urážet, spíš jenom konstatuju. Když to posunu trošičku do jiného rozměru, tak s přibývajícím stupněm lidského myšlení, poznání a psychiky se dnes církev dívá například na sebevrahy taky jiným způsobem než kdysi.“(Oldřich)

Indukované kategorie

Dnes je obtížné dodržovat tradiční rituály po úmrtí člověka, tak jako kdysi, když si lidé během svého života nestačili projevit lásku, tak je hryže svědomí a zesnulého se bojí, nečistě svědomí si očišťují přemírou darů, každý člověk má v sobě myšlenku toho, že smrtí život nekončí, ale že se proměňuje, největší dluh v dnešním přístupu k zemřelým je v tom, že se jich moc bojíme, dnešní společnost o smrti a nemocech moc mluvit nechce.

Pokračování odpovědí na otázky od ostatních respondentů vztahujících se k další rituální fázi.

Návodné otázky skupiny rituálů a rituálního chování mezi smrtí a pohřbem (Rituály pomezí)

Co Vás napadne, když slyšíte slovo smrt?

„Když slyším slovo smrt, první co mě napadne je smutek, prázdnota, bolest a černá barva. Ta představa ve mě vyvolává smíšené pocity. Jednak velikou lítost, že už s tím dotyčným, zemřelým nejde hovořit a nic napravit. Zároveň, ale cítím velkou úlevu za nemocného, že už ho nic nebolí.“ (Jana)

„Možná je to ovlivněno trochu i mým povoláním, tady v hospici, ale když slyším slovo smrt, vždy mě napadne slovo vykoupení. Věřím na vzkříšení a život budoucího věku.“ (Renata)

„Ano vykoupení to je ten správný výraz. Z našeho hlediska, těch, který někam jdeme, tak je to úplně jednoznačný. To se nedá. Vždyť já to nedokážu vyjádřit normálně svými slovy. To je podstata vyjádřená jedním slovem, ono se to taky tak teologicky uvádí.“ (Josef)

„O tom přemejšším, protože to mám spojený s obrovským množstvím obsahu a asociací. Napadne mě moje vlastní smrt, to že já jsem smrtelný, a že jednoho dne odejdu, a že mě za chvíli bude padesát, a že to už vůbec nemusí trvat dlouho. Čili pro mě je každá připomínka smrti, připomínkou mojí vlastní smrti, mojí smrtelnosti a je to pro mě zároveň pobídkou a motivací k duchovní práci na sobě a k hledání Boha.“ (Ladislav)

Indukované kategorie

Když slyším slovo smrt, první co mě napadne je smutek, prázdnota, bolest a černá barva, cítím lítost i úlevu zároveň, napadne mě slovo vykoupení, každá připomínka smrti je připomínkou mojí vlastní smrti a zároveň pobídkou k duchovní práci a k hledání Boha.

Co si myslíte o životě po smrti?

„Nic, já na život po smrti nevěřím. Nejsem schopna přijmout jakoukoliv teorii o posmrtném životě a reinkarnace mi nic neříká.“ (Jana)

„Tak tady z celého toho rozhovoru jednoznačně vyplynulo, že já předpokládám, že život člověka pokračuje po smrti dál. Pro mě smrt není konec. Myslet si co je po smrti, to můžu, ale jsou to vždycky jen určitý představy. Je určitě celá řada možností nebo přístupů, jak se lidi snažej zjistit, co bude po smrti. Existují určitý názory, který mají spíš spekulativní nebo teologické charakter, a pak jsou názory, který vycházej z určitéch, praktickéjch poznatků. Může to bejt spiritismus a můžou to bejt i zprávy od lidí, který se dostali za hra-

nici života a smrti v zážitcích tý klinický smrti. Můžou to být i poznatky osob vybavených nějakými jasnovidnými schopnostmi. Čili z tohoto všeho my si můžeme utvářet svoje představy o tom, jak to po tý smrti probíhá. Není ale moc dobrý si ty představy fixovat, protože zřejmě ten průběh může být nesmírně variabilní a individuální. Pravděpodobně není ani jeden člověk, u kterého by to probíhalo úplně stejně, jako u druhého. Zdá se, že určitý stejný body tam jsou, nějaký ten tunel, víze světla...ale to je jen práh tý smrti. Já se tím osobně nějak moc nezabývám a nespekuluju o tom. Pro mě to není podstatný.“ (Ladislav)

„Duch je jakási nepolární inteligence, která se přeměňuje až v duši člověka. Podle mě duch, který přejde do poláru, se změní v duši, ale ta duše se pořád touží vrátit zpátky. Bůh není, ale ta super inteligence, ta je. Je to naprosto nepoznatelná, čistá, nepolární energie ducha, která formuje duši člověka. Já to vidím tak, že duše funguje, jako filtr a buď pustí toho čistýho ducha k sobě víc, nebo ne. To je to, jak to cítíme. On ten pojem Bůh je dneska strašně zavádějící, protože ztratil takovou tu věrohodnost, tím pokažením toho všeho kolem. Tohle ale existuje, já jsem tam nahlídl. Je to neuvěřitelný, když se k tomu jednou dostaneš... Já bych tomu taky nevěřil, ale je to tak. Mě spíš ale více zajímá ta otázka Krista, jestli je to možný, aby on byl převoditelem a jakýmsi poslem té nehmotné inteligence. Co jsou ty výrony ducha do duše, například Goetha, Shakespeara Mozarta a ostatních, kterým to tam teče. Myslím, že jsem pochopil co je to genialita, když jsem se vrátil z Mexika. Dnes už chápu, že to pro mnoho lidí nemá žádnou cenu. Tenkrát jsem mohl říct jakýkoliv pojem, a okamžitě jsem si z toho tvořil něco jako shakespearovský verš s myšlenkami. Šlo to úplně samo. Přesně tohle říkal i Werich, že mu to tam samo nateče. Pracuju na tom, abych byl připraven, až u mě nastane ta alchymická proměna, ale bude to asi pěkně tvrdý. Smrt je jen přechod do jiný dimenze, já to jinak nechápu. A věřím tomu, že hodně záleží na prožitým životě toho člověka.“ (Josef)

„Vzhledem k tomu, že jsem přesvědčena ve vzkříšení, a v další život v budoucím věku, uznávám posmrtný život, a věřím v něj. Také díky umírajícím pacientům, s kterými jsem téměř v každodenním kontaktu.“ (Renata)

Indukované kategorie

Nic, já na život po smrti nevěřím, pro mě smrt není konec, smrt je jen přechod do jiný dimenze, uznávám posmrtný život, a věřím v něj.

Přemýšlíte někdy o své smrti? Kdy? Proč?

„Snažím se na smrt nemyslet. Občas, když mi není dobře a obávám se nějaké špatné nemoci, myslím na svou malou dceru. Zakazuji si být vážně nemocná, protože ji musím vychovat a připravit do života. Taky ji chci vidět, jak roste, jak se chová, jaký člověk se z ní stane. Toužím si jí užít. Když přemýšlím o smrti, tak mě ihned napadne dcera, co by s ní bylo, pokud bych nežila.“ (Jana)

„Přemýšlím o ní takřka neustále. Protože člověk, kterej žije takhle sám, tak ta samota, sama o sobě vytváří určité tlak na nevědomí člověka, na jeho duši a myšlení. Lidi, kteří žijou sami, a jsou sami, o těch existenciálních záležitostech víc přemýšlejí. Na tuhle otázku, proč zrovna já tak často myslím na svou smrt, na to se nedá racionálně odpovědět. Když říkám, že přemýšlím nad svojí smrtí, to neznamena, že přemýšlím o smrti, jako o izolovaném fenoménu. Já přemýšlím o svoji smrti, jako o součásti svého života, o součásti svého vývoje, o součásti své duchovní cesty. Nakonec připomínka smrti se často používala v duchovní praxi zcela záměrně, aby člověka motivovala k duchovní praxi a k hledání Boha. Dělo se tak v různých náboženských systémech, nejen v křesťanství. Známa je například Indie, kde se medituje nad mrtvolou nebo se dokonce představuje mrtvola v různých fázích rozkladu. Tyto různé náboženské systémy doporučují, aby lidé vědomě rozjímali o smrti, rozkladu, umírání, stáří a nemocech, proto aby je to motivovalo a tlačilo, aby se sebou něco dělali. Myslím si, že je to určité tlak, vnitřní duše na vědomí, protože ta vnitřní duše se snaží zevního člověka někam dotlačit do něčeho dokopat, a pro ni je možná ten nejjednodušší způsob, jak to udělat, neustále mu připomínat vlastní smrtelnost.“ (Ladislav)

„O smrti často přemýšlím, především v práci, kde mi zemřelo již mnoho lidí. Někdy se snažím vžít do situace některých našich umírajících pacientů. Především proto, že si uvědomuju reálnou pomíjivost tohoto světa. Víím, že nás to každého bez výjimky jednou čeká. Proto se snažím smrt ze svého života nevytěšňovat a brát ji takovou jaká je, se všemi jejími důsledky.“ (Renata)

Indukované kategorie

Snažím se na smrt nemyslet, přemýšlím o ní takřka neustále, ale o smrti, jako o součásti svého života, svého vývoje a své duchovní cesty, o smrti často přemýšlím, snažím se smrt ze svého života nevytěšňovat a brát ji takovou jaká je.

Čí smrt je podle Vás nejhůře zvládnutelná?

„Já si myslím, že je to jednoznačně smrt vlastního dítěte.“ (Jana)

„Za nejhůře zvládnutelnou smrt pokládám určitě smrt mladých lidí a dětí. Velmi špatně zvládají své umírání a smrt, také osamocení a opuštění lidé, alespoň podle mých zkušeností tady u nás z hospice.“ (Renata)

„Určitě je to v rámci nejbližších osob, hlavně dětí. Asi bude těžší pro rodiče smrt dítěte, než pro dítě smrt rodičů. Pokud zemřou rodiče, tak člověk ví, že je to v řádu, ale jestliže zemře malý dítě nebo mladej člověk, ve věku dospívání nebo raný dospělosti, tak je to něco, co nezapadá do našich představ, našeho myšlení a řádu. Je to něco, co by nemělo bejt, smrt dítěte nebo mladýho člověka. Nedokážeme si to logicky vysvětlit. Já si vzpomínám, jak jsem jednou seděl v čekárně u nějakýho léčitele, a vedle mě si přisedl člověk, s kterým jsme se dali do řeči. Jemu umírala manželka, v sedmadvaceti letech s dvěma děčkama, na rakovinu, v podstatě v nevléčitelný fázi. Tenkrát jsem si v duchu říkal, to musí bejt něco strašnýho. To si vůbec nedovedu představit, ať už v situaci toho chlapa, těch dětí, anebo tý ženské, která umírá v tomhle věku a v tuhle chvíli. Odcházet, když ta energie, chuť do toho života a to vědomí těch povinností... To musí bejt něco strašnýho.“ (Ladislav)

„Z mého hlediska je nejhůře zvládnutelná smrt vlastní manželky a dětí, což jsem teda nikdy nezažil. Smrt rodičů pro mě byla normálním přirozeným procesem. Nejhorší je, když odejdou mladý lidi a zůstanou po nich nezajištěný děti. Tak já to vnímám. Ale jinak, čím dál tím víc vím, že ten lidskej život není tak strašně dlouhej. Nejvíc mě to sere, když se mladý kluci posílaj umírat do války. Na druhou stranu, když se má tady u nás utratit pes, tak jsou s tím obrovský problémy. Vidím v tom absolutně převrácený hodnoty.“ (Josef)

Indukované kategorie

Je to jednoznačně smrt vlastního dítěte, za nejhůře zvládnutelnou smrt pokládám smrt mladých lidí a dětí, myslím, že nejbližší osoby a hlavně děti, když odejdou mladý lidi a zůstanou po nich nezajištěný děti.

Jak bych chtěl/a být jednou pohřben? (Způsob pohřbu, rakev...)

„Tohle nijak neřeším. Je mi jedno, jestli budu v rakvi nebo urně. Ráda bych byla u své rodiny. Způsob pohřbu, to je v dnešní době asi těžký. Mě je to celkem jedno, ale když uvažuji o pohřbu někoho blízkého, snažila bych se mu dopřát rozloučení se všemi, kdo se chtějí naposled rozloučit. Beru to jako to poslední, co mohu pro blízkého zemřelého udělat.“ (Jana)

„Můj pohřeb ...cha...cha...cha. No já už jsem si asi před deseti lety, ale to je spíš taková perlička, vymodeloval...Víš, jak dělám ty věci z keramiky, tak tenkrát jsem si vymodeloval vlastní urnu. Mě to tehdy, tak nějak napadlo, ale představ si, když jsem si ji nechal vypálit, tak ta urna při tom samotným vypalování praskla. Mám z ní jen takovej ten deklík, víko, možná že sis toho ani nevšiml, ale mám ho támhle za postelí, takovou tu malou postavu nahatýho chlapa. Je to v podstatě mužskej akt sedící v takový poměrně komplikovaný pozici. Je to taková klasicistní záležitost. Možná, že by se to prasknutí dalo chápat, že to asi nebyl moc dobrý nápad, zabývat se tím už v tomhle věku. Jako kdybych snad chtěl urychlit tyhle věci. Vraťme se, ale k původní otázce. Mě to zpopelnění připadá trošičku násilný a já se toho trochu bojím. My sice máme rodinej hrob, ale tam jsou všichni zpopelněný. Ten hrob je malej, tam bych se celej nevešel. Tak nevím, co s tím udělám, asi si budu muset nakonec koupit někde hrobku. V každým případě říkám, že ten žeh mě nějak nepřitahuje. Připadá mě prostě normální, nechat to tělo přirozenému rozkladu. Na druhou stranu ale zase existují představy, že když se to tělo nechá volnému rozkladu na hřbitově, tak údajně schránky, těch nižších astrálních těl, pak můžou bejt zneužitelný. A zase ten oheň se pokládá za velice očištněj živěl. Problém je ale ten, že úplný odloučení duše od těla trvá několik dní, a je otázka, jestli to tělo, když je zpopelněvaný, nemůže tý duši působit nějaké utrpení.“ (Ladislav)

„Představu o svém pohřbu mám asi takovou, že bych si představovala církevní obřad se všemi příbuznými a blízkými přáteli. V důstojné rakvi s květinami, ale po vlastním pohřbu bych chtěla, aby mé ostatky zpopelnili a v urně uložili do hrobu.“ (Renata)

„U mě to je jednoznačná volba, přeju si žeh. Chtěl bych jednoduše pohřeb, buďto s malým obřadem, nebo, kdybych zemřel v takovém věku, že by se toho nemohli účastnit moji přátelé, tak potom by už ani ten obřad neměl smysl. Podle mě ta ortodoxní církev, s těmi jejich obřady, už neodpovídá dnešním představám a životu pro většinu lidí.“ (Josef)

Indukované kategorie

Je mi jedno, jestli budu v rakvi nebo urně. Ráda bych byla u své rodiny, mě to zpopelnění připadá násilný a trochu se toho bojím, normální je přirozený rozklad, přála bych si církevní obřad, důstojnou rakev s květinami, ale ostatky zpopelnit a v urně uložit do hrobu, jednoznačná volba, přeju si žeh.

Pokračování záznamu volně strukturovaných rozhovorů s knězem Oldřichem.

Rituály sloučení

„Do této skupiny tradičních církevních rituálů patří podle prvního způsobu obřad v domě, kostele a na hřbitově. To je ten tradiční římský obřad. Pak ten druhý způsob, v hřbitovní kapli a u hrobu, a potom obřady na jednom místě. V současné době se ten tradiční způsob, na třech místech, vyskytuje jen velmi málo. Osobně jsem ho měl za tu svoji éru, jen asi dvakrát. To vychází především z toho, jak ty rodové tradice fungují. Budeme-li, někde na Moravě budou pravděpodobně i ty pohřební rituály jiné než tady v Čechách. Samozřejmě ta dnešní proměna, kdy lidé umírají většinou jinde než doma, také ovlivňuje ten hygienický rozměr, kdy člověk musí být nějakým řádným způsobem uložen a uchováván, než nastane rozloučení a než jsou splněny náležitě lhůty. Každý zesnulý musí být náležitě ohledán lékařem, který vystaví úmrtní list, a ten lékař je také zodpovědný za to, jakým způsobem předává toho zesnulého k dalšímu nakládání. Následně potom matrika vydává pozůstalým úmrtní list. Podle zákona je to takto hlídáno. Já bych tady využil těch tří možností, které nám pohřební obřady skýtají. Ten způsob, kdy se rodina doma loučí s tím, kdo mezi ně patří a je ochotna doma udělat smuteční rozloučení, vychází z toho, jaké jsou možnosti a také jaké jsou tam vazby. Rozloučí se doma, poděkují, co ten dotyčný pro rodinu udělal, což je projev poděkování jako takového. V tom odejítí z domu, je právě začátek cesty toho pohřebního průvodu. Potom se jde na místo, kde je vlastně díkůvzdání Bohu. Ti lidé přinesli toho člověka do chrámu, kde se s ním loučí. Teprve potom jdou na hřbitov, kde se rodina zase schází, a kde můžeme vnímat jakýsi závěr celého pohřebního rituálu.“ (Oldřich)

„Doma se poděkuje za to, co bylo. V kapli se poděkuje Bohu, za dar jeho života. Potom následuje cesta na místo, kde je uložen. To celé je vyjádřením toho, že se vzájemně vzdalujeme, že pozemská cesta končí. A nakonec ho ukládáme do prachu země. Jestli se rozloží, nebo je zpopelněn, to už není tak podstatné. Zase je však pravdou, že to posvátné místo hřbitov splňuje. Zajímavý prvek v chápání smrti je skutečnost, se kterou se také někdy setkávám, a to, že ten zesnulý se často ani na místo truchlení nedostane. Znáám paní, která má své rodiče doma na skříní. Nebo jiný případ, kdy se mladý muž zabyl v autě, paní ho nechala zpopelnit a nasypala si ho někde na zahrádce.“ (Oldřich)

„Vyjádřením úcty nebo poděkováním, je ten okamžik, kdy se přijdeme s tím člověkem rozloučit. Když se narodí člověk, je vítání občánků. Když umře člověk, není nic. Také se proje-

vuje, a to je velký dluh, neúcta k posvátným místům, které nám tu naši zesnulí zanechali. To znamená neúcta ke hrobům nebo hřbitovům jako takovým, a také minimální tresty v okamžiku, kdy nějaký vandal poškodí hroby. Problémem současného životního stylu, je skutečnost, že jsou pošlapávány úplně všechny rodinné tradice. Společnost, ve které žijeme, se žene především za úspěchy a za prací. Migrace a stěhování národů se stává aktuální otázkou a velká část světa je vykořeněná.“ (Oldřich)

„K závěru rozloučení s člověkem patří i smuteční hostina. Myslím si, že je důležité, aby byla. Když vnímám některé pohřby, kdy se rozloučíme s nebožtíkem, a pak se sejdeme na té hostině, tak vůbec nejde o to, co je tam daný, ale že se může plnit jakoby ta vůle toho zemřelého, který se rád scházel s těmi, kteří tam přicházejí. To zase zapadá do kontextu toho rodinného typu. Shromažďujeme se okolo stolu. Myslím si, že je to takový dotvoření velkého díla. Když takhle sleduji jednotlivé rodiny, jak se scházejí třeba rok poté, kdy ten člověk zemřel, nechají sloužit mši a pak se sejdou na společné večeři. To je úžasný. Protože kdy se většinou velká rodina sejde, na křtinách, na svatbě a na pohřbech. Jindy to je docela složitý, protože každý má to či ono a ne vždy to jednomu nebo druhému vyjde. Proto si myslím, že význam smuteční hostiny je důležitý a i ty rituály tam jsou velmi různé. To bych mohl vyprávět. Když jsem byl na jedné hostině, kde měli na stole fotografii nebožtíka, a někdo z příbuzných řekl: „Náš tatínek by si přál, abyste sem každý přišel a společně s ním si symbolicky ťukli.“ Potom každý přicházel nalil si co mu chutná a .... Byl to takový zvláštní rituál, ale ti lidé na to byli zvyklí. Byla to součást jejich rodinné tradice.“ (Oldřich)

„Je třeba dát tomu rituálnímu chování určitý prostor, a je důležitý také vysvětlit co to znamená. Když třeba děláme kříž ve dveřích chrámu, že to má ten rozměr, aby člověk šel s Bohem jakoby dál. To jsou ty rituály, co se připodobňují. Nebo svěcená voda, která se používá tak, aby očišťovala, jako symbol křtu. Je potřeba to vysvětlit, aby ti lidé věděli, co dělají. Děláním rituálu, protože vím, co znamená, ne protože je to zvykem. To by bylo málo.“ (Oldřich)

Indukované kategorie

Do této skupiny tradičních církevních rituálů patří obřady nad zesnulým v domě, kostele a na hřbitově, dnešní proměnu pohřebních rituálů, kdy lidé většinou neumírají doma, ovlivňují především hygienická nařízení, každý zesnulý musí být ohledán lékařem, který vystaví úmrtní list, doma se rozloučí se zesnulým a poděkují co za to, co pro rodinu udělal, v kapli

se poděkuje Bohu, za dar jeho života, potom následuje cesta na místo, kde je uložen, pozemská cesta končí, problémem současného životního stylu je pošlapávání všech rodinných tradic, význam smuteční hostiny je důležitý a rituály tam jsou velmi různé, je třeba dát rituálnímu chování prostor, a je důležitý také vysvětlovat co to znamená, ne protože je to zvykem.

Pokračování odpovědí na otázky od ostatních respondentů vztahujících se k další rituální fázi.

Návodné otázky skupiny pohřebních rituálů, míst posledního odpočinku a truchlení (Rituály sloučení)

Jaký smysl mají podle Vás v dnešní době pohřební rituály? Které jsou podle Vás důležité? Proč?

„Pohřební rituály já cítím především, jako církevní obřady v kostele, spojený se mší. A to určitě má svůj významnej smysl. Obřad v krematoriu vnímám jako formální obřad. Pokud to není spojeno s duchovním obřadem, tak to má smysl jenom pro ty pozůstalí, ale pokud tam je ta duchovní rovina, tak to má smysl i pro toho zemřelého. Já tam vnímám tyhle dvě roviny. Všechny významný pohřby, který já jsem zažil, tak měli církevní charakter. To znamená, že to proběhlo normálně v kostele a bylo to spojený se mší. Pro mě je to důležitý, protože to vytváří svoji určitou atmosféru.“ (Ladislav)

„Z mého pohledu je to především slušný poslední rozloučení s rodinou a setkání s blízkými přáteli. Když jsem zjistil, že se scházíme nejčastěji na pohřbech, tak jsem to zlomil a začal jsem svolávat rodinu i mimo pohřby. Ono totiž, když přijdeš na takovou hostinu, tak se začnou bavit všichni o všem možným, a dojde k úplnému komunikačnímu zlomu. To já považuju za ideální stav. „Král je mrtev, ať žije král.“ To, že jde smuteční průvod z kostela na smuteční slavnost do hospody, v tom je právě ten očištnej proces. Při tom mě vždycky napadne, jak je ten lidskej život vlastně nicotnej. Prostě spadne klec a je to. Nejsilnější potřeba smutku a truchlení se projevuje nejvíc před pohřbem. Myslím si ale, že daleko nejzajímavější je fáze toho dlouhodobého truchlení a vztahů po vlastním pohřbu. Tohle by stálo za prozkoumání. Co se tam, v tý mysli, během toho času vlastně děje.“ (Josef)

„Pohřební rituály, alespoň tak, jak já je vnímám, mi přijdou velmi důležité, a to jak pro pozůstalé, tak především z úcty k zemřelému. Bohužel naše společnost nás nevede k rituá-

lům a ty postupně přecházejí v zapomnění. Člověk a smrt s ním spojená, je pro dnešní společnost na obtíž a navíc je silně komerciována. Člověk, který odchází, by neměl mít pocit samoty.“ (Jana)

„Pohřební rituály mají podle mě velký smysl a význam v životě člověka. A to jak kvůli samotnému mrtvému, tak i z pohledu rodiny zemřelého. Myslím si, že by rodina měla udělat důstojný pohřební obřad. Vidím v tom vrchol rozloučení se s blízkým člověkem a ukončení s jeho pozemským životem. Důležité je to také z toho důvodu, aby se i ostatní blízcí a známí lidé, s ním mohli rozloučit, pokud neměli tu příležitost, udělat to za jeho života. I z úcty k mrtvému by měl proběhnout obřad. Ne ho nechat spálit, jako nemocné zvíře. Pokud byl zemřelý křesťan, měl by mít křesťanský pohřeb se všemi poctami, jako je mše svatá nebo kříž na rakvi, jako ochranu, proti zlým duchům.“ (Renata)

Indukované kategorie

Pohřební rituály cítím jako církevní obřady v kostele spojený se mší. To má svůj významnej smysl, je to především slušný poslední rozloučení s rodinou a setkání s blízkými přáteli, přijdou mi velmi důležité, a to jak pro pozůstalé, tak především z úcty k zemřelému, vidím v tom vrchol rozloučení se s blízkým člověkem, a ukončení jeho pozemského života.

Jaká byla tradice pohřbívání ve vaší rodině? Změnila se během vašeho života?

„U nás byla vždycky tradice velkých pohřbů s následným ukládáním do země. V tomhle já budu asi první výjimka, Netoužím po tom, na rozdíl od své sestry nebo svoji dcery, která už to má taky nějak zajištěný. Já ale za svými rodiči na hrob pravidelně jezdím a moje dcera taky. Víš, nad čím ještě žasnu, co mi nejde vůbec do hlavy, že lidi s tak bohatejma výzdo-bama jezděj na dušičky. To jsou poměrně velký investice, co se takhle otočej. Tahle ta nějaká spodní vazba, ta mě až udivuje. Je zvláštní, že na jednu stranu někteří lidé vůbec nemají žádné obřady a pak tohle.“ (Josef)

„Pokud se pamatuju, tradice pohřbívání u mého otce a jeho rodiny byla vždycky spojena s tradičními církevními obřady. Nejsem si jistej, jak to bylo u rodičů moji mámy. Tam to mohlo být i bez obřadu, protože oni nebyli věřící. Tam nevím, já jsem byl dost malej, když děda s babičkou umřeli.“ (Ladislav)

„V naší rodině proběhl vždy krátký civilní obřad, bez řečníka. Po zpopelnění těla se popel uložil do urny a ta se umístila na své místo do urnového háje. Po obřadu se příbuzní sešli na vzpomínkové smuteční hostině.“ (Jana)

„My jsme se přestěhovali, naše původní rodina pochází ze Slovenska, kde máme celé pokrevní příbuzenstvo. Můj otec už zemřel zde, v našem hospici. Urnu má tady v jednom malém hrobečku. Každý týden tam chodíme, zapálit svíčku a položit květiny. V naší původní rodině na Slovensku, byli zatím všichni, kdo zemřeli, pohřbíváni do rodinných hrobů. Při pohřbu u nás je zvykem alespoň půl hodiny vystavovat odkrytého zemřelého. Pro slabší povahy to není vždy dobrý zážitek. Vzpomínám si, jak to bylo kdysi s mojí babičkou. Pro mě, jako malou holku, to byla dost otrěsná událost. Měla jsem hrozný strach. Po této zkušenosti jsem tomu nevystavila ani svého desetiletého syna, když jsem byla na pohřbu svého strýce před rokem.“ (Renata)

Indukované kategorie

U nás byla tradice velkých pohřbů s následným ukládáním do země. Já budu asi první výjimka, z otcovy strany všichni církevní obřady, ze strany mámy asi bez obřadu, protože nebyli věřící, u nás proběhl vždy krátký civilní obřad bez řečníka, popel do urny a do urnového háje, v naší původní rodině byli všichni pohřbíváni do rodinných hrobů.

Jak byste vy projeвили zármutek nad smrtí vašeho blízkého člověka?

„To se většinou projevuje samo. Pokud člověku umře někdo, koho měl opravdu rád, tak je spíš jenom otázka, do jaký míry dokáže ty emoce projevovat na venek, a do jaký míry je prožívá uvnitř. Myslím si, že by si člověk měl prožít smrt blízkýho, včetně té bolesti. Neměl by se tomu bránit nějak práškama a měl by si vzít třeba tejděn dovolený, aby to mohl prožít. Na druhou stranu si zase nemyslím, že je potřeba se nějak moc drásat. To, že se bude člověk drásat, to ničemu až tak nepomůže. Osobně ze své zkušenosti můžu říct, že pokud se člověk zaměří na to, že chce pomoci člověku, kterej odešel, tak jeho vlastní bolest ustoupí.“ (Ladislav)

„Svůj zármutek bych si řešila především v sobě. Je ale dobré občas se zastavit na hřbitově, zapálit svíčku a i uronit slzičku při vzpomínce nad milovaným člověkem. Určitě to pomůže.“ (Jana)

„Já zármutek neumím moc projevovat. Abych ti řekl pravdu, když mi umřel tatínek, tak jsem měl taky ty depresivní potíže a všechno se to na mě hrnulo. Vyhadovali mě z práce a vůbec se děly takový neuvěřitelný věci. To šlo jedno za druhým. Byl jsem úplně rozsypanej. S maminkou, když umřela, tak to bylo úplně jiný. Tý jsem to přál. Já jsem ji nepřál tu hrů-

zu, takovýho přežívání po mrtvici, kdy nebyla schopna sama se o sebe postarat. Já nevím, co jsem. Nejsem taková ta plačka, já to spíš prožívám vnitřně.“ (Josef)

„Kdyby mi zemřel blízký člověk, tak bych asi chtěla být nejspíš sama. Pravděpodobně bych omezila všechny svoje aktivity a snažila se myslet na spásu jeho duše. Ztratila bych o všechno kolem zájem a ponořila bych se do svého vnitřního světa.“ (Renata)

Indukované kategorie

To se většinou projevuje samo, myslím, že by se měla smrt blízkého prožít, včetně tí bolesti, svůj zármutek bych si řešila především v sobě, já zármutek neumím moc projevovat, spíš to prožívám vnitřně, chtěla bych být sama, ponořila bych se do svého vnitřního světa.

Máte vy sám/a nějakou představu o svém vlastním pohřbu? Pokud ano, popiš. (Obřad ano-ne, civilní, církevní, řečník, kněz, bez řečníka)

„Moje představa je asi taková, že bych chtěla církevní pohřeb se všemi poctami, které jsem již zmínila. Byla bych také ráda, kdyby o mě něco málo řekl a zavzpomínal někdo blízký, kdo mě znal. Před kostelem bych chtěla muzikanty, kteří by mi nehráli „umtata“, ale moderní písně, které jsem měla ráda. Potom bych si přála, aby po pohřbu následovala hostina, pohřební slavnost, kde by mne mí blízcí oslavovali a nevzpomínali již ve smutku.“ (Renata)

„Já bych si představovala krátký civilní obřad, nejraději bez řečníka.“ (Jana)

„O svém vlastním pohřbu mám představu asi takovou. Chtěl bych mít církevní obřad se všemi nezbytnými rituály, který k tomu patří, včetně kněze a mše svaté.“ (Ladislav)

„Já bych mohl mít klidně církevní pohřební obřad, vůbec by mi to nevadilo, když by si to rodina přála. Myslím, že jsem ti to říkal. Já radím v tom žebříčku hodnot vztahy, jako důležitou věc. To je ve mě hluboce zakořeněný, a docela uznávám, když je při tom obřadu rodině řečník, kterej ten život toho člověka relativně dobře zhodnotí. Takový to jenom mávnutí nad smrtí, tak to mě docela uráží. Krásnej pohřeb, to je hezkej termín, ten si pamatuj. Krásnej pohřeb je, pokud jsou diváci.“ (Josef)

Indukované kategorie

Chtěla bych církevní pohřeb se všemi poctami, s muzikou a pohřební hostinou, kde by bylo veselo, krátký civilní obřad bez řečníka, chtěl bych církevní obřad se všemi nezbytnými

rituály, včetně kněze a mše svaté, můžu mít klidně církevní pohřeb, nevadilo by mi to, bude záležet na mé rodině.

Jak si představujete místo vašeho posledního odpočinku? (Hrob, urnový háj, rozptylová loučka...)

„Chtěla bych být jednou uložena do urnového hrobečku, tam, kde bude žít moje rodina, aby mě mohli občas přijít navštívit.“ (Renata)

„Sice preferuju hrob, ale pořád se nemůžu zbavit nějaký podvědomý představy, že by ty moje tělesný pozůstatky mohly zůstat někde v přírodě. Možná to je tím, že mám tu přírodu podvědomě propojenou s nějakým místem ráje nebo místem, kde se cejtím dobře, s místem do kterýho utíkám. Prostě v hloubi duše sním o tom, že budu někde spát mezi starejma stromama, nade mnou budou šumět keře a nikdo nebude vědět, že tam jsem. Já bych, ale nechtěl bejt v přírodě jako popel. To už není ono. Já bych si tam chtěl lehnout. Jenom nevím jak to uskutečnit, leda, že bych si ten hrob vykopal sám. Sám si do něj lehnul, akorát mi není jasný, kdo by to na mě naházel.“ (Ladislav)

„Já si představuju místo posledního odpočinku tam, kde je má rodina. Jestli to bude hrob nebo urnový háj, je mi v tuto chvíli úplně jedno. Jen si nedokážu představit rozptýlení svého popelu někde na rozptylové loučce. Takový způsob rozloučení určitě odmítám.“ (Jana)

Indukované kategorie

Chtěla bych být uložena do urnového hrobečku, tam, kde bude žít moje rodina, v hloubi duše sním, že budu spát mezi starejma stromama, nade mnou budou šumět keře a nikdo nebude vědět, že tam jsem, místo posledního odpočinku tam, kde je má rodina.

Přejete si smuteční slavnost? Jakým způsobem by se měla uskutečnit?

„Tak to bych si přála, to už jsem říkala. Chtěla bych obřad ve stylu oslavy, s občerstvením, alkoholem třeba někde na zahradě. Takové malé zavzpomínání, ale zároveň s velkými pocity úlevy, které zákonitě následují, po tak těžkých dnech, tady na tomto světě.“ (Renata)

„U nás v rodině se vždycky smuteční hostiny dělali, ale mě to připadá naprosto divný. Já to vůbec nechápu, že se ty lidi najednou začnou bavit, jako by se nechumelilo, když ještě před několika hodinama všichni ronili slzy. Já jenom říkám, jak to cejtím. Kdyby to záleželo

lo na mně, tak bych radši tu smuteční hostinu vypustil. Možná, až jednou třeba odejde máma, tak tam hostina určitě bude, ale kvůli lidem, protože to asi čekají.“ (Ladislav)

„Něco malého bych chtěla určitě. Pokud zemře opravdu starý člověk a má větší rodinu, tak jsem jednoznačně pro smuteční slavnost. Rodina by měla být pohromadě, svou bolest potom nese lépe, oddává se vzpomínkám s úsměvem. Pokud ale zemře mladý člověk, neumím si představit smuteční slavnost.“ (Jana)

„Jo rodinná hostina, to je strašně důležitá věc. Strašně důležitá! Pohoštění v každém případě, ale to sejití, to je to, pro co jsem. Hele například když tady zemřel soused Matoušek, tak jsme mu tam na trávníku před chatičkou zapalovali svíčky. Když druhému sousedovi zemřel kamarád, kterýho jsme znali, a byl moc fajn, tak to tady bylo olepený fotkama a svíčky byly všude a dlouho. Bylo to jen symbolický, popel on měl uložený jinde... Na smuteční mši se já dívám velmi pozitivně. Nechal jsem sloužit mši, i když jsem svolával slavnostní hostinu ke stému nedožitému výročí narození tatínka. Já tyhle rituály strašně uznávám.“ (Josef)

Indukované kategorie

Chtěla bych obřad ve stylu oslavy, s občerstvením, třeba někde na zahradě, nejraději bych smuteční hostinu vypustil, připadá mi to naprosto divný, něco malého bych chtěla určitě, jsem pro smuteční slavnost, rodinná hostina je strašně důležitá věc, já tyhle rituály strašně uznávám.

Jak byste chtěl/a aby si Vás lidé po vaší smrti pamatovali?

„Moc bych si přála, aby si mě lidi pamatovali, že jsem byla ta ženská, co se snažila pomáhat ostatním a měla srdce plné lásky.“ (Renata)

„To je divná otázka. Tak samozřejmě bych byl rád, aby tady nebyl nikdo, kdo by na mě vysloveně vzpomínal ve zlým. V tom smyslu, že bych mu ublížil. Byl bych rád, kdyby lidi, kterejm jsem třeba ublížil, aby mě dokázali odpustit.“ (Ladislav)

„Chtěl bych, aby věděli, že jsem pro ně udělal, co jsem mohl. Víc ne. Nepotřebuju, aby si mě pamatovali někde dál, to vůbec ne. Proto taky nechci žádný hrob ani náhrobek. Ale je pravda, že jsem psal rodinnou kroniku, a tak si myslím, že by možná měl dělat člověk něco tímhle směrem, jak to teď vidím. Jestli to děti potom vyhoděj, to samozřejmě nevím a nějak

mě to netrápí. To záleží na mentalitě toho děcka. Někoho to vůbec nezajímá a někdo je z toho šťastnej. Udělal jsem pro to, co se dalo.“ (Josef)

„No to je otázka! Chtít může člověk ledacos. Určitě bych si přála, aby si mě pamatovali jako pozitivní a rovnou osobu. Důležité ale je, aby si vůbec někdo vzpomněl, aby člověk nezůstal v zapomnění.“ (Jana)

Indukované kategorie

Moc bych si přála, aby si mě lidi pamatovali, že jsem se snažila pomáhat ostatním a měla srdce plné lásky, byl bych rád, aby na mě nikdo nevzpomínal ve zlým, chtěl bych, aby věděli, že jsem pro ně udělal, co jsem mohl, aby si mě pamatovali, jako pozitivní a rovnou osobu.

6.5.3 Metoda pozorování – moje vlastní retrospekce

K tomu, abych se pokusil získat celkový, holistický pohled na zkoumané téma rituálů spojených s koncem života člověka, jsem do výzkumné části zařadil kromě polostrukturovaných rozhovorů s respondenty a obsahovou analýzou textů i svůj vlastní introspektivní pohled na toto téma, kde jsem čerpal mimo jiné i ze zážitků s umíráním a smrtí svého otce.

Pokud se ve svých vzpomínkách vrátím zpět do dětských let, vybaví se mi moje první vážné setkání se smrtí, které se odehrálo v mých čtyřech letech. Tehdy můj mladší bratr zemřel po krátké hospitalizaci v nemocnici na zápal plic. Vzpomínám si, jak má matka volala na dětské oddělení do nemocnice a ptala se na bráškův zdravotní stav. Lékař ji nejprve ujistil, že se jeho zdravotní stav výrazně zlepšil a že vysoké teploty ustupují. Ještě týž den večer však volali z dětského oddělení, že se stav malého brášky horší a dovolili mé matce být u něho po celou noc. V té době již byl malý Tomášek pod kyslíkem a byla velmi malá naděje, že se dožije rána. Časně ráno jsme již věděli, že Tomášek svůj boj o život vzdal.

Rok po této události navštívila smrt naší rodinu podruhé, to když můj děda zemřel na následky úrazu, který mu způsobila kráva na pastvě. O této události píše má babička toto: *„Děkuji za vaši účast hřejivou k naší bolestné ztrátě našeho předobrého tatky a dědy. Chtěl na pastvě převázati – posunouti krávu a ona naň skočila, ohnala se tak nešťastně, že ho porazila a zlámala mu 3 žebra, která poranila plíce. 6 hodin se držel docela normálně, ale pak, jak přijel lékař, že ho vezme sanitou sebou na vyšetření ani on nevěřil, že je to tak vážné, říkal, kdyby byl mladší, že by ho nechal doma, ale takto, že ho vezme s sebou, aby*

nedostal zápal plic. Ještě jsem mu dala čisté pyžamo a vedli jsme ho se šoferem z těch schodů shora z pokojíčka, jen s šoferem po mlýnici...ale tam už najednou začal se celý chvět...mysleli jsme, že se mu udělalo nevolno, ale asi to bylo srdce. Primář Kudr byl u něho do 1 hodiny v noci... „Bohužel už jsme nepomohli, srdce, berte to jako chorobu stáří“... Mě je to strašně líto, že byl teď v pořádku a tak měl rád život, takovou měl radost vždy, když přišli vnuci. Vždyť tu mohl ještě kolik let být. A takový jsme měli ten život krásný spolu. A já teď, je to tu zoufalé, tak strašně se mě stýská. ...Taťkův hlas mě pořád zní v uších: „Už seš doma bábinko?“ Tak mile to znělo a už nezazní, teď jsem doma, ale až budu zase chodit, nevím, jak to bude.“ (Příloha P I)

Avšak moje nejsilnější dětská zkušenost se smrtí se odehrála v mých sedmi letech. Tehdy vlivem lékařského selhání, kdy lékař špatně vyhodnotil akutní psychický stav svého pacienta a oddálil mu nástup do ústavního léčení na psychiatrické klinice, došlo k události, která měla za následek tragickou smrt mé tety a mých dvou bratranců ve věku deset a jedenáct let. Všechny tyto události, se odehrály v období mého víceméně předškolního věku, neboť poslední událost, o níž se zmiňuji, proběhla po mém nástupu do první třídy, krátce po srpnové invazi „spřátelených vojsk“. Píšu o těchto skutečnostech zcela záměrně, protože se tak snažím vysvětlit svůj celoživotní zájem o otázky související se smrtí a umíráním. Z psychologie vím, že se vývojové období u dětí předškolního věku vyznačuje mimo jiné tím, že jejich fantazie bývá velmi živá. Vidí následky, ale neznají příčiny nebo jim je dospělí nedokážou přiměřeně vysvětlit. Tyto děti potom mají přirozený sklon vidět za takovými jevy často působení tajemných, nadpřirozených bytostí. Proto se také někdy mluví v souvislosti s tímto dětským věkem o magickém myšlení. Možná tedy mají mé úvahy a otázky spojené se smrtí a umíráním kořeny právě zde.

Můj otec prožil plodný a naplněný život. Se svoji manželkou žil bezmála padesát let v harmonickém a láskou naplněném vztahu. Podařilo se mu vychovat dva syny a na sklonku života se mohl potěšit se svou malou vnučkou. Vzpomínám si na svého otce, jako na velmi pracovitého, dobrosrdečného, spravedlivého a obětavého člověka. V posledních několika letech se s láskou staral o svoji nemocnou maminku, v jejím přirozeném prostředí na samotě u lesa. Přestože on sám celý svůj aktivní pracovní život strávil ve velkém městě. Během svého života utrpěl několik vážných zranění, s nimiž se především díky své nezměrné vitalitě a pevné vůli, vždy úspěšně vyrovnal. Snad nejvíce jsem na něm vždy obdivoval jeho pevný charakter, obdivuhodnou vůli a psychickou vyrovnanost.

Asi před čtyřmi léty se začal jeho zdravotní stav zhoršovat a lékaři u něho posléze diagnostikovali zhoubný nádor v oblasti prostaty. Otec postupně prodělal radikální operaci s následným ozařováním a chemoterapií. Nemoc se asi na tři roky zastavila. Po krátké rekonvalescenci byl relativně v pořádku a začal mi aktivně pomáhat v podnikání a spravoval celoročně malou vodní elektrárnu. Zároveň se také věnoval sadařství a svému celoživotnímu koníčku, chovu včel. Na sklonku roku 2007 se nemoc opět přihlásila, tentokrát však již byla v takovém stádiu, že ji nebylo možno léčit ani ozařováním ani chemoterapií. V té době již byla nemoc silně rozvinuta s četnými metastázami po celém těle včetně mozku. Starali jsme se společně o otce v bytě našich rodičů po několik měsíců. Snažili jsme se smysluplně naplnit poslední dny a týdny jeho života. Navštěvovali jsme ho s naší pětiletou dcerou a rozptylovali jeho myšlenky spojené s odchodem z tohoto světa.

Přes tuto svoji vnitřní bolest jsem se snažil do určité míry zachovat si určitou nezávislost a nabízet praktickou a emocionální pomoc nejen otci, ale i všem zúčastněným rodinným příslušníkům. Když se začal otcův zdravotní stav dramaticky zhoršovat, nebyl již schopen samostatně se pohybovat a upadal do kómatu, stáli jsme před rozhodnutím, jak dál. Při jednom takovém život ohrožujícím kómatu jsem zavolaal rychlou záchrannou pomoc, otce hospitalizovali v nemocnici, ale zároveň nám sdělili, že v nemocnici dále zůstat nemůže. Snažil jsem se tedy zajistit pro otce nějakou formu odborné hospicové péče v domácím prostředí, ale vzhledem k jeho zdravotnímu stavu mě nezisková organizace poskytující ošetrovatelské služby odmítla, jelikož nedisponují odbornou lékařskou péčí a doporučili mi lůžkové zařízení, které takovou péči poskytuje a zároveň nabízí možnost doprovázení pacienta v poslední fázi umírání. Na základě rodinné dohody a samozřejmě také se souhlasem otce jsme se rozhodli pro Hospic Anežky České v Červeném Kostelci, což je charitní, sociálně-zdravotnické zařízení, první modelové zařízení svého druhu v ČR. Je to zařízení, které pomáhá terminálně nemocným pacientům s převážně onkologickým onemocněním a jejich rodinám. Poskytuje celistvou individuální péči a paliativní léčbu, která je zaměřena na kvalitu života a to jak po stránce biologické, tak také i psychologické, sociální a spirituální. Zaměřuje se a podporuje vztahy s rodinou a dalšími blízkými osobami, nabízí jim ubytování i s pacientem, časově neomezené návštěvy, odborné poradenství i lidskou blízkost. O nemocné v tomto hospici pečují kromě lékařů a zdravotních sester také sociální pracovníce, psychoterapeut, kněz a dobrovolníci z řad laické veřejnosti.

V tomto hospici jsem doprovázel svého otce v poslední fázi jeho pozemského bytí. Poslední týdny jsme trávili u jeho lůžka celé dny. Několik posledních dní před smrtí jsem měl možnost trávit s otcem o samotě hodiny v tichém rozjímání, občas zpestřeném návštěvou spřízněné duše, zdravotní sestry, jež o mého otce láskyplně pečovala. Byly to až neuvěřitelné chvíle, na které nikdy nezapomenu. S touto zdravotní sestrou jsme si vyprávěli o našich rozdílných pohledech na víru. Vyprávěl jsem jí o naší rodinné spiritistické tradici sahající k mému prapradědečkovi, o svých představách v posmrtný život duše, o řecké filozofii a o rituálech spojených se smrtí a umíráním. Při těchto našich debatách došlo během několika dní k podivuhodným synchronicitám, nad kterými doslova zůstával rozum stát. V tu dobu již otec nemohl verbálně komunikovat, a proto se náš kontakt omezil pouze na kontakt oční a vzájemné dotyky. Poslední tři dny již také přestal oční kontakt a má komunikace s ním spočívala pouze v tom, že jsem ho držel za ruku a četl z knihy *Pohled do slunce – O překonávání strachu ze smrti* od známého amerického existenciálního psychoanalytika Irvina Yaloma.

O otcově smrti jsem se dozvěděl časně ráno ve svém autě, cestou do hospice. Zastavil jsem u kraje silnice, vyšel na polní cestu a v probouzejícím se letním ránu, dal volný průchod svým emocím. Věděl jsem, že tato skutečnost jednou nastane. Přesto se ve mně praly dvě protichůdné myšlenky. Jedna se bránila představám, že už svého otce nikdy nevidím a nebudu moci s ním probírat své plány a představy o životě. Druhá si přála otcův brzký skon, z důvodů silné progresse nemoci, spojené s velkými bolestmi a utrpením. Po příjezdu do hospice mi sestry připravily otce k poslednímu rozloučení v místnosti smutku, která byla za tím účelem zřízená. Vzpomínám si na tu spoře osvětlenou místnost s velkým křížem na stěně a zapálenými svícemi vedle mrtvého těla mého otce. Seděl jsem sám vedle nebožtíka a snažil se s ním rozloučit tichou vzpomínkou a přáním brzkého shledání se všemi dušemi zemřelých lidí, které měl rád. Ještě, než jsem místnost smutku opustil, rozhodl jsem se naposledy otce pohlédit po tváři. Byl to zvláštní zážitek, na který do konce života nezapomenu. Měl jsem pocit, jakoby veškerá energie toho místa projela moji rukou v okamžiku dotyku s mrtvým tělem. I přes relativně chladný dotykový vjem jsem cítil zvláštní mravenčení v konečcích prstů ruky.

Po poděkování a rozloučení v hospicovém zařízení, jsem kontaktoval jednu hradeckou pohřební službu a požádal je o převezení těla. Ještě týž den jsme spolu s matkou navštívili v Hradci zmíněnou pohřební službu, abychom objednali smuteční oznámení a všechny

ostatní náležitosti nezbytné k následnému průběhu pohřebního obřadu. Protože otec nebyl věřící člověk, rozhodli jsme se pro rozloučení ve smuteční síni na hradeckém hřbitově, následném zpopelnění a uložení v urně do urnového hrobu. Ještě během svého života si otec přál, aby jeho obřad byl velice skromný a v kruhu svých nejbližších. Osobně jsem měl s touto jeho představou vnitřní problém, neboť jsem si představoval poněkud širší formu rozloučení, jak se svojí rodinou, tak i s nejbližšími přáteli a známými. Myslím si, že by to byla důstojná tečka za tou naší pozemskou poutí. Přání je ale přání a nejsem si úplně jistý, jestli je možné to obcházet. Rozloučili jsme se tedy s otcem v úzkém rodinném kruhu a poté společně zašli na smuteční hostinu.

Vyprávěl jsem tu příběh, který se mě vnitřně hluboce dotýká. Přesto jsem zároveň s rolí zarmouceného syna, přijal i roli sociálního pracovníka, který se snažil působit jako tmelící článek mezi nemocným, rodinou, lékaři, ošetřujícím personálem, profesionálním sociálním pracovníkem i knězem. Posuzoval jsem schopnosti a možnosti nemocného a nabízel mu adekvátní pomoc. Snažil jsem se pomáhat všem zúčastněným rodinným příslušníkům svým empatickým chováním a zároveň jednal s různými institucemi a vyřizoval různé žádosti. Přes všechny tyto mé snahy se mi dostalo té největší výchovné lekce od mého otce v době, kdy již prošel svou fyzickou smrtí. Při obdržení jeho osobních věcí jsem v jeho peněžence objevil zápisky o potřebě pozitivního myšlení, které si psal před vlastní smrtí, kdy ještě zvládal psát. Na lístečku stálo mimo jiné drobným písmem: „ *Program. Prevence zlepšení zdraví. Pozitivní věty – Moje myšlenky jsou vždy pozitivní, proto jsem zdravý, úspěšný a šťastný člověk. Stále více využívám své duševní síly a schopností, tím dosahuji lepších výsledků ve všem, co dělám. Dokonale ovládám všechny své smysly a schopnosti. Každým dnem v sobě nalézám nové zdroje lásky, mohu a chci projevat lásku a pomoc všem. Stále myslím pozitivně a to udržuje mé zdraví. Moje mysl je bez hranic, mohu ji přemístit kamkoliv na tomto světě i kamkoliv do vesmíru. Moje mentální schopnosti mi umožňují přemístit mysl do kterékoliv říše minerální, rostlinné i živočišné, do lidského těla i mysli. Jsem schopen přemístit svou mysl do lidského těla a mysli a nalézt tam každou poruchu a nevyváženost. Zároveň jsem schopen tyto poruchy a nevyváženosti odstranit a uvést organismus do dokonalé harmonie. Každý den se cítím lépe, lépe a lépe.*“ (Příloha P II) K těmto slovům opravdu nemám co dodat. Je to zkušenost prožitá plným vnitřním životem.

Indukované kategorie

Zájem o otázky související se smrtí a umíráním, kořeny v mém dětství, jeho zdravotní stav velmi špatný, zhoubný nádor, nemoc silně rozvinuta a nedá se již léčit, snaha o smysluplnou náplň posledních týdnů jeho života, se souhlasem otce rozhodnuto, ústavní hospicová péče, poslední týdny u jeho lůžka celé dny, otec nemohl komunikovat, náš kontakt pouze oční a vzájemné dotyky, smrt, bolest i vykoupení, smíšené pocity, loučení s nebožtíkem, přání brzkého shledání, vyřízení všech organizačních záležitostí ohledně pohřbu, poslední rozloučení ve smuteční síni na hradeckém hřbitově, smuteční hostina, výchovná lekce ze záhrobí, nalezené otcovi zápisky o potřebě pozitivního myšlení, psané pár týdnů před smrtí.

6.6 Výsledky a diskuse

Jeden z hlavních důvodů proč jsem si ke zkoumání vybral právě přechodové rituály a rituální chování v dnešní postmoderní společnosti, byla ta skutečnost, že jsem chtěl více pochopit a porozumět některým souvislostem, které vedou člověka v naší společnosti, ve stále větší míře ke stavům, kdy rezignuje na kolektivní rozloučení s blízkým člověkem, a kdy v některých případech dokonce nechává svého mrtvého pohřbít zcela bez obřadu. Ve svém výzkumu jsem se zaměřil na skutečnosti, jak někteří lidé prožívají a také jak přemýšlejí o svých ritualizovaných aktivitách v různých fázích přechodového rituálu. Jak jsem již v minulých kapitolách zmiňoval, rozdělil jsem celou velkou oblast rituálů a rituálního chování konce života do tří víceméně oddělených fází. Proto se pokusím výzkumná zjištění interpretovat v jednotlivých samostatných skupinách.

Rituály oddělení

Tato první skupina je charakterizována oddělováním od předchozího stavu nebo situace, ve které se dotyčný jedinec předtím nacházel. Vyznačuje se zejména rituálním chováním, které symbolizuje nějaké odloučení. Z výzkumných zjištění vyplývá, že v této fázi odloučení, se dnešní skutečnost na rozdíl od tradičního pojetí rituálního chování v minulosti sice výrazně změnila, ale na druhou stranu si některé rituály, vzhledem k výrazné sekularizaci společnosti jen zmodernizovala a přeměnila jejich formu a obsah, a alespoň některé zůstávají stále přítomny. Mezi ně patří například; rituály loučení, pořízení závěti, meditace, rozjímání, modlitba, psaní různých deníků či zaznamenávání pocitů a nálad, potřeba kontaktů, sdílení existenciálních otázek, přemýšlení o vlastním konci nebo jen projevovaná radost z maličkostí. Pravdou je, že v naší dnešní společnosti silně ustupuje tradiční domácí model umírání, s církevními obřady typu; poslední pomazání, rituální očista nebo žehnání umíra-

jícího členům rodiny. Tento tradiční přístup bývá zhusta nahrazován tzv. institucionálním modelem umírání, kdy převážná většina starých lidí a nemocných v terminální fázi, zůstává v nemocničním či hospicovém prostředí, a často tak umírá osamocena na lůžku za bílou plentou.

Na otázku, co vidí za největší dluh naší společnosti v přístupu k umírajícím, mi respondenti často odpovídali, že si myslí, že je to právě náš strach z vlastní pomíjivosti a náš, až příliš velký příklon k materiálním požitkům, který nás odvádí od otázek o životě a smrti. Smrt jsme vytěsnili, aby nám nepřipomínala naši vlastní smrtelnost a skutečnost, že jednou o všechny naše hmotné statky a požitky tak jako tak přijdeme. Celá řada odpovědí na otázky související s rituálním chováním v období umírání mě u mých respondentů mile překvapila. Například když uváděli, že kdyby věděli, že jim zbývá už jen pár týdnů života, že by se snažili být co nejvíce s rodinou a předat jim ještě hodně své lásky. Přáli si očistit se, aby na ně nikdo nevzpomínal ve zlém, aby si je lidé pamatovali jako pozitivní a rovné osoby a tak, že měli srdce plné lásky. V odpovědích se také objevuje obava z osamění a z vlastní bezmoci při umírání. Zajímavý je i fakt, že většina dotazovaných vnímá utrpení, jako zásadní jev, související s duchovním vývojem a připouští, že má svůj důležitý smysl v lidském životě. Objevila se zde i celá řada odpovědí, kdy měli dotazovaní zcela opačná stanoviska. Jako například v otázce eutanazie nebo v otázce, zda by si přáli, aby byl někdo na blízku ve chvíli jejich umírání. Důležitá myšlenka, kterou jsem si odnesl ze svých vlastních prožitků a rozhovorů s respondenty, z období umírání, je ta, že bychom se měli přestat bát smrti jako takové, měli bychom ji přestat vytěsňovat ze svých životů a uvědomit si, že smrt k životu neoddělitelně patří. Zároveň bychom si také měli uvědomit, že očištění duše neboli mysli, je velmi pozitivní záležitost a může přispívat ke vnímání pocitu tzv. „dobré smrti“.

Rituály pomezí

Druhou skupinu tvoří určitý mezistav, práh nebo prostřední stav u přechodového rituálu. Může vystihovat něco neurčitého, tvořivého, ale zároveň naznačuje i stav, který boří zaběhlé struktury. Jsou to takové aktivity, které rituálním způsobem organizují průběh jakéhosi mezidobí mezi minulým a budoucím stavem nebo mezi předcházející a nadcházející činností. (R. Švaříček, K. Šed'ová a kol., 2007) Vlastní fáze pomezí potom může být charakterizována jako alegorie cesty z tohoto světa na onen svět, a pro pozůstalé se pak tento stav pomezí vyznačuje především stavem smutku a rituály s ním spojené. V případě tohoto vý-

zkumu se jedná o okamžik vlastní smrti a z širšího pohledu, jako období mezi smrtí a pohřbem. Genep (1997) ve své sto let staré studii o přechodových rituálech, uvádí, že podle jeho výzkumných zjištění, patří právě tyto pohřební rituály pomezí, mezi ty nejsložitější, nejpropracovanější a také nejvíce zastoupené v celé oblasti. Možná, že tomu tak kdysi bylo i v naší společnosti. Dnes je tomu ale přesně naopak. Tato skupina je nejméně zastoupená, a to především kvůli všeobecnému úpadku víry v posmrtný život, kvůli velmi silnému podílu institucionálního umírání a poměrně přísným hygienickým nařízením. Právě v této skutečnosti, vidím asi největší rozpor v dnešním vnímání rituálů a rituálního chování této fáze. Ta skutečnost, že se běžná smrt téměř zcela vytratila z našich dnešních životů a stala se téměř výhradně záležitostí institucí, k tomuto účelu zřízených, nás dovedla do stavu jakéhosi zneviditelnění smrti, což může mít ve svých důsledcích ony neblahé skutečnosti, jež vedou až k následné rezignaci na kolektivní rozloučení se zemřelým.

Z výzkumných závěrů vyplývá, že toto období je charakteristické zejména silnými emočními stavy a prožíváním hlubokého smutku pozůstalých. Často zde dochází k pocitům osamělosti a bezmoci. Někdy se můžou projevat i stavy deprese způsobené ztrátou struktury, změnou kulturního a společenského prostředí a ztrátou zázemí. To vše ještě v kombinaci se zvýšeným fyzickým a psychickým vyčerpáním. Pro toto období je také důležitý fakt, že téměř všechny rituály spojené s úmrtím, díky tomu, že smrt člověka většinou zastihne v nemocnici či jiném zařízení k tomuto účelu zřízeném, se odehrávají na neosobních místech, dosti vzdálených od prostředí domova a vykonávají je cizí profesionální zaměstnanci, kteří ani zemřelého člověka neznají. Tyto rituály také již ztratily svůj význam, který měli ještě v dobách, kdy se o zemřelého starala jeho vlastní rodina, a kdy se odehrávaly tradiční rituály, jako je omývání těla zemřelého, příprava do rakve či noční hlídání a držení stráže u zemřelého. Pravda je ale ta, že se v poslední době začíná slibně rozvíjet možnost doprovázení umírajícího jeho nejbližšími, a možnost být u něho i v okamžiku smrti, v přátelském prostředí s profesionální péčí hospicového zařízení. Tuto skutečnost mohou potvrdit i z vlastní zkušenosti s umíráním a smrtí svého otce.

Z odpovědí respondentů na otázky vztahující se k tomuto období rovněž plyne, že všichni jednoznačně vnímají za nejhůře zvládnutelnou smrt vlastních dětí a obecně všech dětí a mladých lidí, neboť tento jev, jak uvádějí, nezapadá do našich představ, našeho myšlení a řádu. Překvapilo mě, že téměř všichni z dotazovaných, snad až na paní Janu o smrti občas hluboce přemýšlejí. Například pan Ladislav se vyjádřil, že o smrti přemýšlí takřka

neustále. Doslova uvedl: „*Když říkám, že přemýšlím nad svojí smrtí, neznamená to, že přemýšlím o smrti jako o izolovaném fenoménu. Já přemýšlím o svoji smrti, jako o součásti svého života, o součásti svého vývoje o součásti své duchovní cesty.*“ Zajímavé bylo také zjištění, že opět až na paní Janu všichni dotazovaní připouštěli existenci posmrtného stavu, když se shodně vyjadřovali v tom smyslu, že smrt pro ně není definitivní konec. „*Každý člověk má v sobě myšlenku toho, že smrtí život nekončí, ale že se proměňuje. Jenom nevíme jak, neumíme si to představit. Ale rozměr té představy, k něčemu budoucímu, ten tam zůstane.*“ (Oldřich).

Rituály sloučení

Poslední skupina přechodových rituálů je tvořena rituály opětovného přijetí. Jsou to takové formy rituálního chování, které mají sloužit jako prostředek adaptace člověka na nový stav sociálního statusu. Rituály sloučení bývají často jakýmsi odrazem rituálů oddělení. Přesto můžeme říci, že člověk, který prošel první a druhou fází už není stejný jako na počátku přechodového rituálu. Mezi tradiční rituály vztahující se k tomuto období se dají přiřadit všechny rituály posledního rozloučení zemřelého s domovem. Pozůstalí se s nebožtíkem rozloučili a poděkovali mu za to, co pro rodinu udělal. Potom kněz provedl církevní obřad v domě, symbolicky překročili s nebožtíkem práh jeho domu a vydali se na začátek pohřebního průvodu, kdy se během cesty zastavili v kapli, aby poděkovali Bohu za dar jeho života a dále pokračovali na hřbitov, kde kněz opět u hrobu vykonal poslední obřad. Nakonec byl zemřelý v rakvi uložen do země k poslednímu spánku. Závěr všech pohřebních obřadů tvořila často bohatá a mnohdy i veselá smuteční hostina. Neodmyslitelnou součástí pohřebních rituálů bylo i truchlení, nošení smutečních šatů a pravidelné návštěvy hrobů.

Podle zjišťovaných skutečností stále ještě v současné době v některých regionech tyto tradice přežívají, především na jihovýchodě naší země a také v mnohých venkovských regionech. Zejména však ve velkých městských aglomeracích, bývají tyto zvyky z velké části nahrazeny zavedením sekulárních obřadů v krematoriích nebo smutečních síních, často bez kněze, ale i bez řečníka, jen v úzkém kruhu rodiny. Poslední dobou se u nás také silně rozšiřuje neblahý zvyk, pohřbívat zemřelé zcela bez obřadu. „*V současné době, je až děsivým rozměrem, když například zemře někdo z lidí, a ta rodina se s ním ani nepřijde rozloučit. Neudělají žádný obřad. Zemře například v nemocnici nebo doma, pohřební služba ho vezme, pozůstalí ho nechají zpopelnit a potom, v tom lepším případě ho ještě donesou někam na hrob, ale někdy ani to ne.*“ (Oldřich)

Na otázku o smyslu pohřebních rituálů v dnešní době odpovídali všichni respondenti, ve stejném duchu, že i v současné době vnímají pohřební obřad jako velice důležitý akt, který má velký význam, a to jak pro pozůstalé, z důvodů společného setkání a rozloučení blízkých přátel, tak také především vyjádřením úcty a poděkováním samotnému zemřelému. Při odpovědích na otázku, jakou oni sami mají představu o svém pohřbu, se již jednotlivé odpovědi navzájem lišily, zejména z důvodů odlišných rodinných tradic. V této souvislosti bych rád zmínil kritický povzdech kněze Oldřicha, který se vyjádřil: *„Problémem současného životního stylu je skutečnost, že jsou pošlapávány úplně všechny rodinné tradice. Také se projevuje, a to je velký dluh, neúcta k posvátným místům, které nám tu naši zesnulí zanechali. To znamená neúcta k hrobům nebo hřbitovům jako takovým, a také minimální tresty v okamžiku, kdy nějaký vandal poškodí hroby.“* Velmi příjemné zjištění naopak bylo, jak dotazovaní vnímají společné smuteční hostiny, kdy snad až na pana Ladislava, který by sám nejráději smuteční hostinu vypustil, všichni ostatní považují tento akt posledního rozloučení se zemřelým za „strašně důležitou věc“. Myslí si, že by rodina a blízcí přátelé měli být v tento okamžik pohromadě, protože tak svou bolest lépe snášejí. Význam smuteční hostiny a shromažďování blízkých zemřelého člověka, je i zásadní z pohledu dalšího vyrovnávání se se ztrátou a nastávající změnou sociálního statusu členů nejbližší rodiny.

Ve svém výzkumu jsem se chtěl pokusit o jakousi sondu do chování a myšlení některých vybraných jedinců ve vztahu k umírání, smrti a poslednímu rozloučení s blízkým člověkem. V úvodu práce zmiňuji, že si studie klade za cíl, pokusit se alespoň z části, zmapovat výskyt rituálů konce života člověka a popsat současnou situaci tohoto rituálního chování, případně představ o něm. Při zpětném pohledu na tuto studii musím konstatovat, že velmi omezený počet respondentů ve výzkumném vzorku, a především jejich určitá vyhraněnost názorů na zvolenou problematiku, mi nedává téměř žádný prostor k zevšeobecnování, které by mohlo platit pro tuto společnost. To ale nakonec ani nebylo mým záměrem. Ve své práci jsem se snažil o co nejširší pohledy na problematiku rituálního chování. To mě přivedlo k tomu, abych nakonec oslovil respondenty, kteří s umíráním a smrtí, buď běžně přicházejí do styku, anebo s tím byli konfrontováni v nedávné minulosti a mají to stále v živé paměti. Zároveň jsem se také pokusil záměrným výběrem konkrétních osob docílit plurality názorů dnešní doby, nazývané postmoderní. Proto se také v mém výběru objevili lidé s odlišným chápáním života a smrti. Avšak i přes odlišné představy na některé jednotlivé otázky musím připustit, že v mnoha případech své názory do jisté míry sdíleli.

Aby se mi podařilo udržet základní osu zkoumaných přechodových rituálů a rituálního chování, doplnil jsem výzkum dalšími dvěma metodami a to především obsahovou analýzou dokumentů, kdy jsem čerpal, jak z poměrně široké odborné literatury, tak i ze soukromého archivu naší rodiny. V neposlední řadě jsem potřebné informace získával i ze svých vlastních zkušeností a vzpomínek s umíráním a smrtí otce v hospicovém zařízení. Tyto mé vlastní vzpomínky byly také z části podpořeny neformálními rozhovory s ošetřujícím personálem zmíněného zařízení.

Myslím si, že i přes onu nereálnost jakéhokoli zevšeobecňování, by mohl výzkum splnit svůj úkol. Minimálně v tom, že může poskytnout čtenáři některé zajímavé myšlenky a postřehy, tak, jak mi je v otevřených a vstřícných rozhovorech poskytli i moji respondenti. Při zpětné analýze jsem si čím dál více uvědomoval, jak důležitá se jeví opora blízkých, vyrovnaný postoj umírajícího, dostatek informací a především komunikace s umírajícím. Po smrti blízkého je to potom podpora sociálního okolí, vyjadřování a sdílení svých emocí, ale také podíl na organizování pohřbu, aktivní účast na něm, vzpomínky blízkých a dosti opomíjená osobní víra a ochota přijmout změnu.

7. ZÁVĚR

Život každého člověka je rozdělen do několika významných etap, které sebou přinášejí řadu vývojových úkolů a problémů a jsou navzájem odděleny přechodovými stádii a krizovými momenty. V takových obdobích pomáhala našim předkům vždy celá řada přechodových rituálů, které umožňovaly čelit nejistotě a úzkosti plynoucí ze změny životní situace a sociálního statusu. Mezi velmi důležitou skupinu přechodových rituálů vždy patřily rituály spojené s úmrtím, smrtí a pohřebními obřady. Smrt byla centrem života, stejně jako ta skutečnost, že hřbitov ležel v centru každé obce. Umíralo se především doma a umíralo se mnohem častěji než dnes. Umírající i jeho rodina byli vedeni rituálem, který jim poskytoval oporu, útěchu a vyrovnanost. Dříve se rodina postarala o svého mrtvého, důstojně se s ním rozloučila, omyla ho a nakonec ho muži vynesli na ramenou přes práh domu. Smrt vlastně do jisté míry tmelila život rodiny a udávala rytmus veškerého dění ve společnosti.

Pohřební rituály měly již od dávných dob důležitý význam pro lidskou společnost. Můžeme je řadit k nejstarším kulturním projevům vůbec. Jejich hlavním posláním bylo oddělit svět mrtvého od světa živých, za nezbytného doprovodu velkého smutku, truchlení a někdy i sebetryznění. Obecně je známa také skutečnost, že se k pohřebním rituálům často váží silné emocionální prožitky, které mají i svůj nezastupitelný psychologicky očistný rozměr. Právě toto částečné vytrácení tradičních rituálů v dnešní době, by mohlo být pro společnost psychologicky nebezpečnou záležitostí, protože v lidské psychice je po staletí zakódována určitá potřeba posvátného prožitku vytrhující člověka z jeho každodenního života. Čím je potom prožívaný obřad silnější, tím více ztrácí jedinec pojem o času a tím bývá silnější i očistný proces, který následně přináší.

Dnes v období sekularizace naší společnosti jsou křesťanské obřady postupně odstraňovány. Začíná se však ukazovat, že tyto rituály není možné ze životů lidí jen tak, jednoduchým způsobem, vytěsnit bez náhrady. Nové obřady nemusí být bezpodmínečně vázány jen na náboženský obsah. I dnešní člověk má silnou potřebu rituálů a jejich provozování. Jen je třeba jim dát určitý prostor v našich životech. Je také důležité vysvětlovat, co ty rituály vlastně připodobňují a pochopit jejich hlubší symbolický význam, abychom věděli a rozuměli, co znamenají a proč je vlastně děláme. Bylo by málo dělat rituál jen proto, že je to zvykem.

Rituály vždy měly a jsem přesvědčen, že i v budoucnu budou mít své významné místo v našich životech, protože v nás vzbuzují pocity sounáležitosti, působí jako mocné stabilizátory chování v dobách zvýšeného napětí a krizí a zároveň se podílejí na bezproblémovém chodu společnosti tím, že brání chaosu a nahodilosti. Dodávají lidem pocit jistoty a pomáhají je zbavovat existenciálního strachu.

Ve své diplomové práci jsem se pokusil o zmapování výskytu jednotlivých rituálů a rituálního chování, jež tvoří celou širokou oblast skupiny přechodových rituálů spojených s koncem života člověka. Přechodových rituálů, které se vztahují k umírání, smrti a k rozloučení se zemřelým. Pokusil jsem se tuto poměrně širokou oblast rozdělit podle teorie Gennepa na tři části. Část tvořenou tzv. rituály odloučení, které rituálním způsobem umožňují měnit předcházející stav na kvalitativně jiný. Ve výzkumné práci byly pro tuto část zvoleny všechny aktivity od počínajících příznaků procesu umírání až po samotnou smrt člověka. Druhá část, byla tvořena rituály pomezí, které organizují průběh určitého mezistavu a v mé práci ji tvořilo rituální chování v období smrti až po vlastní pohřební obřady. Třetí, poslední část pak tvořily rituály sloučení, tedy takové, které napomáhají k adaptování člověka na nový sociální stav. V případě této výzkumné práce se jednalo o veškeré rituály a rituální chování, které se váží k vlastnímu průběhu pohřebního obřadu, smuteční hostině a aktivitám spojeným s místem posledního odpočinku, různým formám projevu zármutku, truchlení a vzpomínkám na zemřelé.

K tomuto rozdělení jsem postupně dospěl pomocí metody obsahové analýzy dokumentů, kdy jsem podstatné indicie čerpal především z odborné literatury a četných historických pramenů. Své poznatky jsem posléze doplňoval, jak svými vlastními vzpomínkami vztahujícími se k tomuto tématu, tak také zejména moderovanými rozhovory s předem vybranými lidmi, jež měli s touto problematikou svoje vlastní zkušenosti, byli ochotni se mnou vést rozhovory na toto ve společnosti tabuizované téma, a zároveň měli na předkládané otázky i svoje vyhraněné názory. Tato studie si rozhodně neklade za cíl, nějaké obecné zevšeobecnování zjištěných skutečností, na to je můj výzkumný vzorek příliš malý a také vzhledem k výběru osobností i málo reprezentativní. Ve své práci jsem se spíše snažil jen o jakousi sondu do života myšlenek, názorů a představ jedinců se vzájemně trochu odlišnými názory na svět, což jsem chtěl posléze prezentovat jako pluralitu názorů lidí dnešní postmoderní společnosti. Jsem si vědom toho, že rozsah práce mi neumožňoval zabývat se podrobnou a hlubokou analýzou příčin stavu této složité, ale pro život jedince ve společnosti důležité

problematiky. Přesto doufám, že jsem touto studií alespoň trochu přispěl k vytvoření ucelenějšího pohledu na to, jak někteří dnešní lidé vnímají důležitost rituálů a rituálního chování spojeného s koncem života člověka.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- ARIÈS, P. *Dějiny smrti II*. Praha : Argo, 2000. ISBN 80-7203-293-3.
- BABYRÁDOVÁ, H. *Rituál, umění a výchova*. Brno : Masarykova univerzita, 2002. ISBN 80-210-3029-1.
- BLECHA, I. *Filosofie*. Olomouc : Nakladatelství Olomouc, 2004. ISBN 80-7182-147-0.
- BOWIE, F. *Antropologie náboženství*. Praha : Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-378-9.
- BUDIL, I. T. *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha : Triton, 1992. ISBN 80-900904-5-1.
- DAVIES, D. J. *Stručné dějiny smrti*. Praha : Volvox Globator, 2007. ISBN 978-80-7207-628-4.
- DRDA, P.; RYBOVÁ, A. *Keltové a Čechy*. Praha : Academia, 1998. ISBN 80-200-0732-6.
- ELIADE, M. *Iniciace, rituály, tajné společnosti*. Brno : Computer Press, 2004. ISBN 80-722-6901-1.
- ERIKSEN, T. H. *Sociální a kulturní antropologie*. Praha : Portál, 2008. ISBN 978-80-7367-465-6.
- FRAZER, J. G. *Zlatá ratolest. Magie, mýty, náboženství*. Praha : MF, 1994. ISBN 80-204-0488-0.
- GENNEP, A. VAN. *Přechodové rituály*. Praha : NLN, 1997. ISBN 80-7106-178-6.
- GIDDENS, A. *Sociologie*. Praha : Argo, 2003. ISBN 80-7203-124-4.
- GROF, S. *Nové perspektivy v psychiatrii a psychologii*. Praha : Moraviapress, 2007. ISBN 978-80-86181-83-7.
- HALÍK, T. *Prolínání světů*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2006. ISBN 80-7106-834-9.
- HARTL, P.; HARTLOVÁ, H. *Psychologický slovník*. Praha : Portál, 2000. ISBN 80-7178-303-X.

- HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie*. Praha : Galén, 2007. ISBN 978-80-7262-471-3.
- HENDL, J. *Kvalitativní výzkum*. Praha : Portál, 2005. ISBN 80-7367-040-2.
- HRABÁKOVÁ, L. *Vybrané kapitoly z kulturní antropologie*. Liberec : Technická univerzita v Liberci, 2002. ISBN 80-7083-617-02.
- JAKOBY, B. *Tajemství umírání*. Liberec : Dialog, 2005. ISBN 80-86271-42-8.
- JUNG, C. G. *Archetypy a nevědomí*. Brno : Nakladatelství Tomáše Janečka, 1998. ISBN 80-85880-16-4.
- KELLER, J.; NOVOTNÝ, P. *Úvod do filozofie, sociologie a psychologie*. Liberec : Dialog, 2008. ISBN 978-80-86761-81-7.
- KERRIGAN, M. *Historie smrti*. Praha : DEUS, 2008. ISBN 978-80-87087-55-8.
- KOHOUTEK, R. *Základy sociální psychologie*. Brno : Cerm, 1998. ISBN 80-7204-064-2.
- KOLMAŠ, J. *Tibetská kniha mrtvých*. Praha : Odeon, 1991. ISBN 80-207-0231-8.
- KÚBLER-ROSSOVÁ, E. *Hovory s umírajícími*. Praha : Signum Unitatis, 1992. ISBN 80-85439-04-2.
- LORENZ, K. *Osm smrtelných hříchů*. Praha : Academia, 2000. ISBN 80-200-0842-X.
- LUTOVSKÝ, M. *Hroby předků; sonda do života a smrti dávných Slovanů*. Praha : Academia, 1996. ISBN 80-200-0567-6.
- MIOVSKÝ, M. *Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu*. Praha : Grada Publishing, 2006. ISBN 80-247-1362-4.
- MOŽNÝ, I. *Rodina a společnost*. Praha : SLON, 2006. ISBN 80-86429-58-X.
- MUNZAROVÁ, M. *Eutanazie, nebo paliativní péče?* Praha : Grada, 2005. ISBN 80-247-1025-0.
- MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Praha : SLON, 2006. ISBN 80-86429-25-3.
- NAKONEČNÝ, M. *Lexikon magie*. Praha : Nakladatelství Ivo Železný, 1993. ISBN 80-237-0090-1.
- NAVRÁTILOVÁ, A. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha : Vyšehrad, 2004. ISBN 80-7021-397-3.

- SAINT-EXUPÉRY, A. *Citadela*. Praha : Vyšehrad, 1994. ISBN 80-7021-116-4.
- SAPÍK, M. *Filosofie*. Praha : Univerzita Jana Amose Komenského Praha, 2007. ISBN 978-80-86723-33-4.
- SKARUPSKÁ, H. *Úvod do kulturní a sociální antropologie*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2006. ISBN 80-244-1509-7.
- SKUTIL, M.; KŘOVÁČKOVÁ, B. *Diplomová práce a empirický výzkum pedagogických jevů*. Hradec Králové : Gaudeamus, 2006. ISBN 80-7041-428-6.
- SOUKUP, V. *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha : Portál, 2004. ISBN 80-7178-929-1.
- ŠVARŤÍČEK, R.; ŠEĎOVÁ, K. a kol. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha : Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-313-3.
- ŠVEC, V. *Průvodce metodologií pedagogického výzkumu*. Zlín : UTB, 2007. ISBN 978-80-7318-547-3.
- TURNER, V. *Průběh rituálu*. Brno : Computer Press, 2004. ISBN 80-722-6900-3.
- UNGER, J. *Pohřební rítus 1. Až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy*. Brno : CERM, 2006. ISBN 80-7204-397-8.
- VODÁČKOVÁ, D; a kol. *Krizová intervence*. Praha : Portál, 2007. ISBN 978-80-7367-342-0.
- YALOM, I. D. *Existenciální psychoterapie*. Praha : Portál, 2006. ISBN 80-7367-147-6.

SEZNAM TABULEK

Tab. 1 Charakteristika výzkumného vzorku.....	90
---	----

SEZNAM PŘÍLOH

- P I.....Dopis o úmrtí manžela (1966)
- P II.....Výpisky o nutnosti pozitivního myšlení, krátce před smrtí (2008)
- P III.....Zpráva o úmrtí babičky, vnukovi na frontu (1916)
- P IV.....Odevzdávací listina (1907)
- P V.....Hospic Anežky České (2008)
- P VI.....Smuteční oznámení ČSR (1945)
- P VII.....Smuteční oznámení USA (1985)
- P VIII.....Český hřbitov Iowa USA (1998)

PŘÍLOHA PI

Takto hlas mně pořád ani v uších
 iže si doma babinka, tak mluví to
 aniže u mě mluví, teď jsem doma,
 ale se budu zase chodit, nemám jak to
 bude.

Pro první čas mně slibil bakaláře
 K. Brožek, a Králík, že tu bude se man-
 je také rotoce, je to bratr Koutek,
 jen aby si to ještě nerozmýšlel.

Tot večer v pátek, přijeli mladí a Kadeř,
 také je tu hejly. Pochvil má tu v kuchyni Měna
 máme vodu nože-pupko, a činnou kousku, to
 bylo má úst, Pochvil, slabi mladá, není to je bolší.
 Pochvil též sudečně sdravíme a smad do Poch,
 že se ve sdraví sejdeme vichni, ještě jednou
 sdravím a křem k. Saboulová

Dráha má šeditelko!

Děkují za vaši ústřední výjiznu k májí
 kolistní sláti našeho předobřího tatky, a
 dých. - Učil na pastně přerokali - pou-
 nauti krámu a ona má šoučila, hnala^{at}
 a také nešťastně porazila ho, slámala mu
 3. zebra, které pavanily plíce, 6 hodin se
 držel docela normálně, ale pak jak přijel
 lékař a ho velmi samitou setou na vyšetření
 ani on níměl, že je to tak vážné, říkal, kdy-
 by byl mladší, že by ho nechal doma, ale takto
 že ho velmi sebou, aby nedostal až plic.
 Ještě jsem mu slaba říci ryasmo a nedli

že jsme ho se šoferem a těch schopen
 shara a rokojčika jen s šoferem po mly-
 nici zase jsme ho postpřivali dca, ale tam
 už majestrou uvažal se celý chvát, a zase
 se vložil stáhl až k ráze, pak jsme jej
 odnesli do samitky na mostkách, myslili jsme
 že se mu učilalo nevolno, ale ani to bylo
 šuce. Prímář Kuchr byl u něho do 1 hod
 v noci (schvátili jej v 7:30h večer). Prímář přim-
 mář mně pořádali dělali jsme co jsme mohli
 Bohužel už jsme nepomohli, sudec, berte to jako chorobu stáří!
 Jeden námiit nypřárel, slarali mu kyslík
 injekce do jedné ruky, do druhé nřávine, mavně.
 Mně je strašně líto, že byl lid v porokolu
 a tak měl rád život, takovou měl radost

vědy, když přivstli směl. Vědy tu
 mohl ještě kdik lid byl, a takový jsem
 mnilo ten život krásný spole. a ja
 led, je to tu soufale, tak správně se mně
 slyška. a le věnu ještě Láada, mavněl
 Manky je ne možný s nervama, ani na
 kre mace, nebyl, a tak mám starost a ne
 říkám si, nesmíš myslit jen na sebe, ma-
 ka te potřebuje, tak toho je opravdu ma-
 pře čent vašeho dčim, Boze chudák
 jaké krásné jate mnila. Viděla jsem
 že dvěma jate byla
 smámi na křemaci.

Bylo to důstojné rozloučení. Příjemno
 bylo, 127 oct. Ljeca Bel byl lid.

PŘÍLOHA P III

Přednáhy Tepické!
Musíme Ti oznámit
smutnou zprávu, že
dnes ^{vánoč} ^{ráno} ve střední
14. 12. zemřela baletka
Leela jen asi týden.
Tahle bude v sobotu
pobyt v medvědí léčárně
je rozhodně. Ráno jsme
odeslali do Lychova
po n. Smidovi telegram
který se skrze četnic-
kou stanici odeslal.
Tatínkovi píše
rádově. Líbá ti Marek
Líbá a pravě T. Maty
Tá a Vlastička

A 436/4

61

46

Poduzdací listina.

P. k. okresní soud v Jambertku ode-
 zlána pozinstalort. po Josefu Per-
 boustkově v Pěčíně dne 30 srpna 1904
 se sanceháním písemného posledního
 povýzení revocčního, dědem zůstavitele
 Václava Perboustkově a jehož nezletil-
 ým dědem Václavem, Josefem, Anně,
 Václavem a Paulíně Perboustkovým, synu
 Josefem Perboustkově a jeho nezletilým dě-
 dem Marií, Josefem a Václavem Per-
 boustkovým, dcerou Anně Pohlkové, pak
 nezletilým dědem Rudolfem a Růženou
 Perboustkovým, zastoupeným opatrovní-
 kem Václavem Perboustkovem a pozinstal-
 ořím vdovou Anně Perboustkově, kterážto
 dědicové se k dědictví vesměš z testa-
 mentu se dne 18. srpna 1904 a dostatkem
 k tomu se dne 4. září 1904 vyru-
 něně přihlásili, na ráklole dě-
 dictvího oměru sáhlo do vlastních:

Akto živěni

I. Neuvolněni:

Zůstavitel Josef Perboustek, jeal vlast-
 níkem sáhlo neuvolněni
 I. Polovice mlýna c. p. 140 v Pěčíně ve
 vložce č. 140 pozemkové knihy Pěčíně
 podle zápisu z 28. dubna 1889 sub

prines 5. května 1889 č. 4681 v ceně 11959 K 73 h,
 II polovice prozementů č. kat. 1063/2
 Lambertů ve vložce č. 306 léze pro
 reventové knihy podle prohlá-
 sení z 28. února 1891 sub. prase.
 7. března 1891 č. 2325 v ceně 630 K 60 h.

III polovice prozementů č. kat. 1164,
 1166, 1167, 1169, 1826/1 a 1826/3
 Lambertů ve vložce č. 613 léze pro
 reventové knihy podle smlouvy
 s bratry z 30. října 1902 sub.
 prase 3. listopadu 1902 č. 1448
 v ceně 318 K 49 h.
 IV Polovice hospodářského
 přístavěnskvi v ceně 264 K
 II Movičostki.

Některou pohledávka
 za synem Josefem Šarbovským 28.000 K
 s bratrem č. 11 star. jmění 41.172 K 82 h

P. Šarbovský dlužník

Městské společenství v Rybní-
 nově 41 K. dle knihy strana
 knihy 375 ze zapůjčky z
 přívodů 6000 K zbytek per 4972 K 17 h
 z něhož náleží do pozůstatosti
 pouze polovina per 2486 K 09 h
 Porovná-li se star. jmění per 41.172 K 82 h.
 se stavem dlužní per 2486 K 09 h
 zbytek čisté pozůstatosti
 jmění 38.686 K 73 h.

C. Dědičský senior

Ponevadž manželka sirašou selova

Anna Serboušková postoupila
do pozůstalosti svou polovici nemo-
vitosti ve slavné jmení uvedení
s veškerým příslušenstvím v sídlné
ceně 13.172 K 82 h. odvezlavá se celý
mlýn č. p. 140 v Přísečce s veškerými
pozemky, zapsanými ve vložkách č. 140,
306 a 613 pozemkové knihy obce Příse-
čce v sídlné ceně 26.345 K 64 h.
do vlastni střízlivosti selaným potom-
kům a to:
1) synu Václavu Serbouškovi jednou
stotinou
2) dceři Anně provdané Pohlavé sedmi
stotinami,
3) nezl. synu Rudolfu Serbouškovi
jednou stotinou
4) nezl. dceři Růžence Serbouškové jed-
nou stotinou
5) dětem syna Václava Serbouška
a to nezl. bratřím Slavoslavem, Josefem,
Anně, Václavem a Paulíně po pří-
padě dálešim jeho dětem, které se
ještě narodí, stejným dílem dobrou-
mady podlecti stotinami
6) dětem syna Josefa Serbouška a to nezl.
Marii, Josefu a Vlastimile po pří-
padě dálešim jeho dětem, které se
ještě narodí, stejným dílem dobrou-
mady dvacetí čtyřmi stotinami,
7) dětem dceři Anny Pohlavé a to nezl.
Paulíně a Anně po případě dálešim
jejim dětem, které se ještě narodí

stejnodílně, dohromady šestnácti
stodinnami — proti tomu, že v
současné paměti zaplatí pozůstatků
dluhů.

V případě, že by z nezl. vnutí zůsta-
vitielovjak výše uvedené, dle toho jeho
dítěti Václav, Josef a Anna, některý
před dozáření 18. roku zemřel, při-
padne jeho dědičný podíl výše uvedený
jeho sourozencům.

II z nejnižšího problému zůsta-
vitielovjak sa slyem Josef Perbouskovi
per 28.000 Kč obdrží:

- 1) nezl. syn Rudolf částku 10000 Kč
- 2) nezl. dcera Kuzena " 10.000 Kč
- 3) pozůstatka manželka Anna
Perbousková částkou 8.000 Kč

Všechny tyto částky jsou splatny due
18. srpna 1905, do té doby bezúrovně.
Syn Josef Perbousek svažuje se z těchto
částek platiti 5% úroky ode dne 18.
srpna 1905 pro případ že by ten koho
dříve zemřel, a dříve v zůsta-
vitielovjak bylo poskytnuto svou polovici used-
losti č. p. 37 v Tavenici ve vložce
č. 37 pozemkové knihy Tavenické, dále
svou polovici pozemků zapsaných
ve vložce 415 též pozemkové knihy
a dále celý pozemek č. kat. 230 v
Habrane ve vložce č. 287 pozemkové
knihy obec Habrane, doloženo, že
i jeho manželka Alona Perbousková

bude srovnáno s pojistnicou
běžky podílů na její polovici ne-
možnosti zapracovat ve věku 37
a 4/5 pozemkové knihy Tavaříčků.

Syn Josef Šerbousek vyhraňuje si
i kdykoliv později bylo podílů spla-
titi avšak bez náhrady jakéhokoliv pen-
senta, o kteréž by se i rokova mluví
zmenšilo.

Do doby pěti let ode dne sepsání
poslední vůle tj. ode dne 18. srp-
na 1904 tedy až do dne 18. srpna
1909 vyhraňuje se

1) pozůstatkům manžela Anny Šer-
bouskové právo užívání mlýna
č. p. 140 v Pěšíně s podmínkou,
že nebude smět odčlenit na mlýn
nějakých dřev, odprodat, nejaký
popisek, kárek, užité dříví u řeky
nebo v lese, vybití kolíků buď si
mnozí odčlenit potřebného paliva
pro mlýn pouze z ukázaného pod-
rostu, že do mluví každý povinnost
održovat výstavbu i mlýnské
zářezí v dobrém stavu.

2) synu Josefu Šerbousekovi právo
užívání pily a kroužnice při mlýně
vše uvedeném s tím, že správu
na pilu buď si platit sám ze
svého, použije na pilu pouze po-
lovici vody kdekoli druhé poloviny
vody použije se na mlýn, pauerka
a polovici pily a druhou polovici

vystá pozinstalé uauvřelce Anny
Perbouskové, dále má syn Josef
Perbousek právo užívání horní lou-
ky blízí splavu a louky s kouskem
pole ukoupeného od Kubíčka z Pe-
čína.

za to je povinen syn Josef Perbousek
platit nájemné z pily, i z pozem-
ků práve uvedených ročním obnosem
180 fl. = 360 K do městské správy telny
v Rychnově 1/4 K, dále některé daně z a-
čho mlýna a obecní přírůžky.

Dále vyhrazuje se synům zůstatkovi-
telovým, Josef Perbouskovi a vzgl. Ku-
dolf Perbouskovi právo po uplynu-
tí 5 roků výše uvedených převzít si
celý mlýn č. p. 140 v Pečíně s pozem-
ky a s příslušenstvím za obnos
od 24.000 K výše, takže případně
louku z nich, kdo dá více.

U příležitosti, že by však tyto dva
synové mlýn koupiti nestihli a
nebo nemohli, má se mlýn proda-
ti v dobrovolné veřejné dražbě.

U příležitosti že se pozinstalá uau-
řelka Anna Perbousková ještě jednou
provádala, bude povinná polovinu
z příjmových jí 8000 K, tedy částku
4000 K vrátiti, kterážto částka se
rozdelejí mezi zůstatkovi-
telův jeho děti a vnuky kvotou, kde-
ráž by v svého času přesně určila.
Na zůstatkové odevzdané listiny bu-
diz

vloženo:

I na celé nemovitosti ve slavném ginešním
uvědomění

1) právo vlastnické:

a) Václava Perbouského jedinou sto-

tinou

b) Anny Pohlkové sedmi stotinami

c) vzt. Rudolfa Perbouského jedinou sto-

tinou

e) dětem Václava Perbouského, stejným
dílem dobrovolně poděděti stotina-

mi s vyžádáním vzájemné substitu-

ce

f) dětem Josefa Perbouského, stejným dí-
lem dobrovolně poděděti čtyřmi stoti-

namí s vyžádáním vzájemné substitu-

ce

g) dětem Anny Pohlkové, stejným dílem

dobrovolně poděděti stotinami s vy-

žádáním vzájemné substitu-

ce

2) právo pozemkové pro:

a) Anny Perbouskové,

b) Josefa Perbouského,

3) právo přežití pro

a) Josefa Perbouského

b) vzt. Rudolfa Perbouského

II na polovině pozemku č. kat. 230 v

Plabovci přigraňovanému Josefem Perbouským

starším ve vložce č. 207 pozemkové knih-

ly v obci Plabovci, právo vlastnické

Josefa Perbouského ml.

III na:

- 1/ usedlost. č. p. 37 v Tavoruici ve vložce č. 37 pozemkové knihy Tavoru - ucké:
- 2/ pozemky č. kat. 1645, 1648 a 1662/2 katež ve vložce č. 415 katež pozemkové knihy
- 3/ pozemek č. kat. 230 v Habrané ve vložce č. 287 pozemkové knihy obec Habrané - právo zůstavni za pohledávaním

Anty Terbouské per 8000 k
s 5% úroky

II na barič č. p. 18 v Malých Kosiřích ve vložce č. 18 pozemkové knihy obec Malých Kosiř před práva zůstavniho za pohledávaním Josefa Terbouské per 32,81 k, s přísl. na Josefa Terbouské ml.

Jin se prohlašuje jako pozistost za skoménou.

Zjistěni pohledávaní nezletilých Rudolfa a Ruzeny Terbouských po 10.000 k s 5% úroky odpočá, ponevadž podily by uloženy byly dne 5. srpna 1905 do zdejš úroky kromadné pokladny.

Jároveň se navrhuje z nové úřední, aby se na polovici uumo vstati ve slavní písemné uveřejněni zjistěni včeli Josefu Terbouskému příjmovu razpomenalo právo zůstavni ku zjistěni pohledávaní pozlatku

C. k. erárů do výše 828 K 50 h.
s 5% úroky z prodlužení
a školního příspěvku v
sumě

135 K 40 h.
a buďliž proznamená, avšak vložka
140 Kč. Prvního pozemku ve knize má
svůj vlastní vkladový hlavní a vložka
306 a 013 léze knize vkladový ve-
dění.

C. k. okresní soud v Žamberku, oddělení I.
dne 2. listopadu 1907.

Kučera

PŘÍLOHA P V

Hospic Anežky České

Hospicová péče pomáhá terminálně nemocným pacientům i jejich rodinám. Základní myšlenka, která vedla ke vzniku hospice vychází z úcty k životu a k člověku, jako jedinečné neopakovatelné bytosti. V hospici je poskytována paliativní (symptomatická) léčba a péče. Ta zbavuje pacienta nepříjemných obtíží nebo je alespoň podstatně mírní. Nejčastěji se jedná o nemocné s progredujícím onkologickým onemocněním, s potřebou kontroly, léčby bolesti a preterminální péče. Kapacita hospice je max. 30 pacientů umístěných ve dvou čtyřlůžkových, čtyřech dvoulůžkových a čtrnácti jednolůžkových pokojích s možností přistýlky pro doprovázející osobu, vždy s vlastním sociálním zařízením.

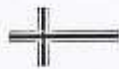

V objektu funguje **poradna a půjčovna zdravotních pomůcek**, která podporuje rozvoj domácí péče o těžce nemocné.

Další činností je **edukační centrum**, kde se konají přednášky a semináře s hospicovou tematikou. Průběžně po celý rok probíhají v hospici exkurze jak pro jednotlivce tak pro skupiny.

Náš drahý talínek, tchán, bratr, švagr, strýc a dědeček, pan

JOSEF SERBOUSEK,

obchodník dřívím a rolník na odpočinku.

zemřel tiše po krátkém úrpení v úterý dne 29. května 1945 o 4. hodině ranní ve věku 76 let.

Tělesná schránka zesnulého bude ve čtvrtek dne 31. května o 2¹/₄ hod. odpolední z domu smuiku v Javorníci čp. 37 vyzvednuta a na javornickém hřbitově do rodinného hrobu k dočasnému odpočinku uložena.

Zádušní mše sv. sloužena bude 1. června o 8. hodině ranní.

V Javorníci dne 29. května 1945.

J m é n e m c e l é h o p ř í b u z e n s t v a :

Rodina Sedláčkova, Serbouskova a Volfesova.

PŘÍLOHA P VII

A TRIBUTE
published in the pages of
THE DAILY CAPITAL JOURNAL
PIERRE, SOUTH DAKOTA
NOV 27 1985

Memorial Obituary

Entered Into Eternal Rest
Saturday, Nov. 23, 1985

Charles Serbousek

Charles Serbousek, 67, of Pierre, died Nov. 23, 1985, at St. Mary's Hospital.

Funeral Mass was Tuesday at St. Peter and Paul Catholic Church with Fathers Ashfeld and Morgan officiating. Burial followed at Calvary Cemetery.

Charles Robert Serbousek was born Aug. 4, 1918, at Okobojo to Joseph and Ella Mae (Pitlick) Serbousek. He attended Serbousek Grade School in rural Sully County and later graduated from Onida High School in 1936.

On Jan. 19, 1948, he married Ardeth Vrooman at the Holy Rosary Catholic Church of Agar. They made their home on a farm in rural Sully County.

He loved hunting and fishing, and took his sons with him when he could. His family was important to him; he enjoyed the company of his children, their spouses and his grandchildren.

He was a member of the

Elks, American Legion, Izaak Walton League, and NFO. He was a member of St. Pius X Church and the Sully County fair and school boards. He was involved as a 4-H leader and was honored with both Wildlife and Soil Conservation awards. He served in the Army in World War II.

Survivors include his wife, Ardeth, of rural Sully County; four daughters, Mary Sue (Mrs. Chip) Campbell of rural Pierre, Pamela L. Faz of Beaufort, S.C., Janette R. Serbousek and Colleen B. Serbousek, both of rural Pierre; three sons, Charles J. and Robert P., both of rural Sully County, and Lawrence G. of Denver, Colo.; a sister, Eva Marie Severson of Onida, and 10 grandchildren.

He was preceded in death by his parents, a brother Lawrence, and a granddaughter, Laura Campbell.

The family has requested memorials to go to the Parkinsons Disease Foundation.

PŘÍLOHA P VIII

